Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

ӘОЖ 340.1:63 (574)(043)

Қолжазба құқығында

Сайпинов Данияр Романович

Қазақстан Республикасындағы ауылшаруашылық мақсатына арналған жерлерді пайдалану мен қорғауды құқықтық реттеу (халықаралық және ұлттық тәжірибе)

6D030100 - Құқықтану

Философия докторы (PhD) ғылыми дәрежесін
алу үшін дайындалған диссертация

Ғылыми жетекшілер
з.ғ.д., профессор Л.К. Еркинбаева

Шетелдік жетекші:
Кадис университетінің PhD докторы
Мишель Реми Ниджики

Қазақстан Республикасы
Алматы, 2025

МАЗМҰНЫ

НОРМАТИВТІК СІЛТЕМЕЛЕР 3
БЕЛГІЛЕУЛЕР МЕН ҚЫСҚАРТУЛАР 4
КІРІСПЕ 5
1 АУЫЛ ШАРУАШЫЛЫҒЫ ЖЕРЛЕРІН ПАЙДАЛАНУ ЖӘНЕ ҚОРҒАУ САЛАСЫНДАҒЫ ҚҰҚЫҚТЫҚ ҚАТЫНАСТАР..... 14
1.1 Ауыл шаруашылығы жерлері саласындағы құқықтық қатынастардың түсінігі және негізгі сипаттамасы 14
1.2 Ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлерді пайдалану және қорғау саласындағы құқықтық қатынастардың объектілері мен субъектілері..... 19
2 ЖАЙЫЛЫМ ЖЕРЛЕРДІ ПАЙДАЛАНУ ЖӘНЕ ҚОРҒАУДЫ ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕУ..... 37
2.1 Жайылымдардың құқықтық режимі және оны пайдалануға беру ерекшеліктері 37
2.2 Жайылымдарды пайдалану және қорғау бойынша ұлттық және шет мемлекеттерінің заңдарын қолдану тәжірибесі 48
3 АУЫЛ ШАРУАШЫЛЫҒЫ ЖЕРЛЕРІН ҚОРҒАУ БОЙЫНША ҚҰҚЫҚТЫҚ ШАРАЛАР 58
3.1 Ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлерді ұтымсыз пайдалану, мақсаты бойынша пайдаланбау салдарынан келтірілген зиянды өтеуді құқықтық реттеу 58
3.2 Ауыл шаруашылығы ысыраптарының заңды сипаты және оларды өтеудің негіздері мен тәртібі..... 74
4 АУЫЛ ШАРУАШЫЛЫҒЫ МАҚСАТЫНДАҒЫ ЖЕРЛЕРДІ ПАЙДАЛАНУ МЕН ҚОРҒАУДА ШЕТ МЕМЛЕКЕТТЕРІНІҢ ЗАҢДАРЫ МЕН ТӘЖІРИБЕСІН САЛЫСТЫРМАЛЫ ТАЛДАУ ЖӘНЕ ҚОЛДАНЫСТАҒЫ ЗАҢНАМАЛАРЫН ЖЕТІЛДІРУ МӘСЕЛЕЛЕРІ 85
4.1 Ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлерді ұтымды пайдалану мен қорғауды қамтамасыз ету саласындағы шет мемлекеттерінің заңдары мен тәжірибесін салыстырмалы талдау..... 85
4.2 Ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлерді пайдалану және қорғау бойынша ұлттық заңнаманы жетілдірудің негізгі бағыттары..... 99
4.3 Ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлерді ұтымды пайдалану мен қорғауды қамтамасыз ету саласындағы сот тәжірибесінің рөлі 111
ҚОРЫТЫНДЫ 117
ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ҚАЙНАР КӨЗДЕР ТІЗІМІ..... 129
ҚОСЫМША А 139

НОРМАТИВТІК СІЛТЕМЕЛЕР

Бұл диссертация келесі стандарттарға сілтемелерді пайдаланады:

1. МемСТ 7.32-2001. Ғылыми-зерттеу жұмысы туралы есеп. Құрылымы мен рәсімдеу ережелері

2. МемСТ 7.1-2003. Библиографиялық жазба. Библиографиялық сипаттама. Жалпы талаптар мен құрастыру ережелері.

БЕЛГІЛЕУЛЕР МЕН ҚЫСҚАРТУЛАР

АҚ – Акционерлік қоғам
АҚШ – Америка құрама штаттары
АӨК – Агроөндірістік кешен
АПК – Азаматтық процестік кодексі
АШ – Ауыл шаурашылығы
БҰҰ – Біріккен Ұлттар Ұйымы
ДСҰ – Дүниежүзілік сауда ұйымы
ЖШС – Жауапкершілігі шектеулі серіктестік
ЖК – Жер кодексі
ЖАО – Жергілікті атқарушы орган
КСРО – Кеңестік Социалистік Республикалар Одағы
ҚР – Қазақстан Республикасы
ММ – Мемлекеттік мекеме
ОК – Орман кодексі
РФ – Ресей Федерациясы
СК – Салық кодексі
ТМД – Тәуелсіз Мемлекеттер Достығы
ҰКП – Ұлттық кәсіпкерлер палатасы
ФАО (FAO) – Азық-түлік және ауыл шаруашылығы ұйымы (Food and Agriculture Organization)
ШФҚ – Шаруа фермер қожалығы
ЭК – Экологиялық кодексі
б. – бет
т.б. – тағы басқа

КІРІСПЕ

Зерттеу тақырыбының өзектілігі. Ауыл шаруашылығы жерлері Қазақстандағы жердің ерекше санатын бірі болып табылады. Белгілі болғандай, ауыл шаруашылығында жері басты өндіріс құралы болып тұр. Қазіргі жағдайда ауыл шаруашылығы өнімдерін өндіру мен саудасының әлемдік жаһандық жүйесінде ұлттық бәсекелестік артықшылықтарды дамыту негізгі басымдықтардың бірі болады. Осыған орай, Қазақстанға аграрлық сектордың бәсекеге қабілеттілігін қамтамасыз ететін және ауыл шаруашылығы өндірісін индустрияландыру мен оның тиімділігін арттыру арқылы саланың тұрақты дамуын көздейтін жер ресурстарын тиімді пайдалануға назар аудару қажет.

Еліміздің барлық өңірлерде ауыл шаруашылығы жерлерін ұтымды пайдалану және оларды ауыл тұрғындарымен қамтамасыз ету мәселесі өзекті болып тұр. ҚР-дағы ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлерді ұтымды пайдалану, оларды тиімді басқару және келешек ұрпақ үшін сақтау – әрбір азаматтың басты мемлекеттік және қоғамдық мақсаты және конституциялық міндеті. Ауыл шаруашылығы алқаптарының ауыл шаруашылығы өндірісіндегі негізгі ресурс ретіндегі рөлін ескере отырып, оларды тиімді пайдалану мен сақтаудың құқықтық тетіктері стратегиялық маңызға ие болып отыр.

Президент Қ.К. Тоқаевтың «Әділетті мемлекет. Біртұтас ұлт. Берекелі қоғам» атты Қазақстан халқына Жолдауында шаруалардың ұжымдасуы ауыл шаруашылығын дамытуға мүмкіндіктер ашатыны атап өтілді. Қазіргі уақытта ауыл шаруашылығына арналған жерлер туралы толыққанды мәліметтердің жетіспеушілігі байқалады. Жердің құнарлылығы, су ресурстары, суару жүйелері және жолдар туралы ақпарат шашыраңқы күйде. Цифрлық платформа осы деректерді бір орталыққа жинақтайтын болады» деген [1].

Тәжірибе көрсеткендей, ауыл шаруашылығы саласының тиімді дамуы ауыл шаруашылығы жерлерінің негізгі өндіріс құралы ретінде қаншалықты ұтымды пайдаланылуына тікелей байланысты екенін көріп отырмыз. ҚР-ның жер қорының құрылымындағы ауыл шаруашылығы жерлері көлемі бойынша 106,4 млн га немесе пайдаланылатын жердің 40,5% құрайды. Оның ішінде ең көп үлесті жайылым – 73,4 млн га алып жатыр. Алайда, бұл көрсеткіш елдің азық-түлік қауіпсіздігін және ауылшаруашылық жер ресурстарын қамтамасыз етуді білдірмейді.

Жерді пайдалану мәселелері мал шаруашылығының жағдайында да көрініс табуда: ауыл шаруашылығы жануарлары мен құстарды өндіру өте төмен, азық-түлікпен қамту нашар, мал азығы мен мал азықтық дақылдарға арналған егістік жерлер жетпейді, жайылымдық жерлерді тиімді пайдаланбау байқалады.

Босалқы жерлердің ішінде жайылымдар басым орын алады, және жер құрамының ерекшелігі мамандану бағытын анықтайды. Мал азығына арналған алқаптардың көлемі мал шаруашылығын дамыту қажеттілігін көрсетеді. Қазақ шаруалары табиғи шабындықтардан орташа есеппен 5-7 ц/га өнім алса да, жем-шөптің сапасына жеткілікті назар аударылмайды. Мал азықтандыруда мал азықтық дақылдар мен көпжылдық шөптердің қолайлы сорттарын таңдап,

азықты дайындау мерзімін сақтаудың теңдестірілген тамақтануда үлкен маңызы бар [2].

2017 жылғы 20 ақпанда жайылымдарды ұтымды пайдалану мақсатында Қазақстан Республикасының «Жайылымдар туралы» Заңы қабылданды. Бұл заң мал шаруашылығындағы жайылымдарды тиімді басқаруға, олардың инфрақұрылымын жақсартуға және жерлердің тозуын алдын алуға бағытталған [3]. Алайда, заңда құқықтық нормалардың жеткілікті деңгейде қамтылмауы өзекті мәселе болып қалуда.

2024 жылғы 27 ақпанда қабылданған «ҚР-ның кейбір заңнамалық актілеріне жайылымдарды пайдалану мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» № 65-VIII Заңына сәйкес[4], ҚР-ның 2003 жылғы 20 маусымдағы Жер кодексіне, 2017 жылғы 20 ақпандағы «Жайылымдар туралы» Заңына, 2003 жылғы 8 шілдедегі Орман кодексіне және 2001 жылғы 23 қаңтардағы «Қазақстан Республикасындағы жергілікті мемлекеттік басқару және өзін-өзі басқару туралы» Заңына бірқатар түзетулер мен толықтырулар енгізілді. Алайда, бұл өзгерістерді талдау көрсеткендей, ауыл шаруашылығы жерлерін ұтымды пайдалану және қорғау мәселелері әлі де жеткіліксіз деңгейде шешілуде.

Сол себепті ауыл шаруашылығы жерлерін тиімді пайдалану және қорғау мәселелерін толық әрі жүйелі реттеу үшін арнайы құқықтық актілермен қамтамасыз ету қажет. Бұл актілер ауыл шаруашылығы жерлерін басқару, қоршаған ортаны сақтау және жерлердің тозуын болдырмау бойынша нақты нормалар мен талаптарды белгілеуі тиіс. Тек осылайша еліміздің ауыл шаруашылығына қажетті құқықтық негіздер құрылып, жер ресурстарын тиімді пайдаланудың тұрақты жүйесі қалыптасады.

Таңдалған тақырыптың өзектілігі аграрлық сектордағы жер қатынастарын реттеу тәжірибесімен ғана емес, теориямен де анықталады. Жекелеген ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлерді, оның ішінде мал шаруашылығына негіз болатын жайылымдық жерлерді пайдалану мен қорғаудың құқықтық мәселелеріне кешенді зерттеулер жүргізілмейді. «Ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерді пайдалану мен қорғау саласындағы құқықтық қатынастар», «ауыл шаруашылығы өнімін жоғалту», «жайылым сервитуты», «ауыл шаруашылығы жерлерін үнемді пайдалану» т.б. ұғымдардың құқықтық табиғатын теориялық тұрғыдан зерттеу қажет. Ғылыми зерттеулерге сұраныс қазіргі жағдайда ауыл шаруашылығы жерлерін тиімді пайдаланудың перспективалық үлгілерін әзірлеу, оларды жүзеге асыруда қандай факторлардың маңызды рөл атқаратынын анықтау және тиімді пайдалануға қол жеткізу жолдарын көрсету қажеттілігінде.

Жұмыстың өзектілігі заңнамалық базаны жетілдіру, жердің тозуын болдырмау, олардың өнімділігін арттыру және ауыл тұрғындары арасында ұтымды бөлуді қамтамасыз ету міндеттерімен де байланысты. Жаһандық экологиялық сын-қатерлер мен экономикалық жаһандану жағдайында осы саладағы құқықтық нормаларды әзірлеу және жетілдіру мемлекеттік саясаттың басым бағытына айналуда.

Тақырыптың зерттелу дәрежесі. Жер құқығы ғылымында Қазақстан Республикасындағы ауыл шаруашылығы жерлерін пайдалану мен қорғаудың құқықтық реттелуіне монографиялық зерттеу жүргізілген жоқ. Жер құқықтық ғылыми әдебиеттер негізінен жердің құқықтық мәселелеріне негізделген. Осы мәселелерді қарастырған ғалымдар: Л.К. Еркинбаева, А.С. Стамқұлов, А.Х. Хаджиев, А.Е. Бектұрғанов, А.Е. Еренов, А.А. Мұқашева, Ө.Қалдарбекұлы, А.Д. Дюсюпова, Е.Ш. Рахметов, Сайманова Ш.А. және т.б қарастырған.

Жерді құқықтық реттеу мәселелерін қарастырған шетелдік және ресейлік ғалымдар: Г.Е. Быстров, Т.Г. Волкова, Е.А. Галиновская, Ю.Г. Жариков, С.А. Никольский, К.Г. Пандаков, А.Е. Черноморец, И.О. Краснова және т.б.

Л.К. Еркинбаеваның «Қазақстан Республикасындағы аграрлық құқықтық қатынастар» атты докторлық диссертациясы Қазақстанда нарықтық экономиканың қалыптасуы мен дамуы жағдайында ауыл шаруашылығы құқықтық қатынастарының мәселелерін зерттеуге бағытталған. Бұл зерттеуде аграрлық құқықтық қатынастардың мәні мен мазмұны ашылып, аграрлық қатынастардың объектісін анықтауға қатысты концептуалды мәселелер қарастырылды, сондай-ақ осы қатынастардың субъектілерінің құқықтық жағдайының ерекшеліктері белгіленді. Сонымен қатар, негізгі аграрлық құқықтық категориялар, институттар, принциптер мен құқықтық қайнар көздер сипатталды [5].

Ауыл шаруашылығы жерлерін құқықтық реттеу мәселелерін қарастырған ғалымдар: А.Т.Озенбаева, А.С. Ибраев және т.б.

А.С. Ибраевтың «Цифрлы Қазақстан жағдайында ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлерге меншік және басқа да заттық құқықтар» атты тақырыпта диссертациялық жұмысы осы ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлерге меншік және басқа да заттық құқықтарды қарастырған. Ол цифрлық Қазақстан жағдайында ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлерге меншік және басқа да мүліктік құқықтар мәселелерін кешенді зерттеу жүргізген [6].

Ш.А. Саймованың «Қазақстан Республикасы мен Ресей Федерациясындағы жерді жалға беруде төлемдерді құқықтық реттеудің теориясы мен тәжірибесі: салыстырмалы құқықтық талдау» атты тақырыптағы диссертациялық зерттеу негізгі теориялық және практикалық ережелерді жан-жақты зерттеу барысында жерді жалға беруде төлемдерді құқықтық және экономикалық табиғаты туралы ғылыми білімдерді тереңдету және жүйелеу болды [7].

Г.Т. Джабаилдаеваның «Қазақстан Республикасындағы жерді құқықтық қорғау» атты кандитаттық жұмысында жерді қоршаған ортаның құрамдас бөлігі ретінде құқықтық қорғаудың теориялық және әдістемелік негіздерін әзірлеген [8].

Ө. Қалдарбекұлының «Меншік иесінен жер учаскесін және жер пайдаланушыдан жер пайдалану құқығын алып қоюды құқықтық реттеу (Қазақстан Республикасындағы және шет мемлекеттерде заңнама мен оны қолдану практикасын салыстырмалы талдау)» атты диссертациялық жұмысында меншік иесінен жер учаскесін және жер пайдаланушыдан жер пайдалану құқығын алып қоюға байланысты туындайтын қоғамдық қатынастардың даму

заңдылықтары терең ғылыми тұрғыдан талданып, салыстырмалы түрде зерттелген [9].

А.Т. Озенбаеваның «ҚР-ның ауыл шаруашылығындағы кәсіпкерлік қызметті құқықтық реттеу» атты монографиясы ауыл шаруашылығындағы жер пайдаланушылардың, яғни аграрлық сектордағы кәсіпкерлік субъектілерінің құқықтық жағдайын, ауыл шаруашылық ұйымдарының ұйымдастырушылық-құқықтық нысандарын және олардың құқықтық мәртебесін зерттейді. Сонымен қатар, монографияда Қазақстан Республикасындағы ауыл шаруашылығындағы дара кәсіпкерлік түсінігі, ШФҚ-ның құқықтық мәртебесі қарастырылған [10].

Жоғарыда аталған авторлардың еңбектері жер құқықтық қатынастарының жалпы мәселелерін теориялық және әдістемелік тұрғыдан зерттеуге арналды.

А.С. Ибраевтың зерттеуінде ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлерге меншік және басқа да заттық құқықтар қарастырылған. Біздің жұмысымыздың айырмашылығы ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлерді пайдалану мен қорғауды құқықтық реттеуге бағытталған. Бұл мәселелерді шешуге арналған алғашқы ғылыми жұмыстардың бірі болып табылады. Қазіргі таңда ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлерді құқықтық реттеу терең теориялық тұрғыдан дамыту, сол арқылы жерлерді пайдалану мен қорғауды құқықтық реттеудің теориялық негіздерін кешенді түрде зерттеу, сонымен қатар, осы саладағы құқықтық қатынастарды оңтайландыру үшін тәжірибелік және теориялық ұсыныстар әзірлеу қажеттілігі туындап отыр.

Диссертациялық жұмыстың объектісі. Қазақстанның тұрақты дамуы жағдайында ауыл шаруашылығы жерлерін пайдалану және қорғау саласындағы қоғамдық қатынастар.

Диссертациялық жұмыстың пәні Қазақстан Республикасының қолданыстағы заңнамасының және шет мемлекеттердің ауыл шаруашылығы жерлерін пайдалану және қорғау саласындағы заңнамасының нормалары, сот тәжірибесінің материалдары, отандық және шетелдік заңнамалар шеңберінде құқық қолдану тәжірибесі болып табылады.

Диссертациялық жұмыстың мақсаты мен міндеттері. Бұл жұмыстың негізгі мақсаты ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлерді пайдалану мен қорғауға байланысты туындайтын қоғамдық қатынастардың даму заңдылықтарын кешенді ғылыми талдау, қарастырылатын саланың құқық қолдану мәселелерін теориялық тұрғыда зерттеу, заңнаманы терең талдауға және шетелдік тәжірибеге негізделген теориялық және практикалық сипаттағы ұсыныстар мен ұсыныстарды әзірлеу болып табылады.

Бұл мақсатқа келесі міндеттерді шешу арқылы қол жеткізіледі:

- ауыл шаруашылығы жерлерін пайдалану және қорғау саласындағы құқықтық қатынастардың негізгі сипаттамаларын анықтау;
- ауыл шаруашылығы жерлерін пайдалану және қорғау саласындағы құқықтық қатынастардың объектілері мен субъектілерінің шеңберін анықтау;
- жайылымдардың құқықтық режимінің ерекшеліктерін ашу;
- жайылымдарды пайдалану және қорғау саласындағы ұлттық және шетелдік заңнаманы қолдану тәжірибесіне талдау жүргізу;

- ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлерді мақсатты түрде пайдаланбау, ұтымды пайдаланбау салдарынан келтірілген зиянды өтеуді құқықтық реттеуге талдау жүргізу;

- ауылшаруашылық өндірісіндегі ысыраптардың құқықтық сипатын ашу, олардың орнын толтыру негіздері мен тәртібін зерделеу;

- ауыл шаруашылығы жерлерін ұтымды пайдалану және қорғау саласындағы ұлттық және шетелдік заңнамаға және оны қолдану тәжірибесіне салыстырмалы талдау жүргізу;

- ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлерді пайдалану және қорғау туралы заңнаманы қолдану саласындағы сот тәжірибесінің рөлін зерделеу;

- Қазақстан Республикасының ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлерді пайдалану және қорғау саласындағы заңнамасын жетілдіру бойынша ұсыныстар мен ұсыныстар әзірлеу.

Диссертациялық жұмыстың әдістемелік негізі. Ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлерді пайдалану мен қорғауды құқықтық реттеу зерттеу әдістері келесі негізгі тәсілдерден тұрады: Формальды-логикалық әдіс – ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлерді пайдалану мен қорғауды құқықтық реттеу тұжырымдамасын қалыптастыру, құқықтық актілерді талдау және заңнамалық нормаларды жүйелендіру үшін қолданылады. Жүйелік-құрылымдық әдіс – ауыл шаруашылығы жерлерінің құқықтық жүйесін зерттеуде, олардың құрылымы мен қызметін талдау кезінде пайдаланылады. Бұл әдіс жер пайдалануды, жер қатынастарын ұйымдастырудың түрлі аспектілерін кешенді қарауға мүмкіндік береді. Тарихи-құқықтық әдіс – ұлттық заңнаманың қалыптасуы мен дамуын зерттеу үшін қолданылады. Бұл әдіс арқылы ауыл шаруашылығы жерлерін пайдалану мен қорғау саласындағы құқықтық нормалардың уақыт өте қалай өзгергенін анықтауға болады. Салыстырмалы-құқықтық әдіс – түрлі елдердің аграрлық заңнамасы мен тәжірибесін салыстыру арқылы Қазақстан Республикасының аграрлық құқықтық жүйесін дамытуға қажетті ұсыныстар жасалады. Нормативтік талдау әдісі – ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлерді пайдалану мен қорғауға қатысты қолданыстағы құқықтық актілерді талдап, олардың тиімділігі мен сәйкестігін бағалауға мүмкіндік береді. Эмпирикалық әдіс – нақты жағдайларды зерттеу арқылы ауыл шаруашылығы жерлерін пайдалану мен қорғаудың құқықтық аспектілерін нақтылауға мүмкіндік береді, мысалы, статистикалық деректерді жинау және талдау арқылы. Бұл жағдайда зерттеу нақты социологиялық (сауалнама) және басқа әдістерді қолдану арқылы жүзеге асырылады. Жоғарыда аталған ғылыми әдістерді қолдану диссертациялық зерттеуе кешенді көзқарас құруға мүмкіндік береді. Бұл әдістер ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлерді тиімді пайдалану мен қорғауды құқықтық реттеуді тереңірек зерттеуге және осы саладағы мәселелерді шешуге ықпал етеді.

Диссертациялық зерттеудің нормативтік-құқықтық негізі Қазақстан Республикасының Жер кодексі, Қазақстан Республикасының «Жайылымдар туралы» Заңы, Қазақстан Республикасының «Агроөнеркәсіптік кешенді және ауылдық аумақтарды дамытуды мемлекеттік реттеу туралы» Заңы, Қазақстан

Республикасының Экологиялық, Су және Орман кодекстері және басқа да құқықтық актілер, сонымен қатар шет мемлекеттердің құқықтық нормалары жатады.

Зерттеудің эмпирикалық негізін сот тәжірибесінің материалдары, атап айтқанда, Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының және басқа да соттардың тәжірибесі, жер қатынастары саласындағы уәкілетті органның және оның аумақтық бөлімшелерінің тәжірибесі, сондай-ақ бұқаралық ақпарат құралдарында және интернетте жарияланған фактілер.

Диссертацияның ғылыми жаңалығы ғылыми жаңалық элементтері бар бірқатар маңызды теориялық ережелерді, практикалық қорытындылар мен ұсыныстарды зерделей отырып, жер құқығы ғылымында алғаш рет ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлерді қорғауды және пайдалануды құқықтық реттеудің теориялық негіздеріне жан-жақты талдау жасалғандығында болып табылады.

Қорғауға келесі негізгі ережелер ұсынылады:

1. Ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлерді пайдалану мен қорғау саласындағы құқықтық қатынастар субъектілеріне ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлерді пайдалану және қорғау саласында тиісті құқықтар мен міндеттер берілген, құқықтық нормалармен реттелетін қоғамдық қатынастарды айтамыз.

Бұл құқықтық қатынастардың негізгі белгілері:

а) объекті – ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлерді пайдалану және қорғау кезінде жүзеге асырылатын ауыл шаруашылығы өнімдерін өндіруге бағытталған осы қатынастар субъектілерінің мінез-құлқы;

б) мазмұны ауыл шаруашылығы өндірісі саласының ерекшеліктерімен айқындалатын ерекше құқық субъектілігі бар осы құқықтық қатынастар субъектілерінің болуы;

в) бұл құқықтық қатынастар жария құқықпен қатар жеке құқық мазмұнына да ие.

2. Ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлерді пайдалану және қорғау саласындағы құқықтық қатынастардың объектілері мен субъектілері анықталды. Бұл қатынастардың ерекшелігі объектілері мен субъектілерінде, сондай-ақ оларды реттеу жер, ауыл шаруашылығы, табиғатты қорғау, азаматтық және басқа да заңнама салаларымен тығыз байланыста, арнайы құқықтық қағидалар негізінде жүзеге асырылады.

3. Жайылымдардың құқықтық режимінің ерекшеліктері олардың ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлер жүйесіндегі маңыздылығында, оларды пайдалану шарттары мен тәртібінде болады. Қазіргі уақытта жайылымдардың құқықтық режимінің мазмұны айтарлықтай өзгерді, бұл саяси, экономикалық және әлеуметтік құрылыстың жаңа шарттарының болуымен түсіндіріледі, олардың арасында егеменді және тәуелсіз Қазақстанның қалыптасуы мен дамуы; жайылымдар туралы арнайы заңнаманың болуы; жайылымдарға жеке меншікті және басқа құқықтарды енгізуін атап өтуге болады. Бұл өзгерістер жайылымдық жерлерді пайдалану мен қорғаудың жаңа тұжырымдамасын әзірлеуді талап етеді,

ол тұрақты даму және экологиялық қауіпсіздік талаптарына жауап беруі тиіс. Бұл санаттағы жерлердің бірінші ерекшелігі – оны пайдаланудың шарттары мен тәртібін анықтайтын өзіндік нысаналы мақсаты бар. Жайылымдар негізінен ауыл шаруашылығы жануарларын жыл бойы немесе маусымдық жаю үшін беріледі және пайдаланылады. Бұл ретте олар ауылшаруашылық жануарларына арналған шөп пен жем-шөп дайындауға, сондай-ақ мал айдау жолдарын және басқа да жайылымдық инфрақұрылымдарды ұстауға арналған. Екінші ерекшелігі, жайылымдық жерлер тек ауыл шаруашылығы жерлерінің құрамында ғана емес, сонымен қатар орманды жерлер, су қорлары, елді мекендер, ерекше қорғалатын табиғи аумақтар құрамында да орналасады. Осыған байланысты оларды пайдалану режимі жердің сол немесе басқа санатына жататындығына және жерге, орманға, суға, сондай-ақ ерекше қорғалатын табиғи аумақтар саласындағы заңнамаға сәйкес пайдаланудың рұқсат етілген тәртібі мен өсімдіктер дүниесін, елді мекендерді қорғау, қалпына келтіру және пайдалану болып табылады. Келесі ерекшелігі жайылымдық жерлерді ұтымды пайдалану мен қорғауды ұйымдастыру экономикалық, ұйымдастырушылық, техникалық, экологиялық және құқықтық сипаттағы әртүрлі аспектілерді қамтиды.

Жайылымдардың құқықтық режимі – оларды пайдалану мен қорғауға байланысты құқықтық нормаларда белгіленген ережелердің, талаптардың және шектеулердің жиынтығы. Олар жайылымдық жерлерді мақсатты пайдалануды қамтамасыз етуге, олардың экологиялық тепе-теңдігін сақтауға және мал шаруашылығының жем-шөпке қажеттілігін қамтамасыз етуге, тозу мен шөлейттенуге жол бермеуге, экологиялық қауіпсіздікті қамтамасыз етуге бағытталған. Жайылымдық жерлер халықтың меншігінде қалып, жеке меншікке өтпеуі керек. Бұрын жеке меншікке өткен жайылымдық жерлер мемлекетке қайтарылуға тиіс. Жеке меншігіндегі маусымдық жайылымдар мал шаруашылығын дамытуға айтарлықтай кедергі болып табылады. Заңнама жайылымдық жерлерді пайдалануға берудің тәртібі мен ерекше шарттарын көрсете отырып, олардың айналымын шектеуі керек.

4. Жайылым сервитуты – ауыл шаруашылығы жануарларын жаю және айдау қажеттіліктері үшін берілген жерді шектеулі және мақсатты пайдалану құқығы. Ол жайылым пайдаланушыларға жерге меншік нысанына қарамастан жайылым мен мал айдауды ұйымдастыруға мүмкіндік беретін құқықтық механизмді білдіреді. Малды жаю және айдау кезінде орман және су ресурстарының, елді мекендердің және ерекше қорғалатын табиғи аумақтардың биоәртүрлілігін сақтауға бағытталған талаптарды қамтамасыз ету қажет. Мал шаруашылығын жандандыру ауылшаруашылық өндірісінің осы саласын реттеудің құқықтық тетіктерін әзірлеуді және шалбар және жартылай мал шаруашылығы қажеттіліктеріне арналған жайылымдарды пайдалану режимін нақтылауды талап етеді. «Мал шаруашылығы туралы» Заңды әзірлеу және қабылдау жоғарыда аталған мәселелерді шешуге кешенді көзқарасты қамтамасыз етеді.

5. Ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлерді құқықтық қорғауды қамтамасыз ету келесі қағидаларға негізделуі тиіс:

- ауыл шаруашылығы жерлерін пайдалану және қорғау саласындағы қатынастарды реттеудегі тұрақты даму, интеграция және өзара тәуелділік;

- ұрпақ ішіндегі және ұрпақ арасындағы теңдік;

- трансшекаралық залал үшін жауапкершілік;

- ауыл шаруашылығы жерлерін пайдалану және қорғау саласындағы ақпарат пен шешімдерге ашықтық, жұртшылықтың қатысуы және қолжетімділігі;

- ауылшаруашылық жер ресурстарына қол жеткізу және оларды пайдалану;

- ауыл шаруашылығы алқаптарының экожүйесін сақтау.

Бұл қағидаттарды «Қазақстан Республикасының ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлерді пайдалану және қорғау туралы» авторлық заң жобасының 4-бөліміне енгізу ұсынылып отыр.

6. Ауыл шаруашылығы өндірісіндегі шығындарды өтеу саласындағы қатынастарды реттейтін құқықтық нормалар жер құқығының құқықтық институтын құрайды. Ауыл шаруашылығы өндірісінің ысыраптары – ауыл шаруашылығы жерлерін мақсатты пайдалану принципін қамтамасыз етуге, ауыл шаруашылығы жерлерін сақтауға, оның сапасын қалпына келтіруге бағытталған зиянның бір түрі. Аталған құқықтық институттың профилактикалық рөлін күшейту мақсатында қосымша негіздер мен оларды өтеудің тәртібі мен шарттарына өзгерістер енгізу ұсынылады.

7. Ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлерді тиімді пайдалану және қорғау саласындағы заңнаманы және оны қолдану тәжірибесін салыстырмалы талдай отырып, Еуропаның бірқатар елдерінде, АҚШ, Ресей Федерациясы, Украина және Қырғызстанда жер кодекстерінен басқа ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлерді ұтымды пайдалану мен қорғауға, топырақ қабатын сақтауға, осы жерлердің шөлейттенуіне және тозуына қарсы күресуге бағытталған арнайы заңдары талданды. Қолданыстағы заңнаманы жетілдіру мақсатында «Қазақстан Республикасының ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлерін пайдалану және қорғау туралы» заң жобасының түпнұсқасы ұсынылды (Қосымша А). Ауыл шаруашылығы алқаптарының тозуын, шөлейттенуін, олардың бүлінуін болдырмауға, ауыл шаруашылығы инфрақұрылымының жай-күйін жақсартуға бағытталған профилактикалық іс-шаралар жүйесін енгізу ұсынылады.

Диссертациялық зерттеудің теориялық маңыздылығы тұжырымдалған теориялық ережелер мен ұсыныстар қазіргі жер құқығының теориясын тереңдетіп, дамытып, әрі қарай ғылыми зерттеулерге негіз бола алады.

Диссертациялық зерттеудің практикалық маңыздылығы диссертацияда қамтылған ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлерді пайдалану мен қорғауды құқықтық реттеу бойынша заңнаманы жетілдіру жөніндегі теориялық ережелерді, құқықтық тұжырымдамаларды және ұсыныстарды өзгертулер мен толықтырулар енгізу кезінде заң шығармашылық қызметінде пайдалануға болатынында, нормативтік құқықтық актілердің жобаларын әзірлеуде, сондай-ақ жалпы сот тәжірибесін қалыптастыру кезіне бағытталған.

Зерттеу нәтижелерін апробациялау. Диссертацияның негізгі ережелері мен қорытындылары, сондай-ақ ғылыми зерттеулердің жекелеген нәтижелері Қазақстан Республикасы Білім министрлігінің Білім және ғылым саласындағы бақылау комитеті ұсынған журналдардағы 3 үш мақалада, Scopus компаниясының халықаралық базасына кіретін 2 мақалада, сондай-ақ халықаралық конференциялардың 5 ғылыми жарияланымында көрініс тапты.

Диссертациялық жұмыс Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің заң факультетінің кеден, қаржы және экологиялық құқық кафедрасында дайындалып, талқыланды.

Диссертацияның құрылымы мен көлемі. Жұмыстың құрылымы зерттеу пәні, мақсаттары мен міндеттерімен анықталады. Нормативтік сілтемелерден, белгілеулер мен қысқартулардан, кіріспеден, негізгі бөлімнен, қорытындыдан, пайдаланылған әдебиеттер тізімінен, қосымшадан тұрады.

1 АУЫЛ ШАРУАШЫЛЫҒЫ ЖЕРЛЕРІН ПАЙДАЛАНУ ЖӘНЕ ҚОРҒАУ САЛАСЫНДАҒЫ ҚҰҚЫҚТЫҚ ҚАТЫНАСТАР

1.1 Ауыл шаруашылығы жерлері саласындағы құқықтық қатынастардың түсінігі және негізгі сипаттамасы

Ауыл шаруашылығы жерлерді тиімді және жоғары сапалы пайдалану агроөнеркәсіп кешенінің және жалпы еліміздің басты міндеттерінің бірі болып табылады. Еліміздің азық-түлік мәселесін шешу осы жерлердің жағдайына, құнарлылығына, рентабельділігіне байланысты болып тұр. Елімізде болып жатқан өзгерістерді ескере отырып, осы қайта құрулардың құқықтық негіздерін қалыптастыруға көп көңіл бөлінді.

Ауыл шаруашылығында жерді пайдалану және қорғау саласындағы құқықтық қатынастардың ерекшеліктерін зерттеу теориялық және практикалық тұрғыдан жүргізіледі. Қазіргі уақытта құқықтық қатынастардың түсінігі мен мазмұнының жалпы түсінігі қалыптасқанымен, құқықтық категория ретінде әртүрлі түсініктер мен көзқарастар бар [11].

Жаңа белгілерді қосу жалпы теориялық заң ғылымында құқықтық қатынас түсінігін шектен тыс егжей-тегжейлі көрсетуге әкеп соғады, оның көп қырлы және әмбебап сипатын бейтараптандырады және нақты құқықтық қатынас деңгейіне дейін тарылтады.

Құқықтық қатынастардың мазмұнын және табиғат пен жерді пайдалану мен қорғау саласындағы қатынастар жүйесіндегі әртүрлі позицияларды талдау кезінде олардың ауылшаруашылық мақсаттары жүйесіндегі рөлінің динамикасы мен дамуын ескеру қажет. Осыған байланысты, бұл мәселелер қазіргі Қазақстан жағдайында ғылыми талдау мен түсінуді талап етеді. Ең алдымен жер құқықтық қатынастарына анықтама беретін жер заңнамасына тоқталайық.

Қазақстандық заң шығарушы жер қатынастарын жерді пайдалану мен қорғауға, Жер ресурстарын басқаруға, жеке тұлғаларға жер учаскелерін беруге, жер меншігін және басқа да құқықтарды жүзеге асыруға байланысты құқықтық қатынастар ретінде қарастырады [12].

Қазақстандық тәсілден айырмашылығы, Украинаның Жер кодексінде жер қатынастары жерді иеленуге, пайдалануға және билік етуге қатысты қоғамдық қатынастар ретінде түсіндіреді [13].

Жоғарыда келтірілген анықтамаларға сүйене отырып, олардың күрделі сипатын бағалауға болады. Бұл қатынастар бірнеше деңгейден тұрады. Базалық деңгейге мемлекеттің жер саясатын әзірлеу жүзеге асырылатын, елдің жер саясатын іске асыруға мемлекеттік органдар жүйесін айқындау, оларға тиісті өкілеттіктер беру, жер ресурстарын пайдалану және қорғау режимі, жер учаскелерінің нысаналы мақсатын анықтау жүзеге асырылатын жерге орналастыру саласындағы қатынастар жатады.

Жер-құқықтық қатынастардың келесі деңгейі заңда белгіленген шарттар мен тәртіпке сәйкес өз құқықтары мен міндеттерін жүзеге асыруға құқығы бар нақты субъектілерге жер құқықтарын берумен байланысты болады. Ауыл шаруашылығы жүргізілетін жерлерді пайдаланудың құқықтық режимін сақтауды

қамтамасыз ету, олардың пайдаланылуын бақылау, жер ресурстарын қорғау және жерді пайдаланудың құқықтық жүйесін айқындайтын тәртіпті қамтамасыз ету аса маңызды міндеттер болып табылады [14].

Құқықтық режимнің мынадай ерекшеліктерін қарастырамыз:

1) Даму мақсаттарына қол жеткізудегі ауыл шаруашылығының рөлінің маңыздылығын талдай отырып, ауыл шаруашылығы ресурстарын тиімді пайдалану осы процестің құрамдас бөлігі болып табылады деген қорытынды жасауға болады. Осыған байланысты ауыл шаруашылығын дамытудың оңтайлы стратегияларын әзірлеу қажетті міндет болып табылады. Ауыл шаруашылығы өндірісінің тиімділігіне әсер ететін негізгі факторлардың бірі заманауи технологияларды пайдалану болып табылады. Осылайша, ауыл шаруашылығын дамыту ғылыми зерттеулерге негізделуі және құқықтық нормалар мен ережелерді ескеруі қажет.

2) Ауыл шаруашылығы жерлердің барлығы ауыл шаруашылығына пайдалануға арналмаған. Мәселен, қорық аймақтарында жерді пайдалану белгілі бір шектеулермен жүзеге асырылады.

Ауыл шаруашылығы жерлері еліміздің ерекше санаты болып табылады. Қазақстан аграрлық сектордың бәсекеге қабілеттілігін қамтамасыз етіп, ауыл шаруашылығы өндірісін индустрияландыру және оның тиімділігін арттыру негізінде тұрақты дамуға бағытталған жер ресурстарын тиімді пайдалануға ерекше назар аударуы тиіс. АӨК мен ауыл шаруашылығы өндірісін дамытудағы маңызды факторлардың бірі – 1,4 млн. га суармалы жер, бос және пайдаланылмаған жайылымдар, мал шаруашылығы тәжірибесі мен мәдениеті, сондай-ақ әртүрлі топырақ-климаттық белдеулер, бұл ауыл шаруашылығы өнімдерінің кең ауқымын өндіруге және елдің азық-түлік тәуелсіздігін қамтамасыз етуге мүмкіндік береді.

Жер ресурстары ауыл шаруашылығының барлық материалдық және ресурстық әлеуетін қалыптастыруда негізгі рөл атқара отырып, аумақтық, биологиялық және этнохисториялық негіз ретінде қызмет ететін негізгі экономикалық ресурс болып табылады. Жер сонымен қатар материалдық-техникалық, еңбек, табиғи-климаттық, әлеуметтік-экономикалық және ғылыми-техникалық ресурстарды қалыптастыру және дамыту үшін негіз болады [15, 36 б.].

Ауыл шаруашылығының біздің халқымыз үшін маңызы-ол ауыл шаруашылығы өндірісінің, оны ұйымдастырудың және қажетті қызметтермен қамтиды. Бұл сала ҚР-ның жер қорында маңызды орын алады және олардың тұрақты пайдаланылуын және жойылудан, ластанудан, сондай-ақ әртүрлі қауіптерден сақталуын қамтамасыз етеді.

ҚР ЖК-нің 12-бабының 15-тармағына сәйкес жер құқығы қатынастары - жерге меншік құқығын және өзге де құқықтарды жүзеге асыра отырып, жер ресурстарын басқаруға, жекелеген субъектілерге жер учаскелерін бекітіп беруге байланысты жерді пайдалану мен қорғау жөніндегі құқықтық қатынастар [12, 8 б.].

112-бапқа сәйкес, ТМД мемлекеттерінің Үлгі жер кодексі азаматтар мен заңды тұлғалардың жерге құқықтарын қорғау, оны ұтымды пайдалану мен қорғауға жағдай жасау, топырақ құнарлылығын сақтау, жақсарту және молайту, сондай-ақ табиғи орта мен әртүрлі меншік нысандарын тиімді пайдалануды қолдауға бағытталған жер басқару түрлерін дамытуды көздейді. Ол ауыл шаруашылығы қажеттіліктеріне арналған жерлер мен ауыл шаруашылығы мақсатындағы аумақтық жоспарлау жерлерін, соның ішінде қайта бөлу қорын, реттеуді қамтамасыз етеді, сондай-ақ жер қатынастарында заңдылықты нығайтуды қамтиды [16].

Ресей заңнамасы бойынша бұл санатқа елді мекеннің шектен тыс орналасқан және ауыл шаруашылығы қажеттіліктеріне арналған жерлер, сондай-ақ осы мақсаттарға бөлінген жерлер ғана кіреді (77-бап) [17].

Өзбекстан Жер кодексінде ауыл шаруашылығы алқаптары мен орман алқаптары, шаруашылық ішіндегі жолдар мен коммуникациялар, ормандар, су қоймалары, сондай-ақ ауыл шаруашылығының қызмет етуі үшін қажетті ғимараттар мен құрылыстар орналасқан жерлер жатады [18].

Беларусь Республикасының жер заңнамасы ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлерге тек ауыл шаруашылығы мен оған қатысты жер учаскелерін жатқызады (6-бап) [19].

Украина Жер кодексі ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлерді ауыл шаруашылығы өнімдерін өндіру, зерттеу және білім беру қызметтерін жүзеге асыру, сондай-ақ өндірістік инфрақұрылым, оның ішінде көтерме сауда базарларының инфрақұрылымын орналастыру үшін бөлінген жерлер ретінде анықтайды [13, 15 б.].

Болгария заңнамасында ауыл шаруашылығы жерлері қала және орман аймақтарына кірмейтін, ауыл шаруашылығы өндірісіне арналған, өнеркәсіптік және басқа да коммерциялық құрылымдар орналаспаған учаскелерді қамтиды. Болгарияның 1996 жылғы «Ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлерді қорғау туралы» заңында ауыл шаруашылығы өндірісі топырақтың құнарлығына зиян келтірмей жүргізілетін егіншілік пен мал шаруашылығы ретінде сипатталған. [20].

Қазақстан Республикасы Ауыл шаруашылығы министрлігінің деректері бойынша 2021 жылы елдің жер қорының 43,3%-ын немесе 114 млн гектарды ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлер құраған [21].

Еліміздің заңнамасында «ауыл шаруашылығы жерлері» термині қолданылады. Бұл түсінік Қазақстан Республикасы Жер кодексінің 107-бабының 3-тармағының 11-тармақшасына сәйкес, елді мекендердің жер құрамына енетін аймақтарды, соның ішінде тұрғын үй, әлеуметтік және коммерциялық аймақтарды қамтиды. Ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлер елді мекендер жерінің бір бөлігі ретінде белгіленген. Олардың пайдалану тәртібін зерттеу құқықтық түсініктердің түрліше қолданылатынын көрсетеді, бұл олардың құқықтық режимін ауыл шаруашылығы жерлерінің жалпы режиміне сәйкес келтіру әрдайым орынды бола бермейтінін аңғартады. Ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлерге ҚР Жер кодексінің 24, 97-106-баптарын тікелей қолдану

әрқашан тиімді емес. Осыған орай, олардың пайдалану режимін заңмен бекітіп, жер қорларының жағдайына қатысты республикалық есептерде елді мекендер жеріндегі ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлердің жай-күйі туралы мәліметтерді беру қажет деп санаймыз. Бұл жерлер, әдетте, елді мекендердің азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ету үшін пайдаланылатындықтан, олардың сапасы мен көлемін жүйелі түрде қадағалау маңызды. Бұл, бір жағынан, олардың қорғалуын қамтамасыз етеді, ал екінші жағынан, оларды мақсатты әрі тиімді пайдалану тәртібін сақтауға ықпал етеді.

Осы орайда, ҚР Жер кодексінің 97-бабының 1-тармағына түзетулер енгізу қажет деп санаймыз, себебі онда ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлерге кең мағынада анықтама берілген. Бұл тармақ ауыл шаруашылығы қажеттіліктері үшін берілген немесе осы мақсатқа арналған жерлерді қамтитынын көрсетеді. Алайда, қолданыстағы заңнамада «ауыл шаруашылығы» және оның қажеттіліктері ұғымының мазмұны нақты айқындалмаған. Осыған байланысты ауыл шаруашылығы және оның қажеттіліктері ұғымдарын нақтылау ұсынылады. Екіншіден, ресейлік заң шығарушының тәжірибесін ескере отырып, олардың қатарына елді мекендерден тыс жерлерді қосу ұсынылады. Бұл шара, біздің ойымызша, азаматтардың жеке қосалқы шаруашылықтары қызметінде қиындықтар туындаған жағдайда, елді мекендердегі ауыл шаруашылығы жерлерін тиімді пайдалануға қатысты мәселелерді шешуге ықпал етеді.

Ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлерді пайдалану және қорғау саласындағы құқықтық қатынастар жер-құқықтық қатынастардың кешенді элементі болып табылады. Бұл қоғамдық қатынастар жерді ауыл шаруашылығы өндірісінің құралы ретінде пайдалану мен қорғау мақсатында құқықтық нормалар арқылы субъектілерге нақты құқықтар мен міндеттер береді [22].

Мемлекеттік және жеке құқықты бөлу негізінде мүдделер жататыны анық. Қоғамдық мүдделер мемлекеттің, халықтың және қоғамның қажеттіліктерін қамтиды, бұл жеке және қоғамдық тәртіпті қамтамасыз етудің ажырамас бөлігі. Қоғамдық мүдделерге назар аудару арқылы құқықтық нормалар қоғамдық тәртіпті, қауіпсіздікті және тұрақтылықты сақтауға ықпал етеді, бұл жеке мүдделерді қорғаудың негізгі алғышарты болып табылады [23].

ҚР-ның жер заңнамасында «қоғамдық мүдде» ұғымы жеке құқықтық анықтама ретінде қолданылмайды, және ҚР Жер кодексінің 12-бабында оның мәні нақты ашылмаған. Дегенмен, мемлекет қажеттілігі үшін жер учаскелерін алып қою және қоғамдық сервитуттарды белгілеу кезінде қоғамдық мүдделерді қамтамасыз ету басты мақсат ретінде көрсетіледі. Мысалы, ҚР Жер кодексінің 84-бабының 2-тармағына сәйкес, мемлекеттік қажеттіліктерге елдің халықаралық міндеттемелерін орындау, қорғаныс және ұлттық қауіпсіздік, ерекше қорғалатын табиғи аумақтарды сақтау, сондай-ақ сауықтыру және рекреациялық қажеттіліктер жатады.

Суармалы ауыл шаруашылығы алқаптарын, ауыл шаруашылығы, биология, ирригация-мелиорация, балық және орман шаруашылығы, сондай-ақ ауылдық елді мекендердегі су шаруашылығы саласындағы ғылыми-зерттеу және білім беру мекемелерінің жерлерін сақтау мақсатында аталған аумақтарды мемлекеттік

қажеттіліктер үшін пайдалану заңнамада шектеулермен реттелген. ҚР Жер кодексінің 90-бабы осы учаскелерді алып қоюдың ерекше негіздерін, сондай-ақ оларды басқа аумақтарда орналастыру мүмкіндігінің жоқтығы сияқты талаптарды белгілейді.

ҚР Жер кодексінің 69-бабының 4-тармағына сәйкес қоғамдық сервитуттарды белгілеу кезінде басты мақсат – мемлекет пен жергілікті халықтың мүдделерін қорғау болып табылады. Осы мақсатта сервитуттардың белгілену себептері нақты көрсетілген, олардың ішінде жер учаскесі арқылы қоғамдық объектілерге, зираттар мен ғибадат орындарына өту, инженерлік және электр желілерін тарту, көлік инфрақұрылымын орналастыру және пайдалану, геодезиялық пункттерді орналастыру мен күтіп ұстау, су алатын және дренаждық құрылыстарды орнату, ауыл шаруашылығы өндірісіне арналған жерді пайдалану, уақытша су қоймаларын немесе арнайы дақылдарды орналастыру, іздестіру-барлау жұмыстарын жүргізу, геологиялық зерттеулер жүргізу және т.б. кіретін жұмыстар мен мақсаттар көрсетілген. Бұл шаралар қоғамдық және мемлекеттік мүдделерді қамтамасыз етуге бағытталған.

5. Қорыта келгенде, ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлерді пайдалану және қорғау саласындағы құқықтық қатынастарда жария-құқықтық және жеке-құқықтық мазмұнымен үйлеседі. Бұл құқықтық қатынастардың негізін құрайтын авторлық анықтаманы ұсынуға болады: «Ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлерді пайдалану мен қорғау саласындағы құқықтық қатынастар субъектілеріне ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлерді пайдалану және қорғау саласында тиісті құқықтар мен міндеттер берілген, құқықтық нормалармен реттелетін қоғамдық қатынастарды айтамыз».

Бұл құқықтық қатынастардың негізгі белгілері:

а) объекті – ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлерді пайдалану және қорғау кезінде жүзеге асырылатын ауыл шаруашылығы өнімдерін өндіруге бағытталған осы қатынастар субъектілерінің мінез-құлқы;

б) мазмұны ауыл шаруашылығы өндірісі саласының ерекшеліктерімен айқындалатын ерекше құқық субъектілігі бар осы құқықтық қатынастар субъектілерінің болуы;

в) бұл құқықтық қатынастар жария құқықпен қатар жеке құқық мазмұнына да ие.

Бұл қатынастарды құқықтық реттеу экологиялық, азаматтық, аграрлық және басқа құқық салаларының нормаларын қамтиды, бұл қарастырылатын қатынастардың күрделі сипатын көрсетеді.

Ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлерді пайдалану және қорғау саласындағы құқықтық қатынастарды объекті, субъекті және мазмұны арқылы сипаттауға болады. Аталған құқықтық қатынастардың объектілері мен субъектілерін келесі тарауда егжей-тегжейлі қарастырамыз.

1.2 Ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлерді пайдалану және қорғау саласындағы құқықтық қатынастардың объектілері мен субъектілері

Жер құқығында «жер құқықтық қатынастарының объектісі» ұғымының күрделі құрылымы туралы айтуға болады. Біріншіден, жер қатынастарының жалпы объектісі туралы айту әдеттегідей бұндай объект жер болып табылады. Жер бұл мағынада нақты құқықтық қатынастардың емес, әлеуетті объектісі болып табылады.

Жер заңнамасына сәйкес ұжымдық объект ретінде «жер» ұғымына қатысты қатынастардың барлық жағдайлары жер құқықтық қатынастарына жатпайды. Жер құқықтық қатынастарына жер өзінің заңды мағынасында табиғи объект ретінде әрекет ететін жағдайларды ғана қамтиды.

Экологиялық және жер құқығында «жер» ұғымы қоршаған табиғи ортаның бір бөлігі ретінде қарастырылады. Қазақстан аумағында жер қыртысының беткі қабатынан бастап топырақ жамылғысының төменгі шегіне дейінгі кеңістікті қамтитын табиғи элемент ретінде түсініледі. Осыған сәйкес, жер табиғи объект ретінде адамның іс-әрекетімен жойылған немесе жасанды жолмен алынған, сондай-ақ табиғаттың стихиялық күштерінен оқшауланған жерлерге жатпайды. Мұндай жағдайда жер қоғамға қосылып, тауарлық өндіріс жағдайында тауарлық-материалдық құндылық ретінде қызмет атқарады. Осы кезде жер қатынастарының субъектілерінің құқықтары қорғалады, және осы объектіге қатысты құқық бұзушылықтар жер құқығының нормаларына қайшы келеді.

Жер заңнамасында жердің құқықтық түсінігі оның нысаналы мақсатына сәйкес санаттарға бөлінуі арқылы ашылады. Бұл жіктеу Қазақстан Республикасының Жер кодексінде әрбір жер санатының құқықтық режимін анықтайтын бөлімдерде көрініс табады.

ҚР Жер кодексінің 12-бабының 7-тармағына сәйкес жер – Қазақстан Республикасының егемендігі шегінде анықталатын аумақтық кеңістік, табиғи ресурс, жалпыға ортақ өндіріс құралы және кез келген еңбек процесінің аумақтық негізі ретінде қарастырылады.

Экологиялық-құқықтық және жер-құқықтық ғылымда жерді табиғи ресурс ретінде қарастыруға негізделген жерді қорғау концепциясы дамыды. Бұл көзқарас бойынша жер табиғи ресурс ретінде қорғалуы тиіс. Жер мен табиғатты қорғау құқығының тығыз байланысы жерді қорғау арқылы көрінеді. Жер табиғи ресурс ретінде, бір жағынан, қоршаған ортаның құрамдас бөлігі ретінде қарастырылады және өндіріс құралы ретінде қызмет етеді, ал екінші жағынан, ол шаруашылық және басқа да қызметтердің операциялық негізі болып табылады. Жер ресурстары қаланың аумағы ғана емес, бірақ бұл ұғымдар практикалық қызметте және ғылыми зерттеулерде жиі анықталады. Әрине, олардың арасында тығыз байланыс бар, бірақ аумақ жердің сыртқы бетіне ғана тән қасиет [24].

Құқықтық реттеу объектісі ретінде жер оның экологиялық, экономикалық және әлеуметтік маңызын көрсететін бірқатар қасиеттермен сипатталады. Оған жердің құнарлылығы (топырақтың болуы), табиғи ортаның құрамдас бөлігі ретінде жіктелуі, сондай-ақ ауыл және орман шаруашылығы, антропогендік

объектілерді орналастыру және әртүрлі қызмет түрлерін жүзеге асыру үшін кеңістіктік негіз ретінде қызмет ету қабілеті жатады. Осы қасиеттер жердің табиғатта өндіріс құралы ретінде әрекет етуін қамтамасыз етіп, оның экологиялық және экономикалық тұрғыдан маңызды рөлін көрсетеді [25].

Жер қатынастарының объектісі табиғи объект немесе табиғи ресурс ретінде немесе жерге қатысы жоқ өзге де қатынастар объектісі ретінде жер учаскесі болып табылады. Сонымен қатар, жер қатынастарының объектісі табиғи-құқықтық маңызы бар нақты белгілерге ие, сәйкес құқықтық категорияны анықтайтын табиғи объект болып табылады. Осыған байланысты, жер қатынастарының объектісі – бұл жердің белгілі бір бөлігі, яғни нақты жер учаскесі болып табылады. Бұл жер учаскесі құқықтық тұрғыдан реттеліп, оған қатысты әртүрлі құқықтық қатынастар туындайды.

Жер учаскесіне меншік объектісі – белгілі бір аумақ пен орналасқан жердің белгілі бір шекараларындағы аумақтық негіз ретіндегі жер учаскесі.

Бірақ мемлекеттік органдардың құзыретіне қарай жер құқықтық қатынастарының объектілері мыналар болуы мүмкін:

- елдің бүкіл жер қоры (кадастрлық бағалау, мониторинг және т.б.);
- аумақтық-әкімшілік бірлік шегіндегі жер (жерді беру, алып қою, аймақтарға бөлу, жоспарлау және т.б.);
- жеке жер учаскесі (пайдалану шарты бойынша).

Жер құқықтық қатынастардың объектісі ретінде жылжымайтын мүліктің басқа түрлерімен салыстырғанда бірнеше ерекше белгілерге ие:

- жердің барлық санаттары – табиғи ортаның бөлігі және адамдардың барлық ұрпақтарының жалғыз тұрғылықты жері – барлық халықтардың меншігі;
- олардың функционалдық мақсатына сәйкес жердің жекелеген санаттары;
- жеке жер учаскелері мен учаскелері.

Құқықтық режим бойынша жер учаскелері үш түрге бөлінеді:

1. Табиғи және басқа жылжымалы объектілердің (ғимараттар мен құрылыстардың) орналасқан жер учаскелері;
2. Табиғи объектілер мен басқа жылжымайтын мүліктері жоқ бос немесе таза жер учаскелері;
3. Басқа табиғи объектілермен өзара байланыста және аралас құқықтық режимі бар жерлер.

Жер учаскелері материалдық нысандағы жылжымайтын мүлік ретінде ғана емес, сонымен қатар құқықтық қатынастардың объектісі ретінде де қызмет етеді, мұнда заттық құқықтар мен меншік құқықтарының шектеулері маңызды орын алады.

Меншік құқығынан айырмашылығы, меншік иесі болып табылмайтын тұлғалардың заттық құқықтары олардың иелеріне құқықтарының аз көлемін білдіреді.

Қатынас объектілерінің үшінші тобын жылжымайтын мүлікке құқықтарды шектеуден (ауыртпалықтардан) тұрады: сервитуттар, ипотека, сенімгерлік басқару және жалға беру.

Меншік қатынастары – адамдар арасындағы жерді иеліктен шығару мен иеліктен шығаруға қатысты қатынастар жүйесі. Бұл субъектілік-объектілік қатынастарға бір меншіктің әртүрлі субъектілерінің арасындағы қатынастар мен жаңа мүліктің қалыптасуына қатысты қатынастар жатады.

Сонымен, жер заңнамасы ең алдымен жердің меншігіне – шаруашылық қызметтің негізгі ресурсы болуға жатады. Жерді санаттарға бөлу және жерді аймақтарға бөлу туралы негізгі ережелер осыған бағытталған. Бұл жер заңдарында бекітілген және жерді экономикалық қызметтің әртүрлі мақсаттары үшін (ауыл шаруашылығы, көлік, өндіріс, құрылыс, энергетика және т.б.) пайдалану мен айналымын реттеуге бағытталған көптеген арнайы нормалармен реттеледі [26].

Жерді пайдалану мен қорғау саласындағы басқару қатынастарының объектілері ретінде жер мен жер учаскелері қарастырылуы мүмкін. Мәселен, мониторинг, жерге орналастыру, аумақтық жоспарлау, қаланы аймақтарға бөлу сияқты шаралар жер учаскелеріне емес, үлкен аумақтарға қатысты жүзеге асырылады. Жылжымайтын мүліктің бірыңғай мемлекеттік тізілімінде тек жер учаскелері ғана емес, сондай-ақ әртүрлі аймақтар мен аумақтар туралы да мәліметтер бар. Осылайша, жер мен жер учаскелерін жерге орналастыру құқықтық қатынастардың объектілері ретінде қарастыру негізді деп есептеледі. Дегенмен, мүліктік қатынастар контекстінде «жер» ұғымы тек қоғамдық меншікке қатысты қолданылады [27].

РФ-ның ЖК-нің 6-бабына сәйкес жер қатынастарының негізгі объектілері табиғи объект және табиғи ресурс ретінде жер, жер учаскелері, жер учаскелерінің бөліктері болып табылады [17, 16 б.].

Жер қатынастары объектілерінің тізбесі Беларусь Республикасының ЖК-нің 3-бабында бекітілген және оған жер учаскелері (жерлер), жер учаскелері, жер учаскелеріне құқықтар, жер учаскелеріне құқықтарға шектеулер (ауыртпалықтар), оның ішінде жер сервитуттары кіреді [19, 48 б.]

ҚР-ның ЖК-нің 12-бабының 14-тармағына сәйкес, жер қатынастарының объектісі ретінде Қазақстан аумағындағы барлық жерлер қарастырылған, соның ішінде жекелеген жер учаскелері мен жер үлестеріне құқықтар, оларды белгілі бір субъектілерге беру құқықтық негіздеріне қарамастан болады.

Шын мәнінде, жер құқығы әрқашан жердің қоғамдық қатынастардағы рөлін ескере отырып, құқықтық механизмдерді анықтауға негізделеді. Бұл ретте, ең алдымен, осы объектінің бірқатар табиғи қасиеттері: салыстырмалы қайталану мүмкіндігі, тұтынылмайтындығы, шектеулі кеңістік, құнарлы қабаттың болуы, жердің табиғи топырақтың бетінде және астында орналасуы ескеріледі. Бірақ жердің бұл қасиеттері оның қоғамдық қатынастарға енуіне негіз бола алмайды. Жер қатынастарының мәні жерден, дәлірек айтқанда, оның табиғи қасиеттерінен алынатын игіліктер (қызметтер) арқылы беріледі. Жер арқылы өндіретін игіліктер жүйесі, бұрын айтқанымыздай, қоғамдық қатынастардың мәнін айқындайтын және қоғамдық мүдделер жүйесінің қалыптасуына негіз болатын маңызды фактор болып табылады.

Жер қатынастарының материалдық объектісі ретінде жердің құқықтық мәртебесі «құқықтық емес» факторлардың, мысалы, жердің табиғи қасиеттері, оның беретін игіліктері мен сол игіліктерден туындайтын мүдделердің ықпалы нәтижесінде қалыптасады. Бұл процеске қоғамның осы ресурсты пайдалану қажеттілігі мен қоғамдағы құқықтық қатынастарды реттейтін заңды факторлар да әсер етеді. Сонымен қатар, белгілі бір тарихи кезеңдегі қоғамның құқықтық идеологиясы да осы мәселеге қатысты көзқарастарды қалыптастырады. Осы себепті заңнама жер учаскесін жылжымайтын мүлік ретінде ғана емес, ресурс ретінде де қарастырады. Мемлекеттік кадастрда жер телімдері жылжымайтын мүлік ретінде қарастырылады. Кадастрлық құжаттарда жердің санаттары және олардың рұқсат етілген пайдалануы туралы мәліметтер бар. Кадастрлық әрекеттер жылжымайтын мүлікке қатысы жоқ объектілерге де қолданылады, мысалы, пайдаланудың ерекше режимі бар аумақтар.

Бұл жағдайда жер учаскесі белгілі бір мемлекеттің жер аумағының құрамды бөлігі ретінде қарастырылады, және осы объектіге тән барлық қасиеттер, оның ішінде табиғи сипаттамалары мен белгілі бір дәрежеде оған қатысты қоғамдық қатынастардың даму тарихы да есепке алынады. Жер учаскесінің құқықтық мәртебесі оның табиғи ерекшеліктерімен ғана емес, сондай-ақ қоғамдағы жерге деген көзқарас пен жерге қатысты қалыптасқан тарихи тәжірибелермен де тығыз байланысты.

Жалпы, жер қатынастары объектісінің құқықтық нысанының пайда болуының алғышарттарынан шығатын болсақ, олар жеке және қоғамдық сипаттағы және сәйкесінше әртүрлі әлеуметтік мүдделерді қамтамасыз ететін ерекше жеңілдіктерге тап болады. Бірқатар жағдайларда мүдделерді (әсіресе қоғамдық мүдделерді) қамтамасыз ету мақсаты жер учаскесінің санатына қарағанда, жалпыға ортақ аумақтар (немесе жерлер), ерекше қорғалатын табиғи аумақтар, аймақтар сияқты санаттарға сәйкес келеді.

Жер қатынастарының айрықша объектісі – топырақ, яғни құнарлы қабаттың жоғарғы бөлігі, бұл тек жердің құрамдас бөлігі ғана емес, сонымен қатар табиғи ортаның маңызды элементі ретінде қарастырылады. Топырақ қоршаған ортаға елеулі әсер етеді және оның экологиялық балансын сақтауда маңызды рөл атқарады. Сондықтан, топырақ табиғи ресурстармен қатар, қоршаған ортаны қорғаудың ерекше объектісі ретінде заңмен қорғауға алынады.

Материалдық объектіні – жерді анықтау жолдарын жер және азаматтық заңнамада жалпылауға тырысатын болсақ, онда бұл объектінің қай меншігінің бір және басқа сала үшін негізгі болып табылатын айырмашылығын байқауға болады. Азаматтық заңнама үшін бұл табиғи ресурстың табиғи қасиеттеріне жақынырақ табиғи қасиеттері екінші дәрежелі мәнге ие болатын жеке анықталған зат және айналыс объектісі болып табылады. Айналым қатынастары, атап өткеніміздей, айналым объектісінің барынша анықтығын және біріздендіруін талап етеді. Кез келген ерекшеліктер айналымды қиындатуы мүмкін. Бұл жағдайда құқықтық мәртебені зерделеу кезінде объектінің құқықтық табиғаты маңызды, өйткені ол әрқашан оны азаматтық-құқықтық қатынастардың объектісі ретінде анықтайды [28].

Жоғарыдағы негіздерді ала отырып, ауылшаруашылығы жерлері жер қатынастарын реттеуде негізгі объекті болып табылады. Ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлер ең алдымен ауыл шаруашылығы өндірісін дамытуға, орман қорғауға, ғылыми-зерттеу және тәжірибелік жұмыстарды жүргізуге, тәрбиелік мақсаттар үшін, сондай-ақ ауыл шаруашылығын қосымша дамыту, бау-бақша өсіру, көгалдандыру және құрылыс мақсаттарында пайдалану үшін арналған. Бұл жерлердің пайдалану мақсаттары ауыл шаруашылығын тұрақты әрі тиімді дамытуға бағытталған, сондықтан оларды дұрыс реттеу, табиғи ресурстарды ұтымды пайдалану мен экологиялық тепе-теңдікті сақтау үшін маңызды. Сондықтан атқарушы органдардың шешімдерінде немесе жерді пайдалануда жердің қандай мақсатта пайдаланылғаны көрсетіледі.

ҚР-ның жер қорына оның аумағында орналасқан барлық жерлер кіреді. Елдің жер қоры иерархиясында ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлер бірінші орынды алады.

Ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлердің заңды анықтамасы баптың 1-тармағында келтірілген. ҚР ЖК-нің 97-бабына сәйкес «Ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлер – ауыл шаруашылығы мұқтаждары үшін берілген немесе осы мақсаттарға арналған жерлер».

Ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлердің құқықтық сипаттамаларын анықтау оларды құқықтық қорғаудың мазмұнын айқындау және пайдалану тиімділігін арттырудағы басымдылық болып табылады [29].

А.Е. Бектұрғановтың пікірінше, КСРО кезеңінде ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлерге колхоздар, совхоздар және басқа да ауыл шаруашылығы кәсіпорындарына жеке жер учаскелері түрінде тұрақты пайдалануға берілген жерлер жатады. Бұл ауыл шаруашылығы өндірісінің жерлері ретінде қарастырылады. Сонымен қатар, ауыл шаруашылығы мұқтаждары үшін тұрақты пайдалануға берілген жерлер мен жердің басқа санаттары, мысалы, елді мекендердің, орман және су қорларының жерлері де ауыл шаруашылығы мақсаттарына пайдаланылуы мүмкін. Бұл жерлер ауыл шаруашылығына арналған мақсаттарға берілуі тиіс, себебі олар да ауыл шаруашылығы жерлерінің құрамдас бөлігі ретінде қарастырылған [30].

Біздің пікірімізше, ауыл шаруашылығының әртүрлі салаларында әртүрлі орындарды пайдалану ауыл шаруашылығы өндірісінің мақсаттарына жетуге бағытталған. Бұл орындарды пайдалануды арттыру және оларды пайдалану мен қорғауды жақсарту үшін оларды пайдалану мүмкін емес. Мысалы, орман қоры жерлерін пайдалану тәртібі мен шарттары орман заңнамасымен егжей-тегжейлі реттеледі. Оларға ауыл шаруашылығы жерлерін ерекше қорғау қағидасы қолданылмайды. Сондықтан ауыл шаруашылығы мақсатындағы уақытша пайдаланылатын ауыл шаруашылығына арналмаған жерлерді ауыл шаруашылығы алқаптарына механикалық түрде қосуға жол берілмейді.

Ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлердің құқықтық режимі деп оларды есепке алу, бақылау, кадастр, пайдалану және қорғаудың заңмен белгіленген тәртібін түсіну керек. Бұл санатты құқықтық реттеудің негізгі мақсаты елдегі ауыл шаруашылығы тауарлы өндірісінің жұмыс істеуін сауатты

қамтамасыз ету болып табылады. Негізінде ауыл шаруашылығы саласында жерді иелену, пайдалану және оған билік ету тәртібін белгілейтін барлық негізгі нормалар осыған бағытталуы тиіс.

Ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлердің құқықтық режимі бірнеше деңгейде қарастырылады, оның әрқайсысы жердің түрлі пайдалану мақсаттарына байланысты бөлу арқылы сипатталады:

1. Құнарлы топырақты жалпы объекті (жер қорының бөлігі) жер – бұл ауыл шаруашылығы мақсатындағы жердің жалпы сипаттамасы, ол жер қорының құрамына кіріп, ауыл шаруашылығы өндірісіне арналған жалпы ресурсты білдіреді.

2. Жалпы түрдегі объект (жер санаты) – ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлер жер қорының негізгі бөлігін құрайды, бірақ ол тек ауыл шаруашылығы өндірісі үшін ғана емес, басқа да шаруашылық мақсаттар үшін де пайдаланылуы мүмкін. Мысалы, ауыл шаруашылығы машиналарын жасау және өңдеу кәсіпорындарының шеберханалары осы жерлерде орналасуы мүмкін.

3. Нақты нысан (жер) – бұл ауыл шаруашылығы мақсатындағы жердің нақты учаскесі, яғни белгілі бір мақсатқа бағытталған жер учаскесі. Ол жерге қатысты арнайы құқықтық нормалар, азаматтық, су және басқа да құқықтық салалар қолданылатын нақты объект ретінде қарастырылады.

Жерді құқықтық реттеу объектісінің түріне қарай үш негізгі режимді ажыратады:

- Жалпы құқықтық режим барлық жерлерге қатысты қолданылады және оның нысаналы мақсаты бойынша пайдаланылуын қарастырады.
- Ерекше құқықтық режим ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлерге қатысты, оларды тек ауыл шаруашылығы өндірісіне пайдалануды қамтиды.
- Арнайы құқықтық режим өнімсіз және сарқылған жерлерге қатысты қолданылады, мұндай жерлерді қалпына келтіру және тозуын болдырмау мақсатында пайдалану қажет.

Ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлер аграрлық құқық саласында құқықтық қатынастардың негізгі объектісі болып табылады, онда аграрлық құқық субъектілері ауыл шаруашылығы өндірісі саласындағы әртүрлі игіліктерді тиімді пайдалану үшін қажетті мінез-құлықты қалыптастырады.

Ауылшаруашылық жер құқықтық қатынастарындағы объектісі болып аграрлық құқық субъектісінің ауылшауашылық жер учаскесіне және жер пайдалану құқығына қатысты мінез-құлқы табылады. Мысалы, мемлекеттік реттеу саласында жер-құқықтық қатынастар мынадай түрде беріледі. Субъектілері жер пайдаланушылар және мемлекеттік орган болып табылады. Объект – жер пайдаланушының жер учаскесіне қатысты мінез-құлқы, т.б. ол жер учаскесін дұрыс пайдалануға – ұтымды, мақсатына сай және т.б. Мазмұны жер пайдаланушы мен мемлекеттік органның бір-біріне қатысты құқықтары мен міндеттері жатады.

Ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлердің негізігі объектілерін біз былай бөліп қарастырсақ болады:

ҚР Жер кодексінің 97-бабы бойынша, ауыл шаруашылығы алқаптарына егістіктер, тыңайған жерлер, көп жылдық екпелер, шабындықтар мен жайылымдар жатады. Сонымен қатар, ауыл шаруашылығы алқаптары суарылатын және суарылмайтын болып бөлінеді.

Ауыл шаруашылығы мақсатындағы жер құрамына ауыл шаруашылығының әртүрлі элементтері, мысалы, ғимараттар мен құрылыстар, коммуникациялар, суару жүйелері, жасыл алаңдар мен құрылымдар, сондай-ақ ауыл шаруашылығын дамытуға қажетті құм, қиыршық тас және басқа материалдар кіреді.

Ал Ресей Федерациясының Жер кодексінде ауыл шаруашылығы жерлерінің құрамына келесі элементтер енгізілген:

- Ауыл шаруашылығы алқаптары (шалғындар, жайылымдар, егістіктер, шабындықтар, тыңайған жерлер, көпжылдық екпелер) – бұл жердің ең құнарлы бөлігі болып табылады, сондықтан олар пайдалануда басымдыққа ие болып, міндетті түрде қорғауға жатады;
- Шаруашылық ішіндегі жолдар мен коммуникация құрылысымен қамтылған жерлер. Бұл ауыл шаруашылығы өндірісіне қызмет көрсететін аумақтар болып табылады, алайда өнімдер сол жерде сатылмайды;
- Орман екпелері, бұталар мен сүректі өсімдіктер қамтылған жерлер – бұл жерлер теріс табиғи, антропогендік және техногендік әсерлерден қорғауды қамтамасыз етуге арналған;
- Ауыл шаруашылығы алқаптарында суару, мал шаруашылығында тұтыну және басқа да қажеттіліктер үшін қызмет көрсететін су ресурстары мен құрылыстар (су ағындары бойындағы су ұстайтын құрылыстар және тоған акваөсіру үшін пайдаланылатын тоғандар) болуы мүмкін;
- Ауыл шаруашылығы өндірісіне, өнімнің кез келген түрін сақтауға және бастапқы өңдеуге арналған ғимараттар мен құрылыстарды қамтитын аумақтар. Бұл объектілер ауыл шаруашылығы қызметінің үздіксіз жұмыс істеуі мен дамуы үшін өте маңызды.

Ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлер ерекше құнды және өнімді болып саналады, сондықтан олардың құқықтық режимі екі негізгі түрге бөлінеді:

- Ерекше құнды жерлер (мысалы, ғылыми ұйымдардың тәжірибелік-өндірістік бөлімшелерінің және жоғары оқу орындарының оқу-тәжірибелік бөлімшелерінің ауыл шаруашылығы жерлері, кадастрлық құны аймақтық орташа кадастрлық құннан айтарлықтай жоғары жерлер);
- Басқа ауыл шаруашылығы жерлері жатады [17, 15 б.];

Ауыл шаруашылығы алқаптарында ауыл шаруашылығы өнімдерін суаруға, мал шаруашылығында тұтынуға және басқа да қажеттіліктерге қызмет көрсету үшін су ресурстары мен құрылыстар, соның ішінде су ағындарында су ұстайтын құрылыс жүйелері мен тоған аквакультурасы үшін пайдаланылатын тоғандар болуы мүмкін.

Ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлер ерекше маңызды және өнімді болып саналатындықтан, олардың құқықтық режимі бойынша ең алдымен екі түрі айқындалады:

• Ерекше құнды жерлер – бұл тәжірибелік ауыл шаруашылығы жерлері, ғылыми ұйымдардың өндірістік бөлімшелері, жоғары оқу орындарының оқу-тәжірибе бөлімшелері және кадастрлық құны аймақтық орташа кадастрлық құннан айтарлықтай жоғары жерлер.

• Басқа ауыл шаруашылығы жерлері – бұл ауыл шаруашылығы мақсатындағы басқа жерлер, олардың құқықтық режимі стандартты немесе арнайы реттеуді қажет етеді [31].

Кез келген құқықтық қатынас сияқты ауыл шаруашылығы жерлерін қорғау жөніндегі құқықтық қатынастың міндетті элементі субъектілік құрам, яғни құқықтық қорғауды жүзеге асыратын тұлғалар шеңбері болып табылады. Көптеген авторлар ауыл шаруашылығы жерлерін құқықтық қорғау мәселелерін зерттей отырып, құқықтық қатынастың бұл элементін қарастырмайды. Біздің ойымызша, бұл мәселеде үлкен маңыз бар, себебі құқықтық қатынастардың субъектілерінің құрамын анықтамайынша, жерге қатысты субъектілердің құқықтық қорғалуы, құқықтары мен міндеттерінің мәнін толық ашып көрсету мүмкін емес. Құқықтық қатынастардың субъектілері – бұл жерді пайдаланушы тұлғалар мен ұйымдар, олардың құқықтары мен міндеттері тек қана жерді пайдалану шеңберінде ғана емес, сонымен бірге жердің экологиялық, экономикалық және әлеуметтік аспектілерін ескере отырып реттеледі. Сондықтан субъектілердің құқықтық жағдайы мен оларға қатысты заңнаманың нақты анықтамасы жер қатынастарының тиімді реттелуіне ықпал етеді.

Құқықтық қорғау субъектілері деп ауыл шаруашылығы жерлерін қорғау саласында заңмен белгілі құқықтар мен міндеттер берілген барлық жеке және заңды тұлғалар, сондай-ақ мемлекеттік органдар түсініледі. Бұл субъектілер ауыл шаруашылығы жерлерінің тиімді пайдалануын, олардың қорғалуын және экологиялық жағдайын қамтамасыз ету үшін жауапты болады. Олар жер ресурстарын қорғау және оны дұрыс пайдалану мақсатында заңды нормаларды орындауға міндетті, ал олардың құқықтары мен міндеттері жер қатынастарын реттеуге бағытталған. Мұндай субъектілерге жерді пайдаланушылар, жергілікті атқарушы органдар, экологиялық бақылау органдары және басқа да мемлекеттік мекемелер жатады.

Бұл анықтамада тек міндеттерді ғана көрсетуге болар еді, өйткені олар субъектінің жерге қатысты дұрыс мінез-құлқын анықтайды, ал заңда оларды орындамағаны үшін жауапкершілік қарастырылған. Алайда, жерді пайдаланушылардың құқықтары да өте маңызды болып табылады. Оларға, мысалы, ауыл шаруашылығы алқаптарын молайту үшін агротехникалық, агрохимиялық, мелиоративтік, фитосанитарлық және коррозияға қарсы іс-шараларды жүргізуге және олардың топырақ құнарлылығының жай-күйі туралы ақпарат алуға құқық берілген. Бұл құқықтар шаруашылық жүргізуші субъектілерге өздерінің жер ресурстарын тиімді пайдалану және жақсарту мүмкіндігін береді.

Сонымен қатар, шаруашылық жүргізуші субъектілер жердің құнарлылығын арттыру және жақсарту, оларды ерекше құнды ауыл шаруашылығы жерлеріне айналдыру үшін мемлекеттік органдардан экономикалық ынталандыру ала

алады. Мұндай ынталандыру мемлекеттік деңгейде жерді ұтымды пайдалану мен қорғау үшін қажетті экономикалық шаралармен қамтамасыз етілуі тиіс.

Құқықтар мен міндеттердің мазмұнына қарай субъектілердің үш тобын шамамен бөліп көрсетуге болады.

Біріншіден, ауыл шаруашылығы жерлерін қорғауды жүзеге асыратын субъектілерге мемлекеттік органдар мен лауазымды адамдар жатады. Олар заңдарда, қаулыларда, ережелерде, стандарттарда және басқа да құқықтық актілерде қамтылған нормалар арқылы жерді қорғау үшін міндетті мінез-құлық ережелерін белгілейді.

Екіншіден, ауыл шаруашылығы жерлерін тікелей қорғауға бағытталған шараларды (мелиорация, рекультивация және т.б.) жүргізуге міндетті субъектілерге жер иеленушілер, жер пайдаланушылар, жер иелері мен жалға алушылар жатады. Олар өз жерлерін қорғау мен жақсарту үшін тиісті іс-шараларды қабылдауға міндетті.

Үшіншіден, ауыл шаруашылығы жерлерін құқықтық қорғау жөніндегі қатынастардың субъектілері ретінде мемлекеттік және жергілікті органдар, сондай-ақ осы жерлерді қорғау туралы заңнаманы бұзушыларды жауапкершілікке тартатын органдар қарастырылады. Бұл органдар жерлердің қорғалуын бақылап, қорғау туралы заңнаманы бұзушыларды жауапкершілікке тарту үшін қажетті шараларды қабылдайды. Бұл жерде екі түрлі субъектілер тобы байланысқан сияқты көрінуі мүмкін, бірақ мұндай бірігудің себебі екі функцияның бір-бірімен тығыз байланыстылығы болды. Бақылау органдарымен бұзушылықтарды анықтау және бұл бұзушылық үшін жазалауды сол органдар жүзеге асыра алады.

Қазіргі еліміздің жағдайында ауыл шаруашылығының дамуына үлкен үлес қосып жатқан субъектілердің қатарында заңды тұлғалар бар. Заңда белгіленген шектеулер мен көлемде бұл заңды тұлғалар ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлерге жеке меншік құқығына ие бола алады. Жерді ұтымды пайдалану мен қорғау міндеті меншік нысанына байланысты емес. Екінші топтағы субъектілерге жататын шаруашылық жүргізушілер үшін жерді қорғау және ұтымды пайдалану жауапкершілігі сол жерге қатысты құқықтық мәртебесіне қарамастан, міндетті түрде жүктеледі [32].

Қазақстанның жер заңнамасына сәйкес, жер құқығы қатынастарына қатысушылар ретінде жеке және заңды тұлғалар, сондай-ақ осы қатынастар шеңберінде құқықтар мен міндеттер жүктелетін мемлекеттер анықталған (ҚР ЖК 12-бабының 16-тармағы). Бұл анықтама жер құқығы саласындағы қатынастарда түрлі субъектілердің болуын және олардың белгілі бір құқықтар мен міндеттерді иеленуін сипаттайды. Осы саладағы субъектілерге мемлекет, жеке және заңды тұлғалар жатады. Ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлерді пайдалану және қорғау саласындағы құқықтық қатынастар да осы сипаттамаларға сәйкес келеді, мұндағы субъектілер ретінде мемлекет, жеке және заңды тұлғалар әрекет етеді.

Л.К. Еркинбаеваның ойынша, субъектілерсіз құқықтық қатынастар болмайды, ал аграрлық қатынастар ауыл шаруашылығы қызметін жүзеге асыруға байланысты туындайды деп санайды [5, 18 б.].

Бұл пікірмен толық келісуге болады. Ауыл шаруашылығы жерлерін пайдалану және қорғау саласындағы құқықтық қатынастар ауыл шаруашылығы өндірісін жүзеге асыруға байланысты туындайды. Бұл жерлер ауыл шаруашылығы өндірісінің негізгі құралы ретінде қарастырылатындықтан, "ауыл шаруашылығы өндірісі" ұғымы осы саладағы құқықтық реттеудің іргелі аспектілерін дұрыс түсіну үшін маңызды мәнге ие. Бұл термин ҚР-ның заңнамасында қолданылады, бірақ еліміздің бірде-бір құқықтық актісі оның анықтамасын және бір мәнді түсіндірмесін бермейді. Осы тұрғыда біз Ресей Федерациясының «Ауыл шаруашылығын дамыту туралы» заңына жүгінеміз, осы жердегі 3-бапта ауыл шаруашылығы тауарын өндірушілердің анықтамасы берілген. Бұл бапқа сәйкес, ауыл шаруашылығы өнімін өндірумен, оның бастапқы және кейінгі (өнеркәсіптік) өңдеуімен (оның ішінде жалға алынған негізгі құралдарды пайдалана отырып) және сатумен айналысатын ұйымдар мен жеке кәсіпкерлер ауыл шаруашылығы тауар өндірушілері ретінде танылады. Бұл анықтамаға сай, аталған субъектілерге тауарларды (жұмыстарды) сатудан түскен жылдық табыстың кемінде жетпіс пайызы ауыл шаруашылығы өнімдерін сатудан түскен жағдайда, олар ауыл шаруашылығы тауарын өндіруші болып есептеледі. [33].

Бұл заң ауыл шаруашылығы тауарын өндірушілердің ерекшеліктерін анықтауға мүмкіндік береді. Біріншіден, олар заңды тұлғалар мен жеке кәсіпкерлер болуы мүмкін. Екіншіден, бұл субъектілердің қызметінің негізгі мақсаты – ауыл шаруашылығы өнімдерін (оның ішінде органикалық өнімдерді, жалпы ауыл шаруашылығы өнімдерін және сапасы жақсартылған тамақ өнімдерін) өндіру, оларды бастапқы және кейінгі (өнеркәсіптік) өңдеуден өткізу. Бұл қызмет түрлері жалға алынған негізгі құралдарды пайдалануды да қамтиды. Үшіншіден, табыс үлесі күнтізбелік жыл ішінде кемінде жетпіс пайызды құрауы тиіс.

2003 жылдан бастап ҚР-ның Жер кодексінде «тауарлы ауыл шаруашылығы өндірісі» термині қолданылып кеген болатын, кейін 2018 жылы «ауыл шаруашылығы өндірісі» деген терминмен ауыстырылды [34]. Субъект тауар өндірісінің осы жерлеріне құқықты жүзеге асырған жағдайда бұл жерлердің жеке меншікке берілуінің басты өлшемі алынып тасталды. Бұл асығыс шешім болды деп ойлаймыз. Кей ғалымдардың ойынша, «тауарлық аграрлық өндірістің бар екенін анықтау елдің қолданыстағы Жер кодексінің нормаларын тиімді іске асыру үшін маңызды. Бұл кодексте ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлерді жеке меншікке беру немесе оларды тауарлық ауыл шаруашылығы өндірісін жүргізу үшін ҚР шаруа немесе фермер қожалықтары мен мемлекеттік емес заңды тұлғалардың пайдалануына беру талаптары белгіленген» (24, 97-баптар). Бұл норма барлық ауыл шаруашылығы қызметтерінің түрлеріне ауыл шаруашылығы жерлерін жеке меншікке беруге рұқсат етілмейтіндігін білдіреді. Мысалы, егер шаруашылық субъектісі тек ауыл шаруашылығы өнімдерін өңдеумен немесе

сатумен айналысса, ол ауыл шаруашылығы жерінің меншік иесі бола алмайды, өйткені бұл жағдайда жер оның өндіріс процесіндегі негізгі құрал ретінде пайдаланылмайды, тек кеңістіктік ресурс ретінде қызмет етеді. Сондықтан көптеген зерттеулерде «алғашқы өңдеу», «өз өндірісінің өнімдерін өткізу» терминдері қолданылады, бұл аграрлық-құқықтық аспектіде ауылшаруашылық қызметі өндіріс процесінің тығыз байланысы кезінде жүзеге асатынын, содан кейін ғана оның кейінгі кезеңдері, яғни ауыл шаруашылығы өнімдерін өңдеу және өткізу туралы» [5, 91 б.].

А.Т. Озенбаева өзінің еңбегінде, ауылшаруашылығындағы кәсіпкері мен шаруа фермер қожалықтарыда азық-түлік қауіпсіздігінің субъектісі деп айтуға болады. Ауылшаруашылық өнімін ұқсатушы, ал ауылшаруашылығындағы шаруа өнімді өсіруші ауылшаруашылығындағы кәсіпкері деп түсінгеніміз жөн деп көрсекен [35].

Зерттеуімізде біз ауыл шаруашылығы қызметімен айналысатын барлық субъектілерді емес, тек ауыл шаруашылығы жерлерін тікелей пайдалануға қатысы бар субъектілердің құқықтық жағдайын талдауды көздейміз. Бұл шаруа және фермер қожалықтары, азаматтардың жеке қосалқы шаруашылықтары, ЖШС, АҚ, кооперативтер сияқты әртүрлі ұйымдық-құқықтық нысандар арқылы әрекет ететін ауыл шаруашылығы ұйымдарын қамтиды.

Ауыл шаруашылығы өнімдерін өндіретін көптеген коммерциялық ұйымдар бар, олардың арасында қазіргі заңнамада қарастырылған түрлі құқықтық нысандардағы ұйымдар мен кәсіпорындар бар. Мұндай ұйымдар экономикалық қызметті ұйымдастыру және басқару үшін әртүрлі тәсілдер мен модельдер қолданады [10, 25 б.].

Ауыл шаруашылығы ұйымы – АШ өнімдерін өндіруге бағытталған негізгі қызметі бар заңды тұлға болып табылады. Бұл ұйымдар өз қызметінде ауыл шаруашылығы өнімдерін өндірумен қатар, басқа да түрлі қызметтерді көрсетуі мүмкін. Ауыл шаруашылығы өнімдерін өндіруші ретінде заңды тұлғалар, оның филиалдары мен бөлімшелері, ауыл шаруашылығымен айналысатын жеке кәсіпкерлер, сондай-ақ бау-бақша және бақша шаруашылығымен айналысатын азаматтар танылуы мүмкін. Осылайша, ауыл шаруашылығы ұйымы – бұл ауыл шаруашылығы өнімдерін өндірумен айналысатын дербес шаруашылық субъектісі [36].

Ауыл шаруашылық ұйымдар заңды тұлға болып танылады. Ауыл шаруашылық тауар өндірушілер түріне және нысанына байланыссыз өз қызметін және ауыл шаруашылық өндірісін негізгі өндіріс құралы – жер және табиғи ресурстар негізінде жүзеге асырады.

АШ өнімдерін өндіру, соған сәйкес оны сақтау және қайта өңдеу саласындағы қызметтерді стратегиялық ресурстарды, азық-түлік өнімдерін өндіру туралы айтып отырғанымызды ескере отырып, маңызды қызметтерге жатқызуға болады. Жоғарыда айтылғандардан ауыл шаруашылығы ұйымын мемлекеттік кәсіпорын нысанында құруға болатынын айтуға болады. Мемлекеттік кәсіпорынның ауыл шаруашылығы кәсіпкерлігін дамыту үшін құқықтық жағдайлар жасау мақсатында заң шығарушы ЖК-інің 34-бабында

олардың ауыл шаруашылығы өндірісін жүзеге асыруы үшін тұрақты жер пайдалану құқығы негізінде жер учаскесін беру туралы ережені енгізген. Сонымен қатар, мемлекеттік жер пайдаланушының жер телімін тегін алуға құқығы бар, бұл ауыл шаруашылығындағы мемлекеттік кәсіпкерлікті экономикалық ынталандырудың бір түрі болып табылады. Егер мемлекет ауыл шаруашылығы жер учаскесінің жеке меншік иесінің мөлшеріне шектеулер белгілесе, мемлекеттік емес жер пайдаланушы [37], ал мемлекеттік жер пайдаланушыға келетін болсақ, бастапқыда мұндай заңнамалық шектеулер жоқ. Нарықтық қатынастарға көшу кезіндегі жер реформасының мақсаты жер қатынастары саласындағы мемлекеттік монополияны жою болды. Мемлекет меншіктің мемлекеттік және жеке нысандарын дамыту үшін тең құқықтық жағдай жасауы тиіс деген пікірмен келісеміз. Бұл ауыл шаруашылығы саласындағы өндіріс пен қызметтің әртүрлі субъектілерінің тең жағдайларда жұмыс істеуін қамтамасыз ету үшін маңызды.

Қазақстан Республикасының заңнамасында ауыл шаруашылығы ұйымының нақты анықтамасы болмағанымен, ауыл шаруашылығы тауарын өндіруші және ауыл шаруашылығы өнімі сияқты ұғымдарға ерекше назар аударылады. Бұл ұғымдар ауыл шаруашылығын құқықтық реттеу кезінде маңызды рөл атқаратындықтан, олардың мазмұнын анықтау заңнамалық анықтама мен түсініктердің нақты болуын талап етеді.

«Агроөнеркәсіптік кешенді және ауылдық аумақтарды дамытуды мемлекеттік реттеу туралы» ҚР-ның Заңында ауыл шаруашылығы өнімін өндіруші ретінде ауыл шаруашылығы өнімдерін өндіруді жүзеге асыратын жеке немесе заңды тұлға жатады. Өз кезегінде, ауылшаруашылық өнімдері – өсімдік және мал шаруашылығының, оның ішінде ара шаруашылығының, оның ішінде органикалық өндіріс нәтижесінде алынған шикізат пен өнімдер, сондай-ақ оларды бастапқы өңдеу арқылы алынған өнімдер. Біздің заңнамамызда «ауыл шаруашылығы өнімдері» ұғымы кең көлемде түсіндірілген. Бұл ұғым тек ауыл шаруашылығы жерлерінен алынған өнімдермен шектелмейді, сонымен қатар органикалық өнімдер мен олардың өңделген түрлерін де қамтиды. Яғни, ауыл шаруашылығы өнімдері ретінде жерді пайдаланумен тікелей байланысты өнімдер ғана емес, сонымен бірге ауыл шаруашылығы саласында өндірілген немесе өңделген өнімдер де қарастырылады. Мұндай кең түсінік ауыл шаруашылығы өндірісінің барлық сатыларын қамтып, оның дамуын құқықтық тұрғыдан реттеуді жеңілдетеді.

Қазіргі уақытта органикалық өндіріс үлкен қызығушылық тудырады және ауыл шаруашылығы өндірісінің қосымша түрін білдіреді. Оны ілгерілету салауатты және құнарлы тағамды өндірудің әлемдік трендіне сәйкес келеді. Жоғарыдағы айтып отырған анықтама органикалық ауыл шаруашылығын түсінудің негізін құрайды. Халықаралық органикалық ауыл шаруашылығы қозғалыстары федерациясының (IFOAM) бас ассамблеясында көрсетілгендей, органикалық ауыл шаруашылығы экологиялық процестерге негізделген және табиғи циклдарды сақтау арқылы биоалуантүрлілікті қорғауға бағытталған жүйе ретінде сипатталады. Бұл өндіріс жүйесі топырақтың және экожүйелердің

денсаулығын қолдап, қоршаған ортаға теріс әсер ететін ресурстарды пайдаланудан аулақ болады.

Органикалық ауыл шаруашылығының бұл сипаттамасы тек табиғи процестерге ғана емес, сондай-ақ әділ қарым-қатынастар мен лайықты өмір сүру сапасын қамтамасыз етуге де бағытталған, бұл экономикалық, экологиялық және әлеуметтік аспектілердің үйлесімділігін білдіреді. Сондай-ақ, инновация мен ғылымды, дәстүрмен ұштастыру арқылы жүйенің тұрақтылығын қамтамасыз етуге тырысады. Бұл органикалық ауыл шаруашылығын дамытуда заманауи әдістер мен дәстүрлі тәжірибелерді біріктірудің маңыздылығын көрсетеді [38]. Жоғарыда айтылғандардың негізінде біз қарастырылып отырған құқықтық қатынастардың субъектілері заңды және жеке тұлғалар өкілдік ететін ауыл шаруашылығы тауарын өндірушілер болып табылады деген қорытындыға келдік.

Бұл пікірге сәйкес, жерді экономикалық пайдалану құқығына меншік құқығы берілген адамдар емес, жерге тікелей қатысы бар тұлғалар, яғни жер пайдаланушылар мен шаруашылық жүргізуші субъектілер, ауыл шаруашылығы қызметін жүзеге асыратын ұйымдар мен жеке тұлғалар негізгі субъектілер болып табылады. Бұл көзқарас бойынша жердің меншік құқығы оның экономикалық пайдалану мүмкіндіктерімен тікелей байланысты болғанымен, жерді нақты пайдаланатын адамдар мен субъектілер құқықтық қатынастардың негізгі субъектілері ретінде қарастырылады. Бұл тұрғыда, жерді пайдалану құқығына ие тұлғалар (мысалы, жерді жалға алушылар, жерді өңдеуші фермерлер және шаруашылықтар) негізгі рөл атқарады, өйткені олар жердің экологиялық, өндірістік және экономикалық әлеуетін іске асырады. Сонымен қатар, бұл қатынастарды реттеуде маңызды рөл атқаратын мемлекеттік органдар, бақылаушы және қадағалаушы ұйымдар да бар.

Ауыл шаруашылығы жерлердің құқықтық режимін нақты жүзеге асыру ауыл шаруашылығы жерлерді тікелей пайдалану жөніндегі құқықтық қатынастар субъектілерінің өкілеттігі саласында дәл жүзеге асырылады. Осыған байланысты ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлерді кең және тар мағынада пайдалану және қорғау бойынша құқықтық қатынастардың субъектілерін анықтау ұсынылады. Бастапқы жіктеу ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлерді жеке иелену артықшылығы және жерді пайдалану құқығы сияқты меншік құқығы берілген жеке тұлғаларды қамтиды. Бұл тұлғаларға жер учаскесінің жеке меншік иелері, сондай-ақ жер учаскесіне құқықтарын растайтын ресми құжаттармен расталған құқықтары бар тұрақты және уақытша жер пайдаланушылар жатады.

Қазақстан Республикасының жер заңнамасында (Қазақстан Республикасы Жер кодексінің 12-бабының 24-тармағы) жерге құқықтарды растау үшін қажетті құжаттар мен заңды фактілер қарастырылған. Бұл құжаттар келісім-шарттар, сот шешімдері, мемлекеттік органдардың құқықтық актілері, мұраға қалдыру актілері, жерді тапсыру актілері, бөлу баланстары, сондай-ақ мемлекеттік емес заңды тұлғаларға тиесілі немесе олардың пайдалануында болған жер учаскелері бойынша құқықтарды тоқтату немесе жалға беру шарттары сияқты құжаттарды қамтиды [12].

Құқықтық қатынастардың бұл субъектілері белгілі бір жер құқық қабілеттілігіне ие болуы қажет. Қазақстан Республикасының Кәсіпкерлік кодексіне сәйкес, шаруа немесе фермер қожалығы (бұдан әрі – шаруа қожалығы) елдегі ауыл шаруашылығының тең дәрежедегі өндірістік бірлігі болып табылады. Шаруа қожалығының басшысы ретінде Қазақстан Республикасының азаматы, 18 жасқа толған тұлға қызмет атқара алады. Сонымен қатар, кәмелетке толмағандар да шаруа қожалығының мүшелері бола алады. Алайда, жерге құқық қабілеттілігі жоқ тұлғалар шаруа қожалықтарының жерінде шаруашылық қызметті жүзеге асыруға құқылы бола алады [39].

Тар мағынада ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлерді пайдалану жөніндегі құқықтық қатынастардың субъектілері болып жерді өндірістің негізгі құралы ретінде пайдаланудан көрінетін жерде тікелей шаруашылық қызметті жүзеге асыратын тұлғалар табылады және бұл жағдайда әңгіме ауыл шаруашылығы жері туралы болып отыр. Сонымен қатар, ауылшаруашылық жерлері шаруашылық ішілік жолдарды, коммуникация жүйелерін, жабық су қоймаларын, суару желілерін, сондай-ақ ауылшаруашылық жұмыстарына қажетті негізгі құрылыстар мен ғимараттарды орналастыру үшін негіз бола алады.

2003 жылы еліміздің жер заңнамасындағы елеулі өзгерістермен есте қалды, бұл ауыл шаруашылығы жерлерінің құқықтық режиміне әсер етті. 2003 жылға дейін бұл жерлер заңды тұлғалардың жеке меншігінде бола алмады. Қазақстан Республикасы Заңының 23-бабының 3-тармағында белгіленген талаптарға сәйкес, тиісті ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлер жеке меншікке белгіленді, осылайша республикадағы мемлекеттік емес заңды тұлғаларға жеке меншік және пайдалану құқығы берілді. Бұл жерлер ауылшаруашылық өнімдерін өндіруге және орман өсіруге арналған. ҚР ЖК-нің бастапқы редакциясында «тауарлы ауыл шаруашылығы өндірісі» термині барлық жерде қолданылған, қазіргі уақытта «тауар» сөзі алынып тасталды. Бұл норма осындай қорытынды жасауға мүмкіндік береді. Ауыл шаруашылығы ұйымдары ауыл шаруашылығы жерлерінің субъектілері болып табылады. Қазақстан Республикасының заңнамалық базасының 24-бабының 1-тармағында көрсетілгендей, Қазақстан Республикасының резиденттері мен заңды тұлғаларына мемлекеттік ауыл шаруашылығы мақсатындағы жер учаскелерін шетелдік қатысусыз беруге рұқсат етіледі. Қазіргі уақытта ауыл шаруашылығы ұйымдарының мемлекеттік ұйымдар, шаруашылық серіктестіктер, акционерлік қоғамдар, ауыл шаруашылығы кооперативтері сияқты түрлері бар. Бұл ұйымдардың құқықтық жағдайы бірқатар заңнамалық актілермен реттеледі. Қазір елімізде жұмыс істеп жатқан мемлекеттік ұйымдардан бастау ұсынылады. Сонымен, Қазақстан Республикасы Кәсіпкерлік кодексінің 51-бабында мемлекет әлеуметтік-экономикалық мәселелерді шешу мақсатында осындай заңды тұлғаларды құруға құқылы болады. Олар шаруашылық жүргізу және жедел басқару құқығына негізделген мемлекеттік кәсіпорындар (мемлекеттік кәсіпорындар) ретінде құрылуы мүмкін. Олар коммерциялық ұйымдар, яғни олардың құрылу мақсаты пайда табуға бағытталған [39].

Бұл ретте, ҚР ЖК-нің 34-бабында ауыл және орман шаруашылығы өндірісін жүзеге асыратын заңды тұлғалар өкілдік ететін мемлекеттік жер пайдаланушыларға, сондай-ақ ғылыми-зерттеу, тәжірибелік және білім беру мақсаттары үшін жер учаскелерін тұрақты жер пайдалану құқықпен беріледі [12].

Шаруа немесе фермер қожалығы – бұл жеке тұлғаларды қамтитын кооперативтік кәсіпорын, олардың өз бетінше кәсіпкерлікпен айналысуы осы тауарларды өңдеу мен бөлуден басқа, ауыл шаруашылығы тауарларын өсіру үшін ауыл шаруашылығы жерлерін пайдаланумен тығыз байланысты.

Шаруа немесе фермер қожалығы мынадай нысандарда болуы мүмкін:

1. Кәсіпкерлік қызметі ортақ меншік негізінде отбасылық кәсіпкерлік нысанында жүзеге асырылатын ШФҚ – бұл нысан отбасылық кәсіпкерлік қызметіне негізделген және оған мүшелерінің ортақ меншік құқығы негізінде ұйымдастырылған.

2. Жеке кәсіпкерлікке негізделген ШФҚ – бұл нысан жеке кәсіпкердің басқаруына негізделген және барлық шаруашылық қызметі бір адамға, жеке кәсіпкерге жүктеледі.

3. Бірлескен қызмет туралы шарт негізінде ортақ үлестік меншік негізінде жай серіктестік нысанында ұйымдастырылған ШФҚ – бұл нысан бірлескен қызметтің шарты бойынша ұйымдастырылып, серіктестіктің барлық мүшелерінің ортақ үлестік меншік негізінде жүзеге асырылады.

Ал 2015 жылғы 29 қазандағы Кәсіпкерлік кодексінің 41-бабының 2-тармағына сәйкес, ШФҚ-ның мынадай нысандары көрсетілген [39]: кәсіпкерлік қызметі бірлескен ортақ меншік базасына негізделген отбасылық кәсіпкерлік нысанында жүзеге асырылатын шаруа қожалығы; өзіндік кәсіпкерлікті жүзеге асыруға негізделген фермер қожалығы; бірлескен шаруашылық қызмет туралы шарт негізінде, жалпы үлестік меншік базасында жай серіктестік нысанындаұй ымдастырылған фермер қожалығы [39].

ҚР-ның Кәсіпкерлік кодексінің 41-бабының 1-тармағына сәйкес, тұлғалардың жеке кәсіпкерлікті іске асыруы ауыл шаруашылығы жерін ауыл шаруашылығы өнімін өндіру үшін пайдалануға, сондай-ақ осы өнімді қайта өңдеу мен өткізумен тығыз байланысты еңбек бірлестігі шаруа немесе фермер қожалығы деп танылады. Бұл норманың негізінде шаруа немесе фермер қожалығының негізгі мақсаты – ауыл шаруашылығы өнімдерін өндіру, қайта өңдеу және өткізу арқылы шаруашылық қызметін ұйымдастыру болып табылады [39].

Қазақстан Республикасы Кәсіпкерлік кодексінің 44-бабына сәйкес, ШФҚ ерікті негізде құрылады және жер учаскесіне құқықты мемлекеттік тіркеуден өткен сәттен бастап құрылған болып саналады. Сонымен қатар, бұл қожалық ҚР-ның заңдарында белгіленген жағдайларда жеке кәсіпкер ретінде тіркелгеннен кейін құрылатын болады. Ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерді пайдалану және қорғау саласындағы құқықтық қатынастардың субъектілері ретінде жеке қосалқы шаруашылық жүргізу үшін жер пайдалану (жалдау) құқығына немесе меншігінде жер учаскелері бар азаматтар болуы мүмкін.

Жер заңнамасына сәйкес, жеке меншік немесе жер пайдалану құқығы негізінде меншік құқығы бар Қазақстан Республикасының азаматтарына және олардың отбасы мүшелеріне жеке кәсіпкерлік жүргізу құқығы беріледі. Бұл құқық, өз кезегінде, жер учаскелеріне құқық белгілейтін құжаттар негізінде жүзеге асырылады. Жеке қосалқы шаруашылық жүргізу құқығы ауыл шаруашылығы, елді мекендер және босалқы жерлерде жер учаскелері бар азаматтарға беріледі.

Жергілікті өкілді органдар, өз кезегінде, елді мекендер шегінде ветеринариялық-санитариялық нормативтерді және ауыл шаруашылығы жерлеріндегі жануарларды ұстау талаптарын ескере отырып, жеке қосалқы шаруашылықтарда жануарлар саны мен оларды ұстау ережелерін белгілейді. Мұндай шаралар мәслихаттардың жануарлардың рұқсат етілген шекті санын анықтап, ұстау шарттарын нақтылауға мүмкіндік береді [10, 8 б.]

ҚР-ның жер заңнамасында барлық азаматтарға және еңбекке қабілетті жастағы жастарға өз қажеттіліктері үшін ауыл шаруашылығы өнімдерінің қажетті түрлерін өсіру және жеке қосалқы шаруашылық жүргізу мақсатында жер учаскелерімен қамтамасыз ету көзделген. Бұл шаралар азаматтардың жеке шаруашылық қызметін қолдауға және дамытуға бағытталған.

Жер учаскелері жеке қосалқы шаруашылықтар үшін елді мекендердің шекарасында (шаруашылық жер) және елді мекендерден тыс жерде (егістік жер) пайдаланылуы мүмкін. Осы учаскелердің екеуі де ауыл шаруашылығы өнімдерін өндіру мақсатында пайдаланылады, бірақ тұрғын үй, өндірістік, тұрмыстық және басқа да ғимараттарды тек жеке жер учаскесінде салуға рұқсат етіледі. Мұндай шектеу, ауыл шаруашылығы жерлерін тек өндірістік мақсаттарға пайдалануды қамтамасыз етуге бағытталған.

Қорыта келгенде, жер құқық қатынастарының объектісі ҚР жер қоры, яғни ҚР ЖК-де көзделген жеті санаты, субъектілерге берілген жер учаскесі және оған құқықтар мен міндеттер деп көрсетсек болады.

Ал сол жер қорының айрықша санаты ол ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлер жер қатынасының негізгі объектісі болып табылады. Ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлер құқықтық қатынастардың негізгі обектісі болып табылатын, аграрлық құқық субъектілерінің ауыл шаруашылығы өндірісі саласындағы игіліктердің әртүрлі түрлеріне бағытталған мінез-құлқы табылады.

Ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлердің объектілері төмендегі нысаналы мақсатына байланысты пайдалануға бағытталады:

- егістіктер, тыңайған жер, көп жылдық екпелер егілген жер, шабындықтар мен жайылымдар, түбегейлі жақсартылған шабындықтар, түбегейлі жақсартылған жайылымдар, суландырылған жайылымдар
- суарылатын және суарлымайтын жерлер
- Ауыл шаруашылығы мақсатындағы жер құрамына ауыл шаруашылығы алқаптары мен ауыл шаруашылығының жұмыс істеуіне қажетті ішкі шаруашылық жолдары, коммуникациялар, тұйық су айдындары, мелиорациялық жүйе, қора-жайлар мен ғимараттар орналасқан жер, сондай-ақ

басқа да алқаптар (сор, құм, тақыр және ауыл шаруашылығы алқаптарының алабына қосылған басқа да алқаптар) жатқызылады.

Ауыл шаруашылығы өндірісі саласындағы игіліктердің әртүрлі түрлеріне бағытталған ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлердің объектілері әртүрлі мақсаттарда пайдаланылады. Оларға мыналар жатады:

1. ШФҚ жүргізу үшін арналған жерлер;
2. АШ өндірісін жүргізу үшін жер учаскелері;
3. Жеке қосалқы шаруашылық жүргізу үшін жерлер;
4. Орман өсіру мақсаттары үшін берілген жер учаскелері;
5. Ғылыми-зерттеу, тәжірибе жүргізу және оқыту мақсаттарына арналған жерлер;
6. Қосалқы ауыл шаруашылығын, бау-бақша шаруашылығын және мал шаруашылығын жүргізу үшін жер учаскелері.

Ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлерді қорғауды құқықтық қамтамасыз ету объектілері болып топырақтар, жерлер және ауыл шаруашылығы ландшафттары саналады. Бұл объектілердің біртұтас құқықтық шаралар кешені арқылы сақталуы ауыл шаруашылығы өндірісіндегі табиғи және антропогендік процестер шеңберінде тығыз байланысты болады.

Ауыл шаруашылығы жерлерін қорғау объектісінің күрделілігі, оның ішінде ұйымдастыру-шаруашылық, мелиоративтік, агротехникалық және санитарлық-эпидемиологиялық шаралар арқылы жүзеге асатын құқық қорғаудың арнайы құралдарында көрініс табады. Бұл шаралар ауыл шаруашылығы жерлерінің өнімділігін арттыру және экологиялық тепе-теңдікті сақтау мақсатында маңызды рөл атқарады.

Ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлерді құқықтық қорғау субъектілері деп заңға сәйкес құқықтар берілген және ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлерді қорғау бойынша міндеттер жүктелген барлық адамдар мен органдар түсініледі.

Құқықтық қорғау субъектілері деп заңға сәйкес құқықтар берілген және ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлерді қорғау бойынша міндеттер жүктелген барлық жеке және заңды тұлғалар түсініледі.

Құқықтар мен міндеттердің мазмұнына қарай субъектілердің үш тобын шамамен бөліп көрсетуге болады.

Ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлерді қорғау жүйесі бірнеше маңызды субъектілердің қатысуын қамтиды. Бұл қатынастарда әрбір субъектінің өз міндеттері мен құқықтары бар, және олардың өзара әрекеттесуі тиімді қорғау мен бақылау шараларын қамтамасыз етеді.

1. Мемлекеттік органдар мен лауазымды адамдар: Бұл субъектілер жерді өздері пайдаланбайтын болса да, ауыл шаруашылығы жерлерін қорғауды заңдар, қаулылар, ережелер, стандарттар және басқа құқықтық актілер арқылы жүзеге асырады. Олар ауыл шаруашылығы жерлерін қорғауды қамтамасыз ету үшін міндетті мінез-құлық ережелерін белгілейді. Мемлекеттік органдар мен лауазымды адамдар осы ережелер мен нормативтерді қалыптастырып, олардың орындалуын бақылап, реттейді.

2. Жер иеленушілер, жер пайдаланушылар, жер иелері мен жалға алушылар: Бұл субъектілер ауыл шаруашылығы жерлерін тікелей қорғауға міндетті. Олар мелиорация, рекултивация және басқа да шараларды жүзеге асыру арқылы жерді қорғау және сақтап қалу үшін жауапты болады. Бұл шаралар ауыл шаруашылығы жерлерінің өнімділігін арттыруға және экологиялық жағдайды жақсартуға бағытталған.

3. Мемлекеттік және жергілікті органдар, бақылау органдары: Ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлерді қорғауды бақылау және қадағалау жөніндегі мемлекеттік және жергілікті органдар маңызды рөл атқарады. Олар заңнаманы бұзушыларды анықтап, оларды жауапкершілікке тартуға құқылы. Осылайша, бұл органдар құқықтық қорғауды қамтамасыз етіп, заңсыз әрекеттерді алдын алады. Бұл екі түрлі топтың бірігуі қажеттілік туындаған жағдайда, өйткені бұзушылықтарды анықтау мен жазалау функциялары тығыз байланысты, бақылау органдары мен қадағалау органдарының әрекеттері біртұтас жүйе ретінде жұмыс істейді.

Осы үш топтың бірлескен жұмысы ауыл шаруашылығы жерлерінің тиімді және тұрақты қорғауын қамтамасыз ету үшін маңызды.

Жер пайдаланушылар ауыл шаруашылығы тауарын өндірушілер, шаруа және фермер қожалықтары, азаматтардың жеке қосалқы шаруашылықтары, ЖШС, АҚ, ауыл шаурашылық кооперативтері жатады.

Жоғарыда айтылғандардың негізінде біз қарастырылып отырған құқықтық қатынастардың субъектілері заңды және жеке тұлғалар өкілдік ететін ауыл шаруашылығы тауарын өндірушілер болып табылады деген қорытындыға келдік.

Сондай-ақ жайылым жерлері ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлерінің айрықша объектісі ретінде жайылым жерлерді пайдалану және қорғауды құқықтық реттеу келесі тарауда қарастырып кетеміз.

2 ЖАЙЫЛЫМ ЖЕРЛЕРДІ ПАЙДАЛАНУ ЖӘНЕ ҚОРҒАУДЫ ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕУ

2.1 Жайылымдардың құқықтық режимі және оны пайдалануға беру ерекшеліктері

Соңғы жылдары қоғамдық малға арналған жайылымдардың жетіспеушілігі ауыл тұрғындары үшін маңызды мәселе болып отыр. Етті мал шаруашылығымен айналысқысы келген қазақстандықтар үшін жайылымдық жерлердің тапшылығы айтарлықтай қиындық туғызуда. Мал басын көбейтуді жоспарлаған немесе қызметін жалғастырып жатқан шаруа қожалықтары да осы жер тапшылығынан зардап шегуде.

Соңғы кезде әлемнің қарқынды урбанизациялануы ауылды жерлерді индустрияландыру мақсатында дұрыс пайдаланбауға әкелді. Бұл осы жерлердің қоршаған ортаны сақтау үшін аса қажетті құқықтарының бұзылуына әкеліп соқты. Сонымен қатар, индустрияландырудың бақылаусыз дамуы экожүйеге елеулі зиян келтірді. Бұл жағдай жайылымдық жерлерді пайдаланушыларға, соның ішінде азық-түлік қауіпсіздігі мен өмір сүру деңгейін қамтамасыз ету, сондай-ақ ұлттық экономика, тыныштық пен қауіпсіздікті сақтау үшін жайылымға тәуелді малшылардың мүдделеріне айтарлықтай теріс әсер етуде. Климаттың өзгеруі құрғақшылыққа әкелді және мал шаруашылығы сияқты өмір сүру құралдарын қолдаудың маңыздылығын көрсетеді [40].

Елімізде соңғы жылдары осы санаттағы ауыл шаруашылық жерлерге меншік құқығын дұрыс мойын ұсынбау, олар мақсатқа сай пайдаланылмады, заңсыз жекешелендіру процестерінен жайылымдарды жоғалту күрт өсті. Осының барлығы жайылымдық жерлерді пайдаланушыларға, оның ішінде азық-түлік қауіпсіздігі мен тұрмыс-тіршілігіне, сондай-ақ халық шаруашылығына, тыныштық пен қауіпсіздікке тәуелді малшылардың көзқарасына айтарлықтай теріс әсерін тигізеді. Климаттың өзгеруі құрғақшылықты тудырып, мал шаруашылығы сияқты тіршілік көздерінің маңызды рөлін айқын көрсетуде [41].

2017 жылы жайылымдарды тиімді пайдалануға және олардың инфрақұрылымын жақсартуға, сондай-ақ сапасының төмендеуін болдырмауға бағытталған «Жайылымдар туралы» Заң қабылданды.

Қазақстанда шамамен 220 млн гектар ауыл шаруашылығы жерлері бар, оның 187 млн гектары жайылымдық жерлер. Бұл жерлерде еркін мал жаю мүмкіндігі бар, қазіргі уақытта мұнда 33 миллион бас мал өсіріледі. Алайда қолда бар жайылымдардың тек 80 миллион гектары (43%) ғана пайдаланылып, қалған бөлігі бос қалуда. Бұл елдегі ауылшаруашылық жануарларының 80% шалғай жайылымдарда емес, елді мекендерде және оның маңында жайылуына әкелді. Соның салдарынан мал басының толып кетуінен елді мекендерден 5-6 шақырым радиуста жайылымдық жерлер тозған. Олардың ауданы 27 миллион гектарға жетеді. Дәл сол себепті ветеринарлық жағдай күрделеніп, мал ауруының көбеюіне әкелді [42].

Бүгінгі күні жергілікті атқарушы органдар мен жер теңгерімінің мәліметтері бойынша республикада 184,5 млн га жайылымдық алқап бар, оның 75,1 млн. га босалқы жерлерде орналасқан [42].

Мәселен, елді мекендердегі жайылымдық алқаптардың көлемі 20,9 миллион гектарды құрайды. Алайда, жеке аулаларда 6,7 млн. шартты ауыл шаруашылығы жануары болғанда, жайылым алаңдарына арналған жүктеме нормаларына сәйкес қосымша 32,4 млн. гектар жер қажет. Ақтөбе және Батыс Қазақстан облыстарын қоспағанда, барлық облыстарда елді мекендер үшін жайылымдық алқаптардың тапшылығы байқалады [44].

Жайылымдық алқаптармен қамтамасыз етілуге жүргізілген талдау көрсеткендей, республикадағы кейбір ауылдық округтер, әсіресе оңтүстік өңірлерде, жайылымдық жерлерге мұқтаж. «Жайылымдар туралы» Қазақстан Республикасының Заңына сәйкес, Жайылымдарды басқару және пайдалану жөніндегі жоспарлар (Жоспарлар) аясында жайылымдық жерлерді қайта бөлу арқылы ауылдық округтердің қажеттіліктерін қанағаттандыру көзделуде. Ұйымдастырылған ауыл шаруашылығы тауарларын өндірушілерге 73,4 миллион гектар жайылым бекітілген. Ауыл шаруашылығы жануарларының саны 3,1 миллион шартты басқа тең болған жағдайда, жүктеме нормалары бойынша 26,3 миллион гектар жайылым қажет етіледі, ал резерв 47,1 миллион гектарды құрайды.

Жалпы, жайылымда шашыраңқы әрі жоспарсыз мал жаюдың салдарынан елімізде 26,4 миллион гектарға жуық жерлер деградацияланған. Бұл мәселе әсіресе батыс өңірлерде айқын байқалуда, сондай-ақ Алматы, Қызылорда және Ақмола облыстарында да өзекті болып отыр. Жерлердің деградациясы экологиялық жағдайды нашарлатып, ауыл шаруашылығына зиян келтіруде. Бұл, әлбетте, бүгінде 26 миллионнан астам төрт түлік малы бар отандық мал шаруашылығын дамытуға, олардан алынатын ауыл шаруашылығы өнімдеріне кері әсерін тигізіп отырғаны анық. Шұрайлы жайылымдарды пайдалану – арзан ет өндіру мен төл көбейтудің негізгі ресурстық көзі болып табылады. Бұл жерлерде малдың өнімділігі жоғары, ал азықтың құны төмен болады, себебі мал табиғи жайылымда өсіп-жетіледі. Сонымен қатар, жайылымдар ауыл шаруашылығына қолайлы экологиялық жағдайлар жасауға мүмкіндік береді, бұл ұзақ мерзімді тұрақты өндірісті қамтамасыз етуге жол ашады.

Бүгінде жайылым жерлері туралы заңға сәйкес, егер мал саны нормативтің 20%-ын құраса, меншік иесінен жерді алып қоюға тыйым салынған. Яғни егер оның мың гектар жері болса, ол бар болғаны 40 бас мал ұстай алады және ол жерді ешкіммен бөліспеуге құқығы бар. Бұл ғана емес, елді мекендер айналасындағы 20 млн гектар жер шын мәнінде ірі латифундистерге тиесілі, тіпті олар сол маңайда тұрмауы да, сол жерде біреудің малын жаюға рұқсат бермеуі де мүмкін. Тек 2023 жылы ғана жылдар бойы мүлде пайдаланылмаған 5 млн гектар жер, соның ішінде елді мекендер айналасында жалпы пайдалану үшін берілген жерлер мемлекетке қайтарылды.

Осы жерде парадокс туындайды, мал бар, бірақ жайылым жоқ. Жер кодексінің 36-бабына сәйкес, жергілікті әкімдіктер конкурс өткізбей-ақ өз

қалауымен жерді бес жылға дейін бере алады. Бұл адал фермерлерге жасалған дискриминация, ол өз кезегінде сол жерлерде даулы жағдайлардың туындауына алып келеді. Ауыл шаруашылығы министрлігі мал жаю бойынша нормативтерді қайта қарастыруды қажет етеді, өйткені қазіргі ескі стандарттар нақты жағдайлар мен мал өсірушілердің талаптарына сай келмейді. Мысалы, жылқыға 1-2 гектар жайылым жер қажет деп көрсетілген, бірақ іс жүзінде жылқы өсірушілер аумақтың әлдеқайда үлкен бөлігін пайдаланады. Бұл жерлерді қайта қалпына келтіру қиынға соғады, себебі табын иелері жайылымды қайтадан пайдалануға болмайтын деңгейге дейін таусып жібереді, және аумақ шөлейттенеді.

Жылқының жайылу ерекшеліктері бойынша, олар шөпті тамырымен жұлып, жерді өнімсіз етеді, сондықтан бір жерден екінші жерге көшу кезінде шырайлы жайылымдар ұзақ мерзімге пайдалануға жарамсыз болып қалады.

Даламызды шөлейтке айналдырудың алдын алу үшін, жылқы жайылатын жерлерге қайта егіс егу туралы қатаң талаптарды заңнамалық деңгейде белгілеу маңызды болып табылады. Бұл шаралар шөптің қайта өсуіне мүмкіндік беріп, жайылымдардың тозуын болдырмайды. Жылқының жайылымды таусып, шөлейтке айналдыруын алдын алу үшін, осы жерлерді қалпына келтіру үшін белгілі бір агротехникалық шаралар мен егіс әдістерін заң жүзінде бекіту қажет. Сонымен қатар, тиісті бақылау мен қадағалау механизмдері енгізіліп, егіс жұмыстарын дұрыс орындамағандарға айыппұл немесе басқа да шаралар қарастырылуы керек.

Шындығында, бүгін Қазақстан аумағы Арал теңізінің, сондай-ақ Каспий және Балқаш өңірлерінің экологиялық проблемаларына байланысты қатты тозған. Сондықтан жақын арада жайылым туралы заңнамаға әділ реформа жасау керек, сонымен қатар бұл жайылымдарды ірі жер иелеріне емес, нағыз шаруалар арасында әділ үлестіріп беру керек. Сонымен қатар, тегін ауыл шаруашылығы жерлері бойынша жергілікті шиеленістер мен қиындықтарды жеңілдету үшін малды жайылымда емес, қорада ұстауды ынталандыру маңызды. Мұндай ынталандырудың бірнеше тәсілдері бар.

Мысалы, дүниежүзілік тәжірибеде, әсіресе Жаңа Зеландияны есептемегенде, мегафермалар малды (негізінен сиырларды) жайылымда ұстау әдісін сирек қолданады, себебі бұл тәсіл экономикалық тұрғыдан тиімсіз. Жайылымда сиыр жылына 4500 литр сүт берсе, қорада ұсталған сиырдың өнімділігі жылына 8000–9000 литрге дейін жетеді. Осы себепті мемлекет ірі фермерлерге малды қорада ұстауды, жем-шөп сатып алу үшін субсидия бөлу арқылы ынталандырып, босатылған жайылымдық жерлердің бір бөлігін жергілікті әкімдікке шаруашылықтардың ортақ пайдалануына беру мүмкіндігін ұсына алады.

Кішірек шаруа қожалықтарын, соның ішінде ауыл шаруашылығын дамытуға бағытталған тағы бір маңызды шара ретінде ауылдық әкімдіктерге мемлекет тарапынан жалпы алқаптарды өздігінен қайта егуді ұйымдастыруды ұсынамын. Бұл шара жергілікті тұрғындарды жұмысқа орналастырып, сондай-ақ осы шаруашылықтардан түсетін табыстан жергілікті салықтарды ұлғайтуға мүмкіндік береді. Осылайша, жайылымдық жерлердің тиімді пайдалануын

арттыруға және шиеленісті азайтуға қол жеткізуге болады, өйткені ауыл тұрғындары үшін жер әрқашан басты байлық болып келді.

Жайылым ұғымы экологиялық және ауыл шаруашылығы контекстінде түрлі қырларынан қарастырылуы мүмкін. Бұл ұғымды талдай отырып, оның екі маңызды аспектісін атап өтуге болады:

1. Ауыл шаруашылығы контексті бойынша, жайылым – бұл негізінен шөпті және жем-шөптік дақылдардан тұратын алқап. Мұнда ауыл шаруашылығы жануарларын жүйелі түрде жаю үшін қажетті өсімдік жамылғысы орналасқан. Бұл түрі ауыл шаруашылығында мал шаруашылығын дамытуда маңызды роль атқарады, өйткені малды жайылымда бағу табиғи азық көзі ретінде қызмет етеді.

2. Экологиялық контексті бойынша, жайылым – бұл табиғи экожүйе ретінде қызмет атқаратын жер. Мұнда шөптер, шөптесін өсімдіктер мен бұталар өседі және олар мал мен жабайы жануарларды жаю үшін пайдаланылуы мүмкін. Сонымен қатар, жайылым экосистемасы эндемикалық өсімдіктер қауымдастығынан тұрады, бұл оның экологиялық маңыздылығын арттырады [45].

Бұл анықтамалар бойынша, жайылым тек мал шаруашылығы үшін емес, сонымен қатар табиғи экожүйе ретінде де маңызды болып табылады, өйткені ол биологиялық әртүрлілікті сақтауға және жердің экологиялық тепе-теңдігін ұстап тұруға көмектеседі.

Жайылымдық алқаптар табиғи шабындықтар мен шабындықтар ретінде әртүрлі экожүйелерде болуы мүмкін, мысалы, прерилер мен далалар, саванналар, сулы-батпақты жерлер, құрғақ және шөлді аймақтар, тундра немесе Жерорта теңізі маквистері сияқты төмен өсетін бұталар мен бұталармен жабылған жерлер. Шалғынды алқаптар көбінесе жауын-шашынның аздығы, қатты суық климат, биік таулар, тік беткейлер немесе басқа да экологиялық факторлар әсерінен өсімдіктердің өсуі шектелген құрғақ жерлерде және таулы аймақтарда кездеседі. [46].

Жайылымдық жерлер тек малдарға азық пен өмір сүру аясы ғана емес, сондай-ақ жабайы жануарлар дүниесінің негізгі өмір сүру ортасы болып табылады. Сонымен қатар Қазақстанның жайылымдық жерлері дүние жүзілік көміртек баланс қорының ажырамас бөлігі, өйткені көміртек активінің мол қоры еліміз үшін кәсіптік және экономикалық құндылық және оның жер иемденушілері үшін көміртек ресурстары негізінде сауданың дамуына зор үлесін тигізеді [47].

Жайылым – ауыл шаруашылығы мақсатындағы жер санатындағы ерекше ауыл шаруашылығы жері. Егістік жер «жер-топырақ» байланысы болса, жайылым «жер-топырақ-шөп» байланысы болып табылады. Көріп отырғаныңыздай, бұл агрономиялық ұғымдардың мазмұны биосфераның тағы бір маңызды элементі – көбінесе спецификалық жемдік өсімдіктермен толықтырылған. Бұл мұндай жерлерді пайдаланудың басқа сипатының мүмкіндігін, яғни шаруашылық пайдаланудың арнайы мақсаттарының - жануарларды жаюдың болуын, сондықтан жерді мұндай пайдалануды реттеудің

ерекше тәртібін көрсетеді. Сонымен, жайылымдар құқықтың ерекше объектісі болып табылады [48].

Жайылым туралы заңның 1-бабы 4-тармағына сәйкес, жайылымдар – ауыл шаруашылығы жануарларын жыл бойы немесе маусымдық түрде жаюға арналған және пайдаланылатын жер учаскелері. АШ жануарларын жайылымдарда жаю барысында, егер жайылымдардың өнімділігі жануарларды азықтандыру үшін қажетті мөлшерден артық болса, онда жем дайындау мақсатында шөп шабуға рұқсат етіледі. Бұл ретте, жайылымдардың жалпы ауданына жүктеменің рұқсат етілген шекті нормалары ескерілуі тиіс [3].

Басқару қарқындылығына қарай жайылым жүйелерін табиғи және мәдени (жақсартылған) деп бөлуге болады.

Табиғи жайылымдар – адамдар дамытпаған және жайылымға пайдаланылатын экожүйелер. Олар мал азығы үшін егін егу және/немесе жинау қиын жерлерде басым болады. Табиғи жайылымдар орналасуына қарай (таулы, ойпат, жайылма, батпақты және дала) болып бөлінеді. Олар шектеулі уақытқа пайдаланылады және жануарларды қажетті диетамен қамтамасыз етпейді.

Көптеген елдерде мал жаю құрғақ, тасты, су басу қаупі бар, биік таулы немесе шалғай аймақтардағы табиғи өсімдіктерді пайдаланудың негізгі тәжірибесі болып табылады. Табиғи жайылымдардағы мал биогеоценозда белгілі бір экологиялық орынды алады. Мал басының саны жайылымның экологиялық мүмкіндігіне сәйкес келсе, табиғи экожүйенің құрылымы сақталады және оны тепе-теңдікте ұстау адамнан ерекше шығыс мен күш-жігерді қажет етпейді.

Мәдени жайылымдар – бұл шөптің жоғары өнімін қамтамасыз ететін және малды ұтымды жаюды қолдайтын арнайы жүйелер мен құрылғылармен жабдықталған тұрақты, өнімділігі жоғары мал азықтық жерлер. Мәдени жайылымдарда суару, минералды азықтандыру, қажет болған жағдайда концентраттармен қоректендіру және малдың күннен, жауын-шашыннан қорғануын қамтамасыз ету сияқты шаралар маңызды рөл атқарады. Бұл шаралар жайылымның өнімділігін арттыруға және малды тиімді баптауға мүмкіндік береді. Асыл тұқымды малды жаюдан суару пункттерінің максималды қашықтығы 1,5 км, мал бордақылау үшін – 2–2,5 км. болуы тиіс.

Мәдени жайылымдарды құру үшін аумақтарды таңдау кезінде олардың мал фермасына немесе жануарларға арналған сарайлары бар жазғы лагерьге дейінгі қашықтығы ескеріледі. Мәдени жайылымдарды пайдаланудың шабақ жүйесі жолдарға, жүрістерге және суару орындарына қатысты алқаптарды дұрыс бөлуді талап етеді. Жайылымдық алқаптардың оңтайлы орналасуы 1:2-ден 1:4-ке дейінгі арақатынастағы төртбұрышты болып саналады. Бұл жағдайда алқаптың ұзындығы мен ені тыңайтқыштар/шөп қоспаларын себу үшін қолданылатын жаңбырлатқыштар мен машиналар ұстағышына тең немесе еселенген болуы керек.

Мәдени жайылымдар мелиорацияланған шабындықтарда өнімділігі жоғары шөп алқабын қалыптастыру, жайылымдық аумақты ұйымдастыру және жақсарту арқылы жасалады.

ҚР-ның Жер кодексінде жайылым жерлеріне қатысты бірнеше маңызды анықтамалар келтірілген:

1. Табиғи шабындықтар мен жайылымдар – шөп шабуға және мал жаюға жүйелі түрде пайдаланылатын жер учаскелері.

2. Түбегейлі жақсартуға арналған шабындықтар мен жайылымдар – шөп шабу арқылы жаңа шөптер пайда болатын шабындықтар мен жайылымдар учаскелері.

3. Суарылатын жайылымдар – аумағында малдың тиісті санын қажетті сапада сумен қамтамасыз етуге қабілетті су көздері (көлдер, өзендер, тоғандар, қазбалар, суару немесе су құбыры каналдары, құбырлы немесе шахталы құдықтар) бар жайылымдар (ҚР-ның Заңының 97-бабы).

Бұл анықтамалар жайылымдарды пайдалану мен басқару кезінде нақты түсінік пен реттеу нормаларын қамтамасыз етеді [12].

Жалпыға ортақ жайылымдар – елді мекендердің іргелес аумағында орналасқан және мемлекет меншігіндегі, жергілікті халықтың жеке қосалқы шаруашылығында ауылшаруашылық жануарларының аналық басын жаюға қажеттіліктерін қанағаттандыруға арналған жайылымдар

«Жайылымдар туралы» заңның 4-бабына сәйкес, жайылымдардың құқықтық режимі Қазақстан Республикасының жер, орман, су заңнамасына, сондай-ақ ерекше қорғалатын табиғи аумақтар және өсімдіктер дүниесін күзету, қорғау, қалпына келтіру және пайдалану саласындағы заңнамасына сәйкес айқындалады. Бұл режим жердің тиесілі санаты мен рұқсат етілген пайдалану тәртібіне негізделеді [3].

Қазақстан Республикасының Жер кодексінде ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлерді пайдалану кезінде екі негізгі қағида бекітілген:

1. Ауыл шаруашылығы жерлерін мақсатты пайдалану – бұл қағида ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлердің нақты мақсатта пайдалануын білдіреді. Яғни, әрбір жер учаскесі белгіленген мақсатта, мысалы, мал жаю, егіншілік немесе басқа ауыл шаруашылығы қызметі үшін пайдаланылуы тиіс. Бұл қағида жердің тиімділігін және оның экологиялық, экономикалық мақсаттарға сәйкес пайдаланылуын қамтамасыз етеді.

2. Ауыл шаруашылығы жерлерін ерекше қорғау – бұл қағида ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлердің экологиялық тұрғыдан сақталуын қамтамасыз етуге бағытталған. Ауыл шаруашылығы жерлерін ерекше қорғау қағидасы топырақтың деградациясына жол бермей, табиғи ресурстарды тиімді пайдалануды және жердің ұзақ мерзімді өнімділігін сақтау үшін шараларды қамтиды. Бұл жерлердің экологиялық жағдайын, биологиялық әртүрлілікті сақтау мақсатында арнайы қорғау режимдерін енгізуді талап етеді.

Жайылымдарды пайдалану шартты түрде үш деңгейге бөлінеді:

1. Бірінші деңгей – елді мекендердегі жерлер. Бұл мемлекет меншігіндегі жерлер, олар жергілікті халықтың мал шаруашылығын жүргізуге қажеттілігін қамтамасыз ету үшін беріледі. Мұнда жайылымның жалпы ауданына белгіленген шекті рұқсат етілген жүктеме нормалары сақталғанда ғана мал жаюға рұқсат етіледі. Егер шекті нормалар асып кетсе, онда малды екінші деңгейдегі

жайылымдарға ауыстыру керек. Егер ауылдық округтің жерлерінде жайылымдар сауын малды ұстауға жетпесе, Жер кодексінің 84-бабының 4-1-тармағына сәйкес бұл жерлер мемлекет мұқтажы үшін мәжбүрлеп алынып, қайта бөлінуі мүмкін.

2. Екінші деңгей – ауылдық округтердегі жайылымдық жерлер. Бұл ауыл шаруашылығы кәсіпорындарына, АҚ, ЖШС, ШФҚ және 49 жылға жалға берілген жерлер жатады. Сондай-ақ орман шаруашылығы және ерекше қорғалатын табиғи аумақтарға жататын жерлер де осы санатқа кіреді. Бұған қоса өзендер мен көлдердің маңындағы жерлер де кіреді. Жер иелерінің көпшілігінде мал болмаса да, малды ұстаушы ауыл тұрғындарына өз жерлерінде мал жаюға рұқсат берілмейді. Бұл мәселені «Жайылымдар туралы» заңға сәйкес жайылымдық жерлерді пайдаланушылар мен жер иелері арасында бөлуді ұйымдастыру арқылы шешуге болады.

3. Үшінші деңгей – шалғайдағы жайылымдар. Бұл жерлер толығымен мемлекет меншігінде және оларды ауыл тұрғындары өз бетінше пайдалана алмайды. Сондықтан заңнама бойынша жайылым пайдаланушылар бірлескен қызмет туралы келісімдер негізінде бірлестіктер құрып, жалпы іс-шаралар жүргізе алады. Бұл жерде бір отарды, бір көшені немесе бір ауылдың малын біріктіру жоспарлануда. Ветеринариялық талаптарға сай басқа мал түрлерін біріктіруге де мүмкіндік бар.

Жайылымдық жерлер өтеусіз немесе өтеулі пайдалану шарттарымен, қысқа мерзімді (5 жылға дейін) және ұзақ мерзімді (5 жылдан 49 жылға дейін) негізде берілуі мүмкін.

Жерді пайдалану мерзімдері барлық жер пайдаланудың түрлері үшін жалпы белгіленген. Дегенмен, жер пайдалану мерзімін анықтау шарттары заңмен нақты реттелмеген. Бұл мәселені жергілікті атқарушы органдар, әдетте, өтеулі негізде жер пайдалану құқығын беру жөніндегі өтініштерді қарау кезінде шешеді. Ауыл шаруашылығы өндірісінің тұрақтылығын және болашағын қамтамасыз ету, ауыл шаруашылығы саласында білімі мен тәжірибесі бар адамдардың осы қызметті жүзеге асыруы, сондай-ақ ауылдық елді мекендерде тұрақты тұру сияқты негіздер шаруа қожалықтарына және тауарлық өндірісінің басқа түрлеріне жер учаскелерін беру кезінде басымдық беруге мүмкіндік береді (ҚР Жер кодексінің 101-бабы) [12].

Ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлерді жер пайдалану шарттарына берудің жоғарыда аталған жағдайлары жерді мемлекеттің өзі жалға алған қатынастарды ғана қамтиды. Жеке меншік иесі (қалалық немесе ауыл тұрғыны маңызды емес) дербес құқығы бар, яғни. мемлекеттік органдардың келісімінсіз ауыл шаруашылығы мақсатындағы жер учаскесімен қандай да бір мәмілелер жасамаңыз.

Жер пайдаланушыларға (ауыл шаруашылығы жерлерін жалға алушылар) келгенде, шектеулер қолданылады. Қазақстан Республикасының Жер кодексінің 33-бабының 2-тармағына сәйкес, ауыл шаруашылығы тауарын өндірушілерге, соның ішінде мал шаруашылығын қайта немесе жартылай жүзеге асыратын тұлғаларға жер пайдалану құқығымен сатып алу-сату, жалға беру және басқа да мәмілелер (кепілден басқа) жасауға тыйым салынады.

Маусымдық жайылымдық жерлердің жеке меншікте болуы, біздің ойымызша, дұрыс емес және объективті және субъективті себептерге байланысты шалғынды және жартылай мал шаруашылығы жүйесін дамытуға айтарлықтай кедергі болып табылады. ҚР-ның Жер кодексінде оларды жеке меншікке берудің, оның ішінде оларды берудің тәртібі мен ерекше жағдайларының нақты айқындалған тетігі жоқ. Бұл жерлердің мемлекет меншігінде болуы жергілікті атқарушы органдарға олардың өз аумағындағы мал шаруашылығының барлық түрлерін дамыту үшін пайдалануды жоспарлауға, содан кейін бақылауға мүмкіндік берер еді.

Қолданыстағы жер заңнамасына сәйкес мал айдау жолдарының екі түрі бар, атап айтқанда ұзақ мерзімді және уақытша (маусымдық) пайдалану.

Ауылдық тауар өндірушілеріне маусымдық жайылымдар, ет комбинаттары және мал сатып алу пункттеріне мал айдау үшін қажетті жер учаскелері Қазақстан Республикасының Жер кодексінің 104-бабы бойынша ұзақ мерзімді пайдалануға беріледі. Бұл жерлер, әдетте, жер пайдалану шекаралары бойынша жайылымдық алқаптарға беріледі. Бір аудан шегінде малды өткізу үшін мал шаруашылығы жолдарын ұзақ мерзімді пайдалану жер учаскелерін аудандық (қалалық) атқарушы органдар береді, ал бірнеше аудан аумағы бойынша жер учаскелерін облыстық атқарушы органдар бекітеді.

Ұзақ мерзімді мал бағу жолдарының жер пайдаланушылары өздері пайдаланатын учаскелерде құдықтар, малды суару және демалуға арналған алаңдар, экологиялық талаптардың сақталуы және жолдардың дұрыс жұмыс істеуін қамтамасыз ететін ғимараттар мен құрылыстар салуға міндетті. Сондай-ақ, малды ветеринариялық органдармен келісілген мерзімде өткізу үшін сервитут ережелері қолданылады.

ҚР ЖК-нің 70-бабына сәйкес уақытша (маусымдық) мал шаруашылығы бағыттарын жеке тұлғалармен келісім бойынша аудандық немесе облыстық атқарушы органдар анықтайды. Бұл органдар жеке меншік иелерінен немесе жер пайдаланушылардан жер учаскелерін алмай-ақ, мал тасымалданатын жерлерде маршруттарды жүргізуге келісім жасай алады.

Мал иелері, егер олар жеке меншік иелері немесе жер пайдаланушылардың бағыттары бойынша мал тасымалдаса, тасымалдаушыларға келтірілген зиян үшін жауапты болады. Бұл ережелер тарихи пайдалану тәжірибесіне және ерекшеліктеріне байланысты қолданылады. Сервитут ақысыз беріледі. Үлкен көлемдегі мал тасымалдау жолдары үшін төлем ережесі мен құны меншік иелері мен атқарушы органдар арасында келісіліп, белгіленеді. Егер маршруттарды ұсыну немесе қолдану кезінде кедергілер туындаса, барлық даулар сот арқылы шешіледі.

Жайылымдарды беру шарттары «Жайылымдар туралы» заңға және Қазақстан Республикасының басқа нормативтік құқықтық актілеріне сәйкес, жеке ауланы ұстау, шаруа немесе фермер қожалығын жүргізу, сондай-ақ ауыл шаруашылығы өндірісін ұйымдастыру мақсатында жүзеге асырылады.

Жайылымы туралы Заңның 13-бабы 2-тармағы бірінші бөлігінің 7-1) тармақшасында көрсетілген жайылымдар жеке меншікке және жер пайдалануға

берілмейді және жеке ауладағы ауыл шаруашылығы жануарларын жаю үшін халық мұқтажына ғана пайдаланылады.

Жайылымдарды басқару және пайдалану жоспарына сәйкес жайылымдарды беру кезінде келесі шарттар ескерілуі қажет:

1. ауыл шаруашылығы жануарларының болуы;

2. жайылымдық инфрақұрылым объектілерінің бар болуы және олардың жағдайы;

3. жер учаскесінің өнімділігі.

Егер екі жыл бойы жайылымдарда мал болмаған немесе олардың саны жайылымдардың жалпы алаңына қатысты шекті рұқсат етілетін жүктеме нормасының жиырма пайызынан аз болса және (немесе) жем-шөп дайындау үшін шөп шабу жүргізілмеген болса, онда бұл жер учаскелері Қазақстан Республикасының жер заңнамасына сәйкес алып қойылуы мүмкін.

Жайылымдардың жалпы алаңына түсетін жүктеменің шекті рұқсат етілген нормасын анықтағанда, ұсақ контурлы (қосылған) жайылымдар басқа ауыл шаруашылығы алқаптарынан бөлек ескерілмейді.

Жайылымдарды беру және пайдалану тәртібі Қазақстан Республикасының «Жайылымдар туралы» заңның 15-бабымен реттеледі:

1. Елді мекендер мен ауылдық елді мекендер аумағындағы жайылымдар мемлекет меншігінде болып, жергілікті халықтың аналық (сауын) мал ұстау қажеттілігін қанағаттандыру үшін беріледі.

2. Жайылымдарда басқа ауыл шаруашылығы жануарларын жаю жайылымдардың жалпы алаңына жүктеменің шектік рұқсат етілген нормалары сақталған жағдайда ғана рұқсат етіледі. Егер бұл нормалар асып кетсе, онда жайылымдарды басқару және пайдалану жоспарына сәйкес қала, кент, ауыл немесе аудандық маңызы бар ауылдық округ шегінде жер беріледі.

3. Жайылымдармен қамтамасыз етілмеген жеке және заңды тұлғалар ауыл шаруашылығы жануарларын шалғайдағы жайылымдарға ауыстыруы керек. Бұл ауыстыру ауыл шаруашылығы жануарларының шаруашылық жүргізу жоспарына сәйкес жүзеге асырылады.

4. Жайылымдар беруі облыстық маңызы бар қаланың жергілікті атқарушы органының шешімімен жүзеге асырылады. Бұл шешімдер қалалар мен кенттердегі ауыл шаруашылығы жануарларын ұстау үшін қажет жайылымдарды беру туралы.

5. Жайылымдарды басқа қалаларға беру туралы ұсыныс қала, кент, ауыл, ауылдық округ әкімдерінің жергілікті өзін-өзі басқару органдары тарапынан жасалып, аудандық маңызы бар ауданның немесе облыстық маңызы бар қаланың жергілікті атқарушы органымен жүзеге асырылады.

6. Жайылымдарды бір ауданнан екінші ауданға беру облыстық маңызы бар қалаларда жергілікті атқарушы органның ұсынуы арқылы жүзеге асырылады.

7. Бір облыстан екінші облысқа жайылымдарды беру ҚР Үкіметінің шешімімен жүзеге асырылады, бұл облыстар арасындағы жергілікті атқарушы органдардың ұсынысы бойынша орындалады.

««Жайылымдар туралы» Заңның 16-бабына сәйкес шалғайдағы жайылымдарды беру және пайдалану тәртібі келесідей:

1. Шалғайдағы жайылымдарды облыстар арасындағы беру: Бір облыс аумағындағы шалғай жайылымдарды екінші облысқа ұзақ мерзімді пайдалануға беру ҚР Үкіметінің шешімімен, уәкілетті органның ұсынысы бойынша жүзеге асырылады.

2. Ауданаралық шалғай жайылымдар: Бір ауданның немесе облыстық маңызы бар қаланың аумағындағы шалғайдағы жайылымдарды басқа ауданның немесе облыстық маңызы бар қаланың ұзақ мерзімді пайдалануына беру жергілікті атқарушы органның ұсынуымен жүзеге асырылады.

3. Елді мекендер мен кенттердегі тұлғаларға басым құқық: Егер жеке немесе заңды тұлғалар елді мекендер немесе кенттер аумағында тіркелген болса, олар шалғайдағы жайылым учаскелерін тікелей жақын орналасқан аумақтағы басқару және пайдалану жоспарында белгіленген қашықтықта орналасқан аудандық маңызы бар қалалардан алуға басым құқыққа ие болады. Сонымен қатар, ауыл немесе ауылдық округтің шегінде жайылымдармен қамтамасыз етілмеген тұлғалар шалғайдағы жайылымдарды алуға бірінші кезекте құқылы.

4. Табиғи су объектілеріне қолжетімділік: Шалғайдағы жайылымдарды пайдаланушы ауыл шаруашылығы жануарларын баққан кезде, олар бюджет қаражаты есебінен салынған табиғи су көздері мен суландыру құрылғыларына тең қолжетімділікке ие болады.

Қорыта келгенде, жайылым жерлері барлық халыққа тиесілі болып табылатын, ауылшаруашылығымен айналысатын субъектілер малдарын еркін жаюға арналған жерлер деп айтсақ болады.

Жайылым жүйелерінің басқару қарқындылығына қарай табиғи және мәдени (жақсартылған) түрлерге бөлінуі ауыл шаруашылығының тиімділігін арттыруға және экологиялық тұрақтылықты сақтауға мүмкіндік береді. Табиғи жайылымдар экономикалық жағдайларға байланысты әртүрлі түрлерге жіктеледі: жылдық өсімдіктермен, қысқа мерзімді және ұзақ мерзімді дақылдармен өңделген жайылымдар. Қысқа мерзімді және ұзақ мерзімді шөп өсіру технологиялары ресурс үнемдеуге, шығыстарды азайтуға ықпал етеді.

Жер заңнамасы бойынша мал айдау жолдары да маусымдық (уақытша) және ұзақ мерзімді пайдалану түрлеріне бөлінеді. Бұл жағдай мал шаруашылығын ұйымдастыруға тиімділік қосады, бірақ қазіргі уақытта жердің дұрыс бөлінуі мен пайдаланылуы мәселесі өзекті болып отыр.

Жайылым жерлерін жалпы халыққа тиесілі болып, жеке меншікке беру мәселесі өте маңызды. Жердің жеке меншікке берілуі оның көпшіліктің мұқтаждары үшін қолжетімділігін шектейді. Жеке меншікке берілген жайылым жерлері мемлекетке қайтарылып, халықтың қажеттіліктеріне қайта пайдалануға берілгені жөн. Жайылымдар тек қана ауыл шаруашылығы өндірісі үшін, сонымен қатар экологиялық тұрақтылықты қамтамасыз ету үшін маңызды. Сондықтан, бұл жерлердің уақытша және тұрақты негізде пайдалануға берілуі, сондай-ақ ақылы негізде жер пайдаланушылардың жағдайын ескере отырып, әділ әрі дұрыс бөлінуі қажет [49].

Маусымдық жайылымдық жерлердің жеке меншікте болуы, шын мәнінде, ауыл шаруашылығының, әсіресе шалғынды және жартылай мал шаруашылығы жүйесінің дамуына айтарлықтай кедергі келтіреді. Бұл жерлердің жеке меншікке берілуі тек қана заңды емес, сонымен қатар ауыл шаруашылығының тұрақты дамуына да теріс әсер етеді. Қазіргі уақытта ҚР Жер кодексінде бұл жайылымдарды жеке меншікке беру және оларды беру тәртібі айқындалмағандықтан, бұл мәселе реттелмеген күйінде қалып отыр.

Егер маусымдық жайылымдар мемлекет меншігінде болса, жергілікті атқарушы органдарға мал шаруашылығының барлық түрлерін дамыту бойынша нақты жоспарлар құрып, жерлерді тиісті мақсатта пайдалану мен бақылауды жүзеге асыруға мүмкіндік туар еді. Мұндай шаралар жердің тиімсіз пайдалануын болдырмауға және мал шаруашылығын дамытуға бағытталған тиімді стратегияларды енгізуге ықпал етер еді.

Жердің мемлекет меншігінде болуы оны жалпы халықтың мүддесіне сай тиімді пайдалануға мүмкіндік береді, ал жеке меншікке беру халықтың мал шаруашылығы мен экологияға қажетті ресурстарға қолжетімділігін шектейді. Сондықтан маусымдық жайылымдық жерлердің тек мемлекеттік меншікте болуы дұрыс әрі әділетті шешім болар еді.

6. Қорыта келгенде, жайылымдардың құқықтық режимінің ерекшеліктері олардың ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлер жүйесіндегі маңыздылығында, оларды пайдалану шарттары мен тәртібінде болады. Қазіргі уақытта жайылымдардың құқықтық режимінің мазмұны айтарлықтай өзгерді, бұл саяси, экономикалық және әлеуметтік құрылыстың жаңа шарттарының болуымен түсіндіріледі, олардың арасында егеменді және тәуелсіз Қазақстанның қалыптасуы мен дамуы; жайылымдар туралы арнайы заңнаманың болуы; жайылымдарға жеке меншікті және басқа құқықтарды енгізуін атап өтуге болады. Бұл өзгерістер жайылымдық жерлерді пайдалану мен қорғаудың жаңа тұжырымдамасын әзірлеуді талап етеді, ол тұрақты даму және экологиялық қауіпсіздік талаптарына жауап беруі тиіс. Бұл санаттағы жерлердің бірінші ерекшелігі – оны пайдаланудың шарттары мен тәртібін анықтайтын өзіндік нысаналы мақсаты бар. Жайылымдар негізінен ауыл шаруашылығы жануарларын жыл бойы немесе маусымдық жаю үшін беріледі және пайдаланылады. Бұл ретте олар ауылшаруашылық жануарларына арналған шөп пен жем-шөп дайындауға, сондай-ақ мал айдау жолдарын және басқа да жайылымдық инфрақұрылымдарды ұстауға арналған. Екінші ерекшелігі, жайылымдық жерлер тек ауыл шаруашылығы жерлерінің құрамында ғана емес, сонымен қатар орманды жерлер, су қорлары, елді мекендер, ерекше қорғалатын табиғи аумақтар құрамында да орналасады. Осыған байланысты оларды пайдалану режимі жердің сол немесе басқа санатына жататындығына және жерге, орманға, суға, сондай-ақ ерекше қорғалатын табиғи аумақтар саласындағы заңнамаға сәйкес пайдаланудың рұқсат етілген тәртібі мен өсімдіктер дүниесін, елді мекендерді қорғау, қалпына келтіру және пайдалану болып табылады. Келесі ерекшелігі жайылымдық жерлерді ұтымды пайдалану мен қорғауды

ұйымдастыру экономикалық, ұйымдастырушылық, техникалық, экологиялық және құқықтық сипаттағы әртүрлі аспектілерді қамтиды.

Жайылымдардың құқықтық режимі – оларды пайдалану мен қорғауға байланысты құқықтық нормаларда белгіленген ережелердің, талаптардың және шектеулердің жиынтығы. Олар жайылымдық жерлерді мақсатты пайдалануды қамтамасыз етуге, олардың экологиялық тепе-теңдігін сақтауға және мал шаруашылығының жем-шөпке қажеттілігін қамтамасыз етуге, тозу мен шөлейттенуге жол бермеуге, экологиялық қауіпсіздікті қамтамасыз етуге бағытталған. Жайылымдық жерлер халықтың меншігінде қалып, жеке меншікке өтпеуі керек. Бұрын жеке меншікке өткен жайылымдық жерлер мемлекетке қайтарылуға тиіс. Жеке меншігіндегі маусымдық жайылымдар мал шаруашылығын дамытуға айтарлықтай кедергі болып табылады. Заңнама жайылымдық жерлерді пайдалануға берудің тәртібі мен ерекше шарттарын көрсете отырып, олардың айналымын шектеуі керек.

2.2 Жайылымдарды пайдалану және қорғау бойынша ұлттық және шет мемлекеттерінің заңдарын қолдану тәжірибесі

Қазақстанның табиғи жайылымдық жерлердің орасан зор әлеуеті бар, олар тұрақты жем-шөп базасын құру және экологиялық таза және арзан мал өнімдерін алу үшін жеткілікті түрде пайдаланылмайды [50]. «2021 жылы жер қорының құрылымында осы санаттағы жерлердің көлемі 114,0 млн. га немесе пайдаланылатын жердің 43,3%-ын құрады. Ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлердің құрылымында жайылымдық жерлердің үлесі 70,7%-ды құрайды» деген деректер бұл мәселеге дәлел бола алады [51].

ҚР Жер кодексінің 7-бабының 4-тармағына сәйкес, жайылым – ауыл шаруашылығы жануарларын жыл бойына немесе маусымдық негізде жаюға арналған және пайдаланылатын жер учаскелері. Бұл кодексте суармалы жайылымдар мен түбегейлі абаттандырылған аймақтар сияқты арнайы түрлер де қарастырылған. Мұндай жайылымдарда көпжылдық шөптердің жоғары өнімді сорттары егіледі, сондай-ақ су көздері (көлдер, өзендер, тоғандар, суару каналдары, шахталық құдықтар және т.б.) болуы тиіс, олар малды қажетті сапада сумен қамтамасыз ету үшін пайдаланылады. Сонымен қатар, ҚР Жер кодексінде жайылымдық жерлердің жекелеген учаскелерін жеке меншікке немесе жер пайдалануға беру тыйым салынған. Бұл жерлер тек тұрғындардың өз ауласында ауыл шаруашылығы малдарын бағу үшін пайдаланылады [12].

Бұл жайылымдық жерлер жалпы барлық жайылымдарға емес, тек жергілікті атқарушы органдар бекітетін Жайылымдарды басқару жоспарларына енгізілген жер учаскелеріне қатысты. ҚР Жер кодексін талдау көрсеткендей, бұл кодексте жайылымдық жерлерді пайдалану тәртібі мен шарттарын нақты белгілейтін арнайы бап жоқ. Жайылымдар республикадағы мал шаруашылығының негізін құрайды. Алайда азаматтардың жеке учаскелерінде үй жануарларының бақылаусыз шоғырлануы және елді мекендердегі қоғамдық қатынастарды құқықтық реттеудің болмауы бұл аумақтардың жайылымдық

экожүйесінің деградациясына әкелуде. Республикада барлығы 180,5 миллион гектар жайылымдық жер бар, оның 75,1 миллион гектары босалқы жерлерде орналасқан. Елді мекендердегі жайылымдық жерлердің көлемі 20,9 млн га. Жеке қосалқы шаруашылықтарда 6,7 миллион шартты ауыл шаруашылығы малдары болса, жүктеме нормалары бойынша қосымша 32,4 миллион гектар қажет. Елді мекендер үшін жайылымдық жер тапшылығы Ақтөбе облысынан басқа барлық дерлік облыстарда байқалады. Ауыл шаруашылығы тауарын өндірушілерге жалпы 72,4 млн гектар жайылымдық жер берілген. Бұл жерлерге 3,1 млн шартты ауыл шаруашылығы малы бар. Жүктеме нормаларына сәйкес, 26,3 млн гектар жайылым қажет болса, қазіргі уақытта қолда бар қор 46,1 млн гектарды құрайды [52].

Өзбекстан ЖК-сін талдау оның құрамында жайылымдарды пайдалану және қорғау тәртібін реттейтін арнайы нормалардың жоқ екенін көрсетті. Өзбекстан Республикасының ЖК-нің 46-1-бабынан басқа, мал шаруашылығымен айналысатын, мал азықтық дақылдарын өсіруге маманданған тұлғаларға (шартты мал басына) кемінде 2 гектар жайылымдық жер және шабындықтар тегін негізде ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлерден бөлінеді [18, 5 б.].

ҚР-ның «Жайылымдар туралы» Заңының қабылдануы маңызды қадам болып, ол жайылым жерлерін пайдалану режимін реттеу, мемлекеттік және қоғамдық деңгейде басқару жүйесіне жаңа элементтер енгізіп, пайдалану саласындағы заңнаманың негізгі қағидаттарын белгіледі. Жайылымдық ресурстардың қосымша жіктелуін қамтиды [3, 14 б.]. Барлық прогрессивтілігіне қарамастан, ол тиімсіз болып шықты; шаруалар жиі алаңдаушылық білдіріп, жергілікті шешімдерге сенімсіздікпен қарайды; 2020 жылы Сенатта өткен парламенттік тыңдаулар бұл заңның тиімсіз екенін және іс жүзінде орындалмай жатқанын растады [53]. Өзбекстанда 2019 жылы қабылданған жайылымдарды пайдалану мен қорғауды реттейтін заң Қазақстан Республикасының заңнамасынан бірқатар ерекшеліктерге ие. Бірінші – Өзбекстанның заңында жайылым табиғи өсімдіктермен қамтамасыз етілген малды азықтандыру үшін пайдаланылатын жерлер ретінде анықталады. Екінші – Өзбекстан заңнамасы жайылымдарды әртүрлі табиғи аймақтарға бөледі, атап айтқанда, шөл, шөлейт, тау етегі, тау және сумен қамтамасыз етілген немесе берілмеген жазықтар деп жіктейді. Үшінші – таулы жайылымдардың маусымдық болуын және жылдың белгілі бір уақытында ғана пайдаланылуын қатаң талап етеді. Келесі ерекшелігі, Өзбекстан Республикасының осы Заңының 13-бабына сәйкес заңды және жеке тұлғалар жайылымдарды жалға алу, оның ішінде қосалқы жалдау шарттарында пайдалануға құқылы болып табылады. Оның үстіне бұл құқық ашық электронды конкурс жағдайында ғана беріледі.

Өзбекстан Республикасының «Жайылымдар туралы» Заңында орман қоры жерлерінің жайылым ретінде пайдаланылуы Қазақстанның заңнамасына ұқсас реттелген. Яғни, орман қоры жерлері мемлекеттік орман шаруашылығы органдарының рұқсатымен пайдаланылуы мүмкін. Сонымен қатар, заңда айналымнан шыққан жайылымдар инвестициялық келісім немесе мемлекеттік-жекешелік әріптестік негізінде Өзбекстан азаматтарына, ауыл шаруашылығы

кәсіпорындарына берілуі мүмкін. Бұл жерлерді жалға алу мүмкіндігі де қарастырылған, ал ауыл шаруашылығы өнімдерін өндіру мақсатында Өзбекстанның резиденттері болып табылатын инвесторлар үшін жалдау мерзімі 3 жылдан кем емес және 49 жылдан аспауы керек. Сонымен бірге, бұл заң жайылымдардың шекті рұқсат етілген жүктеме нормаларын ескере отырып, учаскелерге бөлінуін қамтамасыз ету үшін жайылым айналымы процесін реттейді. [18, 12 б.].

«Жайылымдар туралы» ҚР Заңының 3-бабында жайылымдардың режимі, пайдаланудың рұқсат етілген тәртібі және ерекше қорғалатын табиғи аумақтар саласындағы заңнамамен үйлесімділік негізінде жайылымдардың санаттары айқындалған. Бұл нормаға сүйене отырып, заң елді мекендердегі жайылымдық жерлердің пайдаланудың шарттары мен тәртібін реттемейтіні туралы қорытынды жасауға болады. Сонымен қатар, жайылымдық жерлер тек ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлердің құрамында ғана емес, орман және су қоры жерлерінде, сондай-ақ ерекше қорғалатын табиғи аумақтар жүйесінде де болуы мүмкін. Қарастырылып отырған құқық нормасына жер, орман, су және басқа да заң түрлері жатады.

ҚР-ның Орман кодексінің 99-бабында мал жаюға қатысты бірнеше талаптар белгіленген. Бұл талаптар бойынша, мал жаю тек орман орналастыру жобаларына немесе ерекше қорғалатын табиғи аумақтарды басқару жоспарларына сәйкес мемлекеттік орман иеленушілері анықтаған аумақтарда жүзеге асырылады. Сонымен қатар, мемлекеттік орман қорына жататын жайылымдарда малды бақташысыз жаюға тек ерекше жағдайларда, шалғай, жетуге қиын және халқы аз жерлерде рұқсат етіледі. Мұндай аудандардың тізбесі облыстың жергілікті атқарушы органының ұсынысы бойынша облыстың жергілікті өкілді органы бекітеді. Ал сексеуіл ормандарын қоспағанда, мемлекеттік орман қоры учаскелерінде ешкі малын тек арнайы қоршалған жерлерде жаюға рұқсат етіледі [54].

2019 жылы ҚР-ның Су кодексіне енгізілген өзгерістер су қорғау аймақтарындағы ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлерді жеке және заңды тұлғаларға шөп шабу және мал жаю үшін жер пайдалануға жергілікті атқарушы органдардың Жоспарға сәйкес бере алатыны туралы талапты қосуға мүмкіндік берді. Бұл жаңалық жайылымдарды басқару және оларды пайдалану бойынша жаңа ережелерді бекітуге жол ашты. Сонымен қатар, жер пайдаланудың бұл тәртібі бассейндік инспекциялармен келісім негізінде жүзеге асырылуы тиіс, бұл су ресурстарын тиімді пайдалану және қоршаған ортаға зиян келтірмеу үшін қосымша бақылауды қамтамасыз етеді [55].

Қазақстан Республикасының «Ерекша қорғалатын табиғаты аумақтары» туралы Заңына (2017 ж.) сәйкес шаруашылық қызметі шектелген ерекше табиғи аумақтарда қысқа мерзімді пайдалануға, оның ішінде шөп шабуға және мал жаюға учаскелер беруге болады. Бұл экологиялық шектеулер сақталатын аймақтарға қатысты, бірақ әлі де шектеулі ауқымда ауыл шаруашылығында пайдалану мүмкіндігі бар (23-бап, 2-2-тармақ). Елді мекендер жеріндегі жайылымдық жерлерге келетін болсақ, бұл жерлерді пайдалану ҚР-ның Жер

кодексімен реттеледі, атап айтқанда, онда бірнеше нормалар бар. ҚР Жер кодексінің 26-бабының 3-тармағына сәйкес, ҚР-ның «Жайылымдар туралы» Заңының 13-бабы 2-тармағының 7-1) тармақшасында жайылымдық жерлер тек халықтың жеке қосалқы шаруашылығында ауылшаруашылық жануарларын жаю үшін пайдаланылады. Бұл жерлер жеке меншікке немесе жер пайдалануға берілмейді және тек ауыл шаруашылығы жануарларын жайылымға шығаруға қажеттілік туындаған жағдайда ғана қолдануға рұқсат етіледі.

Қазақстан Республикасының Жер кодексінің 23-бабында ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлерге, оның ішінде жайылымдарға жеке меншік құқығын белгілеу қарастырылған. Бұл ереже жеке және заңды тұлғаларға ауыл шаруашылығы жерлерін меншікке алуға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, халықтың жайылымдық жерлерге, ауыл шаруашылығы жануарларын жеке қосалқы шаруашылығында жаюға қажеттілігін қамтамасыз ету мақсатында мемлекет жер учаскелерін өз мұқтажы үшін алып қоюға құқылы болады.

Өзбекстанға келетін болсақ, ол жайылымдарды ұлттық байлық деп жариялап, оларды мемлекет қорғауына алу жолын ұстанады. Бұл тәсіл жайылымдарды пайдалану мен қорғауды қатаң реттеп, экологиялық тепе-теңдікті сақтауға бағытталған. Өзбекстан заңнамасы жайылымдарды ұлттық құндылық ретінде қарастырып, оларды мемлекеттік бақылауға алу арқылы ауыл шаруашылығының тұрақты дамуына жағдай жасайды [56].

Қазақстанда ғарыштық мониторинг жүргізілуде, бұл ҚР-ның 45 облысында жалпы көлемі 77,1 млн га жайылымдық жерлердің цифрлық картасын жасауға мүмкіндік берді. Бұл ретте, мониторинг шеңберінде жайылым өсімдіктерінің жай-күйіне, тозу дәрежесіне және маусымдық (көктем, жаз, күз) өнімділігіне спутниктік бағалау жүргізілді. Бұл ретте жерді бақылау жөніндегі мемлекеттік комиссияның ААЖ жүйесіне байланысы жоқ 39,9 млн га жайылымдық жерлер анықталды. Бұл жайылымдық жерлердің жалпы көлемінің 51,8% (77,1 млн. га) [57].

ҚР ЖҚ-нің 98-бабының 5-тармағына сәйкес жайылымдардың асып кетуі жағдайында оларды басқа жерлерге ауыстыру қарастырылған, алайда бұл ұғым заңнамада толықтай шешілмеген. Жайылымдардың жойылуы немесе жарамсыздығы, негізінен, бірнеше жылдар бойы шамадан тыс жүктемелердің әсерінен орын алады. Мұндай жағдайларда шөп шабуы азайып, арамшөптер басып, жемшөптің өнімділігі мен сапасы төмендейді. Бұл жайылымның тозу кезеңі болып табылады.

Қолданыстағы заңнамаға сәйкес жайылымдарды басқа жерлерге беру мәселелерін шешу көбінесе жергілікті атқарушы органдардың міндетіне жүктеледі. Алайда, бұл органдардың міндеттері арасында жайылымдар мен жартылай мал шаруашылығын дамыту міндеттері болмағандықтан, олар жайылымдарды сақтау мен пайдалану бойынша әрдайым мүдделі бола бермейді. Осы мәселені облыс деңгейінде шешу тиімдірек болар еді, себебі облыстық атқарушы органдарға мал шаруашылығының жүйесін дамыту, жем-шөптік алқаптардың жағдайын бақылау және тозған жайылымдарды қалпына келтіру жауапкершілігін жүктеу қажет.

Өзбекстан Республикасының «Жайылымдар туралы» Заңында жайылымдарды қорғау мәселелеріне арнайы тараудың бар екені өте маңызды, себебі ол жайылымдық жерлерді мақсатты және тиімді пайдалануға бағытталған құқықтық, ұйымдастырушылық, экономикалық және басқа да шаралар жүйесін қамтиды. Бұл жүйе жайылымдарды молайту және қалпына келтіруді көздейді. Қазақстан заңнамасына осындай нормаларды енгізу өте маңызды деп санаймыз, өйткені елімізде жайылымдардың деградациясы мәселесі қазіргі уақытта өткір тұр.

Жайылымдардың тозуы мен оларды дұрыс пайдаланудың болмауы мал шаруашылығына теріс әсер етеді және ауыл шаруашылығында өндірістің тиімділігін төмендетеді. Сондықтан Қазақстанда да Өзбекстан тәжірибесін ескере отырып, жайылымдарды қорғау және қалпына келтіру шараларын нақты заңнамалық түрде бекіту қажет [58]. Осыған байланысты Қазақстандағы жайылым ресурстарын қалпына келтіру және молықтыру үшін қорғаныс шараларының кешені қажет. Сонымен, Өзбекстан Республикасының «Жайылымдар туралы» Заңының 22-бабына сәйкес жайылымдарды молайту және қалпына келтіруге бағытталған, оларды түгендеу мен геоботаникалық зерттеуді көздейтін шаралар туралы толық түсінік береді. Бұл зерттеу жайылымдық жерлерді молайту бойынша іс-шаралардың мазмұнын қарастырады. Бұл іс-шаралар топырақтың құнарлылығын арттыруды және жайылымдардағы өсімдік жамылғысының сандық және сапалық жағдайын сақтауды қамтамасыз ету мақсатында табиғи процестерге ықпал етуді қамтиды. Жайылымдарды қалпына келтіру шаралары, негізінен, өсімдіктердің жекелеген түрлерін егу арқылы жүзеге асырылады. Сонымен қатар, табиғи жайылымдарға бөтен өсімдік түрлерін егуге тыйым салынады, себебі бұл жергілікті экожүйеге теріс әсер етуі мүмкін. Мұндай тәсіл табиғи өсімдік жамылғысын сақтау мен қалпына келтіруге, сондай-ақ жайылымдардың экологиялық тұрақтылығын қамтамасыз етуге бағытталған [59]. Қазақстан мен Өзбекстанның жайылымдарды пайдалану саласындағы заңнамасын талдау олардың даму жағдайында екенін және осы салада қалыптасып жатқан қатынастарды құқықтық реттеуде жалпы заңдылықтар байқалатынын көрсетті. Сонымен қатар Өзбекстан заңнамасында жайылым ресурстарын қалпына келтіруге және молықтыруға бағытталған прогрессивті шешімдер бар. Қазақстан заңнамасында осы ережелерді қабылдап, жайылымдарды қорғау мәселелеріне жеке тарау бөлу ұсынылады. Бұл ретте біздің елдеріміздің заңнамасында орман-су қоры жерлері мен ерекше қорғалатын табиғи аумақтар аумағындағы жайылымдық жерлерді пайдаланудың құқықтық режимі егжей-тегжейлі көрсетілуі тиіс. Осы санаттағы жерлерді сервитутты пайдалану ерекшеліктері қолданыстағы заңнамамен толық реттелмеген. Осыған байланысты жер заңнамасына «Жайылым сервитуты» деп аталатын арнайы бап енгізу ұсынылып отыр. Мал жаю кезінде орман және су ресурстарының, елді мекендердің және ерекше қорғалатын табиғи аумақтардың биоәртүрлілігін сақтауға бағытталған талаптарды қамтамасыз ету керек.

Жайылымдық мал шаруашылығын энергиямен қамтамасыз ету және шикі сүт өндірудің [60] жайылымдық мал шаруашылығы құрамдас бөлігі болып

табылатын агроэкожүйенің әртүрлі ішкі жүйелерді қамтитын экстенсивті жүйе ретінде оң дамуы экологиялық таза деңгейін және қоршаған ортаны қолдау шараларын белгілеу кезінде оның әсер ету факторларының алуан түрлілігін және адам факторының рөлін ескеру қажет.

Алайда жайылымға жеткізілетін материалдық және энергетикалық ресурстармен қатар қоршаған ортаның ластануы да қоршаған ортаны бұзу факторлары ретінде қозғалады. Кейбір факторларды басқару мүмкін емес немесе адамдар үлкен шығыстармен шектелуі мүмкін.

Жайылымды азықтандыру процесінде жануарлардың қалдықтарынан қоршаған ортаның ластануы орын алады, ал олардың денесінің ластануы азықпен және сумен бірге зиянды микроорганизмдермен және ластаушы заттармен тұтынылуы нәтижесінде жүреді. Бұл ластану ауада да байқалады, және ол мал өнімдеріне, сондай-ақ малдың денсаулығына кері әсерін тигізеді.

Қоршаған ортаға және жануар организміне теріс әсерді азайту немесе жою үшін келесі шаралар ұсынылады:

1. Жайылымдық аумақты органикалық экскрециялар пайда болғаннан кейін айтарлықтай уақыт өткеннен кейін қайта пайдалану үшін бөлу. Бұл топырақтың тыңайтылуын және қалдықтардың табиғи ыдырауын қамтамасыз етеді.

2. Топырақтағы органикалық заттардың ыдырау кезеңін күшейту үшін пайдаланылған аумақты шөптің өсуін жақсарту мақсатында барлық аумақты шабу керек.

3. Көңді бүкіл бетке ұсақтап тарату үшін тырмамен өңдеу, бұл оның тиімділігін арттырып, топырақтың экологиялық жағдайын жақсартуға мүмкіндік береді [61].

Бұл шаралар жайылымдардың экологиялық тепе-теңдігін сақтауға және малдың денсаулығын жақсартуға ықпал етеді.

2017 жылы қабылданған «Жайылымдар туралы» Заң мал жайылымдарын тиімді реттеу және олардың инфрақұрылымын жақсарту, жердің тозу процестерінің алдын алу мақсатында қабылданды. Заңда жайылымдық жерлерді пайдаланудың үш негізгі шарты белгіленген:

1. Елді мекендер маңындағы жерлер мемлекет меншігінде және жергілікті тұрғындардың қажеттіліктеріне беріледі. Бұл учаскелерде жайылып жүрген мал саны мемлекет белгілеген шектен аспауы тиіс. Егер жеке меншіктегі мал басы шекті саннан асып кетсе, артық мал ауылдық округ әкімшілігімен келісілген екінші деңгейлі жайылымдарға көшіріледі. Егер бұл жерлерде жеткілікті орын болмаса, жерді заңды тұлғалардан мемлекет меншігіне мәжбүрлі түрде тәркілеу мүмкіндігі қарастырылған. Тұрғындарға мал жаю үшін бұл жерлер тегін беріледі.

2. Ауылдық округ аумағынан алынған жалға алынған жерлер – акционерлік қоғамдар, жауапкершілігі шектеулі серіктестіктер және шаруа қожалықтары осы жерлерді 49 жылға жалға ала алады. Алайда бұл жерлерде шабындық, орман алқаптары, ерекше қорғалатын аумақтар және өзен-көл бассейндері сияқты аумақтар болуы мүмкін, олардан жайылым ретінде пайдалану шектелген.

3. Ауылдардың шетінде орналасқан сыртқы жайылым жерлері толықтай мемлекет меншігінде және тұрғындар өздері осы жерлерде мал жаюға мүмкіндік алмайды.

Бұл шаралар жайылымдық жерлердің тиімді әрі әділ пайдаланылуын қамтамасыз етуге бағытталған, сондай-ақ мал шаруашылығының тұрақтылығын сақтауға және жердің тозу процесін алдын алуға көмектеседі.

Уәкілетті және жергілікті атқарушы органдар (аудандық, ауылдық әкімдіктер) бүгінгі күнге дейін «Жайылымдар туралы» Заңның талаптарының орындалуын бақылауды жүзеге асырып келеді. Дегенмен, жергілікті тұрғындар өз ауылдық округтеріндегі жайылымдық жерлерді толық көлемде пайдалана алмай отыр. Заңда барлық талаптар айқын көрсетілгенімен, оны іске асыруда түрлі әдістердің қолданылатыны белгілі. Бұл мәселе әкімдердің жыл сайынғы халық алдында есеп беру жиындарында жиі көтерілгенімен, әлі де толық шешімін тапқан жоқ. Осыған байланысты ауыл тұрғындары арасында түсініспеушілік пен наразылықтар сақталып отыр [62].

Нәтижесінде, орманды жерлер мен ерекше қорғалатын аумақтарда жайылым ауыспалы егіс схемаларын әзірлеуге ерекше назар аудару және арнайы құқықтық реттеуді енгізу қажеттілігі туындап отыр. «Жайылымдар туралы» Заңның 13-бабында жайылымдарды басқару және оларды пайдалану жоспарын әзірлеу міндеті белгіленген. Тәжірибе көрсеткендей, жайылым пайдаланушыларға басқару жоспары мен жайылым айналымы схемасын дайындауда әдістемелік көмек көрсету маңызды болып табылады.

Жайылымдарды басқару және пайдалану саласындағы заңнаманы жетілдіру мақсатында «ҚР-ның кейбір заңнамалық актілеріне жайылымдарды пайдалану мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» заң Сенатта мақұлданып, Жер кодексіне өзгерістер енгізілді. Бұл түзетулер өңірлердің жергілікті атқарушы органдарының жайылымдардың деградациясы мен шөлейттенуіне қарсы күрес, сондай-ақ жайылымдарға су тарту жөніндегі іс-шаралар жоспарларын әзірлеу және бекіту жөніндегі өкілеттіктерін кеңейтуге бағытталған.

Аграрлық мәселелер, табиғатты пайдалану және ауылдық аумақтарды дамыту комитетінің қорытындысында, бұл заңмен Жер және Орман кодекстеріне, «Қазақстан Республикасындағы жергілікті мемлекеттік басқару және өзін-өзі басқару туралы», «ҚР Жер кодексінің жекелеген нормаларының қолданылуын тоқтата тұру», «ҚР-ның Жер кодексіне өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» және «Жайылымдар туралы» заңына өзгерістер мен толықтырулар енгізілетіндігі атап өтілген.

Жер қатынастарын реттеу саласында төмен тұрған жергілікті атқарушы органдарға (аудандық, облыстық маңызы бар қаланың, аудандық маңызы бар қаланың, кенттің, ауылдың, ауылдық округтердің) бірнеше маңызды функциялар бекітілуде. Бұл функцияларға жайылымдық инфрақұрылым объектілерін дамыту және реконструкциялау, жайылымдардың тозуы мен шөлейттенуіне қарсы күрес жөніндегі іс-шараларды іске асыру, сондай-ақ жайылымдарды суландыру жатады.

Сонымен қатар, ҚР-ның азаматтары мен заңды тұлғаларына шалғайдағы мал шаруашылығы үшін (маусымдық жайылымдар) және халықтың мал жаюы мақсатында уақытша өтеусіз жер пайдалану құқығымен жер учаскелерін беру нормалары алып тасталады. Бұл шара жер пайдаланудың тиімділігін арттыруға бағытталған.

Жайылымдардың пайдаланылу критерийлеріне қатысты өзгерістер де ұсынылуда: ауыл шаруашылығы жануарларының санын жүктеме нормасынан 20-дан 50%-ға дейін ұлғайту жолымен жайылымдарды пайдаланбаудың критерийі қатаңдатылмақ. Бұл, өз кезегінде, жайылымдардың шамадан тыс жүктелуіне жол бермейді.

Ауыл шаруашылығы алқаптарының басқа түрлеріне жайылымдарды ауыстыруға тыйым салынады, бұл ауыл тұрғындарының қажеттіліктерін қанағаттандыру мақсатында жайылым жерлерінің тұрақтылығын қамтамасыз етуге мүмкіндік береді.

ҚР Орман кодексіне енгізілетін түзетулер бойынша, орман және табиғат қорғау мекемелері жыл сайын аудандық (облыстық маңызы бар қаланың) жергілікті атқарушы органына шөп шабу және мал жаю мүмкін болатын мемлекеттік орман қорының учаскелері туралы мәліметтер беруге міндетті болады.

Сонымен қатар, «Жайылымдар туралы» заңға «қоғамдық жайылымдар» деген жаңа ұғым енгізіледі. Бұл ұғым ауыл халқының малын жаюға арналған елді мекеннің айналасындағы жерлердің мәртебесін күшейтуге бағытталған, яғни халықтың мал шаруашылығына қажетті жайылым жерлерін тиімді пайдалану мен қорғауды қамтамасыз ету мақсатында енгізілуде.

Жайылымдарды ұтымды пайдаланудың проблемалық мәселелерін шешу мақсатында жайылымдарды басқару және оларды пайдалану жөніндегі жоспардың құрамы мен мазмұнын нақтылауға бағытталған түзетулер енгізілді. Аталған жоспарды ауданның, облыстық маңызы бар қаланың жергілікті өкілді органы бес жылға бекітетін болады.

Қорыта келгенде, жайылымдарды пайдалану саласындағы жер заңнамасының нормаларын талдау оның мазмұны келесі себептерге байланысты жеткілікті түзетулер енгізуді талап ететінін көрсетті:

Біріншіден, елді мекендерде, орман және су қоры жерлерінде, сондай-ақ ерекше қорғалатын табиғи аймақтарда орналасқан жайылымдарды пайдалану ережелерін нақты айқындау қажет.

Екіншіден, шалғайдағы және маусымдық жайылымдарды пайдалану принциптерін ретке келтіру маңызды. Осыған байланысты, жергілікті атқарушы органдардың мал шаруашылығын жүргізу мақсатында жайылымдық жерлерді суару бойынша жұмыстарын үйлестіруді күшейткен жөн. Жайылым ресурстарын тиімді пайдалану, сақтау және қалпына келтіру үшін ғылыми-зерттеу жұмыстарын ұйымдастыру да аса қажет.

Үшіншіден, жайылым ресурстарын пайдалануды экономикалық тұрғыдан ынталандыру тетіктерін қарастыру керек. Сонымен бірге, ауыл шаруашылығына

арналмаған немесе өнімділігі төмен жерлер мен жайылымдарды реттеу және оларды қалпына келтіру механизмін енгізу ұсынылады.

«Жайылымдар туралы» Заңның 13-бабы жайылымдарды басқару мен оларды пайдалану жоспарын дайындауды міндеттейді. Тәжірибе көрсетіп отырғандай, жайылым пайдаланушыларына «Басқару жоспары мен жайылым айналымының схемасын» әзірлеу барысында әдістемелік көмек қажет. Сонымен бірге, осы жоспардың қолданылу мерзімін қайта қарастыру да маңызды.

2021 жылы жұртшылық Қазақстан Республикасының «Жеке қосалқы шаруашылық туралы» Заңының жобасымен танысты, алайда, өкінішке орай, бұл жоба жайылымдық жерлерді пайдалануға қатысты нормаларды қамтымады. Оның мазмұны азаматтарға жеке қосалқы шаруашылықты ұстау үшін берілетін жер учаскелерінің мөлшері туралы нормаларды және онда ауыл шаруашылығы жануарларын ұстау нормаларын қамтиды. Жеке қосалқы шаруашылықтардың жайылымдық жерлерді пайдалану тәртібі мен ерекшеліктері, олардың құқықтары мен міндеттері осы заң жобасында көрсетілмеген. Біздің ойымызша, елді мекендерде жайылымдық жерлердің жоқтығына, елді мекендердегі экологиялық-санитарлық жағдайға байланысты елді мекендердегі жерлердің жайылымдық айналымының жағдайлары олардың осы аумақтардың ерекшеліктерін ескере отырып реттелуі керек.

Орман және су қоры жерлері мен ерекше қорғалатын табиғи аумақтарда жайылымдарды пайдаланудың құқықтық режимін жан-жақты нақтылау ұсынылады. Осы санаттағы жерлерді сервитутты пайдалану ерекшеліктері қолданыстағы заңнамамен реттелмеген. Осыған байланысты жер заңнамасына «Жайылым сервитуты» деп аталатын арнайы бап енгізу ұсынылып отыр. Жайылым сервитуты – ауыл шаруашылығы жануарларын жаю және айдау қажеттіліктері үшін берілген жерді шектеулі және мақсатты пайдалану құқығы. Ол жайылым пайдаланушыларға жерге меншік нысанына қарамастан жайылым мен мал айдауды ұйымдастыруға мүмкіндік беретін құқықтық механизмді білдіреді. Малды жаю және айдау кезінде орман және су ресурстарының, елді мекендердің және ерекше қорғалатын табиғи аумақтардың биоәртүрлілігін сақтауға бағытталған талаптарды қамтамасыз ету қажет. Мал шаруашылығын жандандыру ауылшаруашылық өндірісінің осы саласын реттеудің құқықтық тетіктерін әзірлеуді және шалбар және жартылай мал шаруашылығы қажеттіліктеріне арналған жайылымдарды пайдалану режимін нақтылауды талап етеді.

Жайылым туралы заңның 16-1-бабына «Жайылым жерлерін қорғау тәртібі» деген бапты қосып онда, жайылым жерлерін қорғауды құқықтық реттеуді жетілдіру мақсатында мыналарды қамтамасыз ету қажет:

- Жайылым жерлердің мемлекеттік мониторингін дамыту және жайылымдарды пайдалану мен қорғауды ақпараттық қолдау жүйесін құру қажет.
- Жайылым жерлерді қорғауға арналған іс-шараларды жүзеге асыру шығыстарын бюджеттік және бюджеттен тыс көздерден мақсатты қаржыландыру арқылы мемлекеттік қолдау механизмін енгізу ұсынылады.

• Ауыл шаруашылығы тауарын өндірушілерге жайылым жерлерін қорғауға бағытталған іс-шараларды орындау үшін нысаналы қаражат беру тәртібін жетілдіру қажет.

Мал шаруашылығын қайта жаңғырту ауыл шаруашылығы өндірісінің осы саласын реттеудің құқықтық механизмдерін әзірлеуді, сондай-ақ мал жайылымдары мен маусымдық жайылымдарды пайдаланудың нақты режимін айқындауды қажет етеді. Осы мәселелерді кешенді түрде шешу үшін «Мал шаруашылығы туралы» заңды әзірлеу және қабылдау ұсынылады.

Елді мекендер маңындағы жайылымдық жерлерді пайдалану талапқа сай емес. Көптеген елді мекендерде жайылымдық жерлерді тұрғындар жыл бойы пайдаланып, күн сайын дерлік мал таптайды. Сондықтан үй шаруашылықтары мен жергілікті қауымдастықтар елді мекендердің айналасындағы жайылымдық жерлерді балама пайдалануды ұйымдастырып, оларды тиімді пайдалануды қамтамасыз етуі керек.

Жайылымдарды барынша тиімді пайдалану үшін келесі шараларды жүзеге асыру ұсынылады:

• Республика қалалары мен аудандарында, сондай-ақ шаруашылықтар деңгейінде жайылым айналымы жобаларын әзірлеп, оларды іске асыру;

• Мал басы санына және аумақтардың өнімділігіне сәйкес жайылымдарды тиімді пайдалану мүмкіндіктерін анықтау;

• Қолда бар су көздерін ұтымды пайдалану, қажет болған жағдайда оларды жөндеуден өткізу және суару пункттерін тиімді қашықтықта ұйымдастыру;

• Бұрын су басқан немесе батпақтанған жайылымдарды қалпына келтіру;

• Алдымен жазғы жайылымы бар таулы аудандарды сумен қамтамасыз ету;

• Кадастрлық аймақтарға сәйкес жайылымдық жерге салық мөлшерлемесін 1,5–2,5 есеге арттыру;

• Мал айдау жолдарын мақсатсыз пайдалануға тыйым салу, сондай-ақ құрылыс алаңдарының, ауыл шаруашылық ұйымдарының және шаруашылықтың басқа да түрлерінің мал айдау учаскелерінде құрылыс салуына жол бермеу;

• Мал айдау жолдарының ветеринариялық, зоотехникалық, агротехникалық және басқа да талаптарға қатаң сәйкестігін бақылауды қамтамасыз ету.

Жерді пайдалану мен қорғауды құқықтық реттеу механизмінде негізгі рөл жер құқығына тиесілі, өйткені осы нақты сектордың нормалары барлық жердің құқықтық режимінің негіздерін анықтайды. Алайда, жер заңнамасында жабайы жануарлардың жайылуына жайылымдарын беру мен пайдалану тәртібін реттейтін, оларды ұтымды пайдалану мен қорғау әдістерін белгілейтін арнайы ережелер жоқ, яғни орманды пайдалану технологиясы мәселелерін атап өтуге болады.

3. АУЫЛ ШАРУАШЫЛЫҒЫ ЖЕРЛЕРІН ҚОРҒАУ БОЙЫНША ҚҰҚЫҚТЫҚ ШАРАЛАР

3.1 Ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлерді ұтымсыз пайдалану, мақсаты бойынша пайдаланбау салдарынан келтірілген зиянды өтеуді құқықтық реттеу

Ауыл шаруашылығы жерлері адам өмірінің негізі және ауыл шаруашылығы өндірісінің құралы болғандықтан, ауыл шаруашылығы жерлерін пайдалану саласындағы қатынастар қоғам мен мемлекеттің ерекше бақылауында болады. Сондықтан, халықтың үлкен қызығушылығы мен ел аумағының әсерлілігіне байланысты біз ауыл шаруашылығы жер пайдалану заңнамасының және экономиканың маңызды пәні екенін мойындаймыз.

Жер ресурстарын пайдаланушы субъектілер жерді ластау және оны ұтымсыз пайдалану арқылы заң талаптарын жиі бұзатындықтан, жерді пайдалану тақырыбы өзекті болып қала береді. Мұндай асығыс әрекеттердің салдары адам денсаулығына елеулі проблемаларды тудыруы мүмкін және жерді бұзудан келтірілген зиянды өтеу әдістерінің белгілі бір ерекшеліктері бар [63].

Жас ғалым А.С. Ибраевтың ойынша, ауыл шаруашылығы жерлері – бүкіл Қазақстан халқының басты, баға жетпес байлығы және бірден-бір азық-түлік көзі. Сонымен қатар, АШ жерлерінің жағдайы адамдардың, өсімдіктер мен жануарлардың және жалпы биосфераның тіршілік ортасына тікелей әсер етеді. Бұл жерлерді құқықтық қорғау мен ұтымды пайдалануды елемеу елдің азық-түлік және ұлттық қауіпсіздігіне елеулі қатер төндіріп, флора мен фаунаның азаюына, өмір сүру ұзақтығының қысқаруына, Қазақстан азаматтарының ауру деңгейінің артуына, тіпті генетикалық өзгерістерге және экологиялық зардаптарға алып келуі мүмкін [6, 18 б.].

Ауыл шаруашылығы жерлерін пайдаланудағы негізгі қағидалардың бірі – оларды ұтымды пайдалану принципі. Бұл принцип экологиялық-экономикалық біртұтас тұжырымдаманы білдіреді, ал жерді пайдалану барысында оны сақтау және жақсарту шараларын жүзеге асыра отырып, аз шығысмен экономикалық тиімділікті арттыруға бағытталған [64].

Д.В. Бубновтың пікірінше, «жер ресурстарын ұтымды пайдалану» жердің басқа табиғи факторлармен тиімді өзара әрекеттесуін ескере отырып, халықтың ауыл шаруашылығы өнімдеріне қажеттілігін қанағаттандыруға мүмкіндік беретін, ғимараттарды, құрылыстарды орналастырудың кеңістіктік негізін пайдалану. және коммуникациялар, сонымен бірге экономикалық шығыстар мен қоршаған ортаға залал келтіреді, болашақ ұрпақ үшін бірдей мүмкіндіктерді сақтай отырып, қолайлы экологиялық жағдайлар жасау болып табылады [65].

И.С. Иващук өз зерттеуінде, ауыл шаруашылығы жерлерінің сапалық көрсеткіштерін сақтауды құқықтық қамтамасыз етудің ұйымдастыру механизмінің негізгі элементтерін келтіреді: ауыл шаруашылығы жерлерінің құнарлылығын қамтамасыз ету бағдарламаларын әзірлеу және жүзеге асыру; ауыл шаруашылығы тауарын өндірушілердің қызметін ақпараттық қамтамасыз ету; ауыл шаруашылығы өндірісін мемлекеттік қолдау және егіншіліктің

прогрессивті жүйелерін және ауыл шаруашылығы өндірісінің экологиялық таза технологияларын енгізуді экономикалық ынталандыру; осы саладағы ғылыми зерттеулерді мемлекеттік қаржыландыру; жерлерді қорғау саласындағы мемлекеттік экологиялық және жер қадағалауды тиімді жүзеге асыру және жетілдіру [66].

Е.В. Пантин ауыл шаруашылығы жерлерін басымдықпен пайдалану және ерекше қорғау режимін қамтамасыз ету үшін оларды аймақтарға бөлуді міндетті түрде жүзеге асыруды заңнамалық тұрғыдан бекіту қажет деп санайды. Бұл жағдайда аймақтарға бөлу процедурасы кезең-кезеңімен жүзеге асырылуы керек. Бастапқы кезең ауыл шаруашылығында пайдалануға ұзақ мерзімді шектеулер енгізетін жердің физикалық сипаттамаларын талдау болып табылады. Сондай-ақ Е.В. Пантин ауыл шаруашылығы жерлерін қалалар мен өнеркәсіп орталықтарының шашырауынан қорғаудың ең оңтайлы жолы қала маңындағы аудандар институтын жақсарту деп есептейді. Елді мекендер мен өндірістік нысандарды дамытудың резервіне басқа іргелес аумақтар емес, қала маңындағы аудандар айналуы тиіс [67].

Біз жоғарыдағы ғалымдардың ойларын негізге ала отырып, жерді ұтымды пайдаланудың қажетті шарты оны ауыл шаруашылығы өндірісінде пайдаланудың тиімділігін арттыру керек деп ойлаймыз. Бұл факторлардың екі тобына байланысты: экономикалық және экологиялық. Бұл факторлардың барлығы өзара тәуелді және бір-бірімен тығыз байланысты.

ҚР-да жер ресурстарын қорғау және ұтымды пайдалану саласындағы заңнамалық және нормативтік құқықтық актілердің жүйесі толық дамыған. ҚР Жер кодексінде жерді қорғауға арналған жеке тарау бар, онда жерді қорғау және ұтымды пайдалану мәселелері заң жүзінде реттеледі. ҚР Жер кодексінің 139-бабында жерді қорғаудың мақсаттары мен шаралары айқындалған, олар қоршаған ортаның бір бөлігі ретінде жерді қорғауға, оны ұтымды пайдалануға және негізсіз алып қоюға жол бермеуге бағытталған құқықтық, ұйымдастырушылық, экономикалық, технологиялық және басқа да шаралар жүйесін қамтиды.

Бұл жүйе ауыл шаруашылығы мен орман шаруашылығынан, сондай-ақ топырақ құнарлығын қалпына келтіру және арттырудан тұрады. Жерді қорғаудың негізгі мақсаттары мен міндеттері төмендегідей:

- Экологиялық таза өндірістік технологияларды енгізу және орман мелиорациясы, мелиорация және басқа да іс-шаралар арқылы жердің тозуы мен бұзылуын, шаруашылық қызметтің теріс әсерлерін болдырмау;
- Тозған немесе бүлінген жерлерді абаттандыру мен қалпына келтіру;
- Жерді оңтайлы пайдаланудың экологиялық нормаларын тәжірибеде қолдану.

Осымен қатар ҚР ЖК-нің 142-бабында жердің жай-күйіне әсер ететін ғимараттарды (құрылыстарды, құрылыстарды) және басқа да объектілерді жобалау мен пайдалануға беру кезінде экологиялық, санитарлық-гигиеналық және басқа да арнайы талаптар көзделген.

ҚР Жер кодексінің 140-бабына сәйкес жер учаскелерін қорғау шаралары келесідей жүзеге асырылады:

1. Жерді сарқылудан, эрозиядан, су басу мен батпақтанудан, химиялық және биологиялық ластанудан қорғау;

2. Ауыл шаруашылығы алқаптарын зиянкестер мен аурулардан, арамшөптер мен бұталардан қорғау;

3. Бүлінген жерлерді қалпына келтіру және олардың құнарлылығын қалпына келтіру;

4. Топырақтың құнарлы қабатын сақтау және пайдалану.

Бұл норма жер учаскесінің меншік иесі (жер пайдаланушы) оның сапалық жағдайы үшін жауапты екенін және жердің тозуымен күресу мақсатында қажетті шаралар кешенін жүзеге асыруға міндетті екенін білдіреді.

Ауыл шаруашылығы жерлерін пайдаланушылардың өндірісін жасылдандыру – тұрақты дамуды қамтамасыз етудің бір жолы. Табиғатты қорғаудың барлық салаларында жүзеге асатыны белгілі. Табиғатты тиімді сақтау ауыл шаруашылығында, әсіресе ауыл шаруашылығы өндірісінде, жерді пайдалану арқылы жүзеге асуы мүмкін және бұл процеске қоршаған ортаны ластаушы заттардың әсерін ескере отырып, табиғи жағдайларды сақтауды қамтамасыз ету қажет [68].

Ауыл шаруашылығы өндірісінің бірқатар ерекшеліктері бар, соған байланысты оны жүзеге асыру барысында туындайтын экологиялық мәселелер шешуді талап етеді. Біріншіден, жерді және басқа да табиғи ресурстарды өндірістің негізгі құралы ретінде пайдаланбай оны жүзеге асыру мүмкін емес. Екіншіден, табиғи-климаттық жағдайларға тәуелділік. Ауыл шаруашылығы өндірісінің соңғы нәтижесі топырақтың, судың, ауаның және климаттың сапасына байланысты. Үшіншіден, ауыл шаруашылығы өндірісінің маусымдылығы мен циклділігі. Төртіншіден, адам өмірі мен денсаулығы ауыл шаруашылығы өнімдерінің сапасына байланысты. Ауыл шаруашылығы саласындағы экологиялық стандарттар мен талаптарды сақтау қажеттілігін түсіну бірден пайда болған жоқ, өйткені оның экологиялық зиянсыздығы туралы пікір бар.

- Ұсынылып отырған «ҚР-ның ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлерді пайдалану және қорғау туралы» заң жобасында халықаралық қағидаттарды іске асыруды ынталандыру мәселесі қарастырылған. Осы заңның 5-бабында жаңа заманға сай ауыл шаруашылығы жерлерін пайдалану мен қорғауға қатысты қағидаттар ұсынылады, атап айтқанда:

- *Жауапкершілікті реттеу қағидасы* – мемлекеттер адам құқықтарын құрметтеуге және байырғы және дәстүрлі халықтардың, олардың қауымдастықтарының және жергілікті қауымдастықтарды құрайтын басқа топтардың жайылымдық алқаптарды басқаруда, әсіресе олардың білімі мен тәжірибесінен пайда алуда маңызды рөл атқаратынын мойындауға міндетті. жайылымдық жерлерді тұрақты пайдалануда және жер учаскелерін басқару жүйесінде. Бұл қағидаттың дұрыс жүзеге асуы үшін мемлекет аумақтың байырғы және дәстүрлі халықтарының өзіндік ерекшеліктерін, мәдениеті мен мүдделерін

танып, дұрыс қолдау көрсетуі және жайылымдық жерлерді тұрақты пайдалану үшін олардың тиімді қатысуы мен дәстүрлі білімнің берілуіне ықпал етуі керек.

- *Тұрақты даму, интеграция және өзара тәуелділік қағидасы* – егеменді мемлекеттер келешек ұрпаққа қауіп төндірмей, адамдардың өмір сүру сапасын жақсартуға мүмкіндік беретін жайылымдар мен олардың ресурстарының салауатты және тұрақты дамуына ықпал етуі тиіс. Қоршаған ортаны қорғау даму процесінің құрамдас бөлігі болуы керек. Бұл, әсіресе, жайылымдық жерлерде тұратын байырғы халықтар мен басқа да дәстүрлі қауымдастықтарға қатысты. Жайылымдық экологиялық жүйелер литосфера, биосфера, гидросфера және атмосферамен әрекеттеседі. Олар биомасса шығарады, биологиялық тіршілік ету ортасы және гендік банк болып табылады. Олар Жердің климаттық жүйесін бақылау үшін өте маңызды. Интеграция концепциясы қоршаған ортаны қорғау мәселелері мен мақсаттарды халықаралық қатынастардың өзегіне қоюға деген ұмтылысты көрсетеді.

- *Ұрпақ ішіндегі және ұрпақ арасындағы теңдік қағидасы* – болашақ ұрпақтардың қазіргі ұрпақтың өмір сүру сапасынан төмен емес өмір сүру сапасын қамтамасыз ете алатын тиісті мұраға құқығы бар. Аға ұрпақ жастар мен болашақ ұрпаққа экологиялық тұрақтылықты қамтамасыз етіп, өздерінің даму мүмкіндіктерін беруі тиіс. Бұл қағида қоршаған ортаны қорғау және болашақ ұрпақпен ынтымақтастық этикасына тікелей байланысты.

- *Трансшекаралық залал үшін жауапкершілік қағидасы* бойынша елдер аумақты ұлттық шекаралардан тәуелсіз, біртұтас экологиялық жүйе ретінде басқаруға күш салуы тиіс. Олар барлық жайылымдық жүйені қамтитын келісілген саясат пен стратегияны әзірлеу үшін, әсіресе екіжақты және көпжақты келісімдер арқылы теңдік пен өзара келісім негізінде ынтымақтастық орнатуы қажет. Бұл мемлекеттер немесе халықтар арасындағы немесе жергілікті деңгейде аймақтар мен қауымдастықтар арасындағы өзара құқық алмасуды қамтиды. Мемлекеттер шабындықтардың экологиялық тұтастығына нұқсан келтіруге әкелетін кез келген қызмет пен заттардың басқа мемлекеттерге берілуін және берілуін шектеу немесе болдырмау үшін бір-бірімен тиімді ынтымақтасуы керек. Көшпелі бақташылардың малдың маусымдық қозғалысы дәстүрлі иелену құқығымен жүзеге асырылатын және ұлттық шекараларды кесіп өтуі мүмкін болса, бұл мүдделі мемлекеттер арасындағы ресми келісімдерде құжатталуы керек. Мемлекеттер өз міндеттемелеріне сәйкес басқа мемлекеттерге күтпеген жерден жайылымдар үшін зиянды зардаптарға әкеп соғуы мүмкін кез келген табиғи апаттар немесе басқа төтенше жағдайлар туралы дереу хабардар етуге тиіс. Халықаралық қоғамдастық төтенше жағдайлардан зардап шеккен мемлекеттерге көмектесу үшін бар күш-жігерін салуы керек. Мемлекеттер шабындықтарға теріс әсер етуі мүмкін трансшекаралық қызмет әсер етуі мүмкін елдерге ерте және уақтылы хабарламалар мен ақпаратты беру үшін шаралар қабылдауы керек және сол елдермен ертерек және адалдықпен кеңесуі керек.

- *Ашықтық, қоғамның қатысуы және ақпарат пен шешімдерге қол жеткізу қағидасы* – мал шаруашылығына қатысты барлық мәселелер бойынша шешім қабылдау процесіне малшылардың кеңінен қатысуын, оның ішінде

малшылардың мемлекеттік шешімдерді қабылдауға көбірек қатысуын және есепке алу, кадастрлық карталар сияқты ақпаратқа қол жеткізуді қамтамасыз етеді. Бұл малшыларға өз жерлеріне қатысты мәселелер бойынша шешімдерге ықпал етуге мүмкіндік береді және заңды, бейімделгіш және тұрақты шешімдерді әзірлеуге мүмкіндіктер жасайды.

- *Ынтымақтастық және ортақ, бірақ сараланған жауапкершіліктер қағидасы* – ұлттар ғаламдық серіктестік рухында планетаның жайылымдық алқаптарының экологиялық денсаулығы мен тұтастығын сақтау, қорғау және қалпына келтіру үшін бірлесіп жұмыс істеуі керек. Әртүрлі мемлекеттер жайылымдық жерлердің деградациясына әртүрлі әсер ететінін ескере отырып, олардың ортақ, бірақ сараланған міндеттері бар. Дамыған елдер жайылымдарды тұрақты пайдалануды қамтамасыз ету бойынша халықаралық күш-жігерге өздерінің жауапкершілігін мойындауы тиіс, себебі олардың қоғамдары жаһандық қоршаған ортаға және жайылымдарға, сондай-ақ осы саладағы технологиялар мен қаржылық ресурстарға әсер етеді. Ынтымақтастық принципі халықаралық экологиялық құқықта маңызды болып табылады, ал барлық мемлекеттер жайылымдық жерлерді қорғауға және сақтауға жауапты.

- *Қауіпсіздік шаралары қағидасы* – ауыл шаруашылық жерлерінің ортасын қорғау үшін мемлекеттер өз мүмкіндіктеріне қарай сақтық шараларын кеңінен қолдануы қажет. Ауыл шаруашылық жерлері оның ішінде айылымдық алқаптарға елеулі немесе орны толмас зиян келтіру қаупі төнген жағдайда, не болып жатқаны туралы толық ғылыми сенімділіктің болмауы жайылымдық жерлердің деградациясының алдын алу шараларын қабылдауды кейінге қалдыруға себеп болмауы керек. Бұл принцип экожүйеге негізделген қоршаған ортаны басқару жүйесінде маңызды орын алады және жайылымдық жерлерді басқару контекстінде, дұрыс емес басқару жүйелері қолданылған жағдайда, көптеген ұрпақтар бойына құндылығын жоғалту қаупін ескере отырып, аса маңызды болады.

- *Табиғи ресурстарға қол жеткізу және оларды пайдалану қағидасы* – белгілі бір аумақтағы іс-шаралар мемлекеттердің географиялық орналасуына қарамастан және толық тәуелсіздікке немесе басқа мәртебеге қол жеткізбеген дамушы мемлекеттер мен халықтардың мүдделері мен қажеттіліктерін ерекше ескере отырып, бүкіл адамзаттың игілігі үшін жүзеге асырылуы керек. Біріккен Ұлттар Ұйымы мойындаған өзін-өзі басқару. Билік органдары кемсітушіліксіз негізде кез келген тиісті тетіктерді пайдалана отырып, осы мемлекеттердің аумағындағы қызметтен алынған қаржылық және басқа да экономикалық пайданы әділ бөлуді қамтамасыз етуі тиіс. Малшылар мен жергілікті қауымдастықтар ортақ табиғи ресурстарға қол жеткізуге және оларды тіршілік ету көзі ретінде тұрақты пайдаланудан пайда көруге құқылы болуы тиіс. Бұл процестің шарттары мен әдістері малшыларды қабылдайтын мемлекеттер мен олардың аумағын кесіп өтетін елдер арасында екіжақты, субаймақтық немесе аймақтық келісімдер арқылы белгіленуі керек.

- *Алдын алу қағидасы* – мемлекеттер ауыл шаруашылық жерлерге зиян келтірмеу үшін шаралар қабылдауы керек. Алдын алу тұжырымдамасынан

туындайтын міндеттердің бірі жайылымдарға ықтимал қауіпті қызмет түрлерін алдын ала бағалау болып табылады. Трансшекаралық залалдың алдын алу бойынша шаралардың жеткіліксіз орындалуы халықаралық жауапкершілікке әкеп соғуы мүмкін болғандықтан, тиісті түрде жүргізілген қоршаған ортаға әсерді бағалау мұндай мониторингтің жүзеге асырылған немесе орындалмағанының көрсеткіші ретінде қызмет ете алады деп санауға болады. Алдын алу тетіктері елдердің міндеттемелері ретінде енгізілген және барлық дерлік соңғы экологиялық келісімдерге енгізілген және мониторинг, хабарлау және ақпарат алмасуды қамтиды.

- *Ауыл шаруашылығы жерлерінің экожүйесін сақтау қағидасы* – Қазақстан Республикасының экологиялық саясаты, жерді табиғи объект ретінде қорғау үшін ҚР Экология кодексінде заңды түрде белгілейді, бұл да экологиялық қауіптің алдын алу, қауіпсіздікті сақтау мен жер қолдау принциптеріне негізделген.

ҚР ЭК арнайы бөлімінде табиғи ресурстарды пайдалану және шаруашылық қызметтің жекелеген түрлерін жүзеге асыру кезіндегі экологиялық талаптардың тізбесі бар.

ҚР ЭК 16 тарауы жерді пайдалануға қойылатын экологиялық талаптарды белгілейді және 8 баптан тұрады.

ЭК 230-бабында ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлерді аймақтарға бөлу мен оларды пайдалану кезінде экологиялық талаптар белгіленген. Осы жерлердің экологиялық қауіпсіздігі мен сапасын қамтамасыз ету бірінші санаттағы жерлерді пайдалану кезінде негізгі шарт болып табылады. Экожүйенің деградация жылдамдығы да есепке алынады. Ауыл шаруашылығы алқаптарын аймақтарға бөлу экологиялық бұзылу дәрежесінің көрсеткіштеріне, атап айтқанда, физикалық тозу мен химиялық ластануға негізделеді.

Топырақтың химиялық ластану деңгейі қоршаған ортаны қорғау және халықтың санитариялық-эпидемиологиялық салауаттылығын қамтамасыз ету саласындағы уәкілетті органдар белгілеген шекті рұқсат етілген концентрациялар негізінде бағаланады. Егер жер учаскелері шамадан тыс радиоактивті ластануға ұшыраса немесе адам өмірі мен денсаулығына қауіпті болса, онда оларды меншікке беру немесе тұрақты не уақытша пайдалану мүмкін емес. Мұндай жерлер ауыл шаруашылығы айналымынан шығарылып, консервацияланады, ал осы жерлерде ауыл шаруашылығы өнімдерін өндіру мен сатуға тыйым салынады.

Ядролық қару сынақтарының зардаптарын жою бойынша барлық шаралар аяқталып, кешенді экологиялық зерттеу жүргізілгеннен кейін, Қазақстан Республикасының Үкіметі ядролық сынақтар жүргізілген жер учаскелерін меншікке алуға немесе оларды пайдалану үшін беру құқығына ие болады, бұл шешім мемлекеттік экологиялық сараптаманың оң қорытындысына негізделеді.

ҚР Экологиялық кодексінің жаңалығы топырақты сарқылудан және ластанудан қорғаудың жеке табиғи объектісі ретінде заңнамалық танылуы болып табылады. ЭК 228-бабының 2-тармағында топырақ – биотикалық, абиотикалық және антропогендік факторлардың әсерінен пайда болатын табиғи-тарихи

минералды-органикалық түзіліс деп сипатталады. Топырақтың сапасы экологиялық нормативтермен реттеледі, оған топырақтағы ластаушы заттардың шекті рұқсат етілген концентрациясы жатады. Бұл шектен асып кетсе, жер пайдаланудың түрлі түрлері үшін топырақ жарамсыз болып, экологиялық жүйелер мен биоәртүрлілікке зиян келтіреді. Сонымен қатар, 2021 жылы экологиялық апат аймақтарын анықтау және жерлердің құндылығын бағалау үшін экологиялық критерийлер бекітілді [70].

Ауыл шаруашылығы өндірісін жүзеге асыру үшін экологиялық рұқсат талап етілмейді, өйткені ауыл шаруашылығы тауарын өндірушілердің қызметі 3 санаттағы объектілерге жатқызылады. Олар қоршаған ортаға әсер ету туралы декларация тапсырады. Қазақ тәжірибесі көрсеткендей, бұл процедураның міндетті екенін көпшілік біле бермейді [70].

Сарапшылардың пікірінше, соңғы кездері жаһандық проблемалардың шиеленісуі байқалады. Созылмалы жеткіліксіз тамақтанудан зардап шегетін адамдар саны артып келеді, 2 миллиард адам маңызды микроэлементтердің жетіспеушілігін сезінеді (ФАО, 2019а). Дегенмен, әлемдегі ересектердің шамамен 30% -ы артық салмақ немесе семіз, ал азық-түліктің жоғалуы мен қалдықтары әлемдегі азық-түлік өндірісінің үштен бірін құрайды. Осындай қиын жағдайларда жаһандық қауымдастықтың күш-жігері тұрақты дамуды қамтамасыз ету және экожүйелерді сақтау мақсатында азық-түлік жүйелерін түрлендірудің оңтайлы жолдарын іздеуге бағытталған. Сонымен қатар, бүкіл әлемдегі үкіметтер ұлттық азық-түлік жүйелерінде әртүрлі ауылшаруашылық тәжірибелері мен технологияларын қолдануды ынталандыру үшін кешенді шешімдерді іздейді https://elibrary.ru/item.asp?id=50288191 [70].

Тұрақты даму принциптеріне сәйкес келетін және дәстүрлі интенсивті егіншілік жүйелерінің кемшіліктерін жеңілдететін келесі ауыл шаруашылығы жүйелерін анықтауға болады [71]:

- органикалық ауыл шаруашылығы (химиялық тыңайтқыштарды, өсімдіктерді қорғау құралдарын, жемшөп қоспаларын пайдалануға тыйым салумен, жануарлар денсаулығының жоғары стандарттарына сәйкестігімен сипатталады; өндірістік процестер мен өнімдер уәкілетті органның немесе ұйымның сертификаттауын талап етеді);

- климаттық ақылды ауыл шаруашылығы (өндірістің тұрақтылығын және оның климаттың өзгеруіне бейімделуін қамтамасыз етуге, сондай-ақ парниктік газдар шығарындыларын азайтуға бағытталған);

- биологиялық ауыл шаруашылығы (топырақ микробиологиясын жақсартуға және олардың өнімділігін сақтауға бағытталған биологиялық препараттар мен әдістерді қолданумен сипатталады);

- экожүйелік ауыл шаруашылығы (биологиялық әртүрлілікті, сондай-ақ ауыл шаруашылығындағы табиғи экожүйе процестерін сақтауға, қалпына келтіруге және ұтымды пайдалануға бағытталған) [70;72].

ҚР Экологиялық кодексі экологиялық таңбалауды реттеді, оны енгізу қажеттілігі туындап отыр. Ауыл шаруашылығы өндірушілері үшін экотаңбалау

ерікті болып табылады, бұл мәселе белгілі бір сұрақтарды туындатады. Бұл қатынастар «Органикалық өнім өндіру туралы» ҚР Заңымен реттеледі [73].

Қазақстандағы сауалнама нәтижелері бойынша, Астана мен Алматы қалаларынан 30-40 жас аралығындағы 66 респондент органикалық өнімдерге қатысты мынадай пікірлерді білдірді. Тұтынушылардың шамамен 2/3 бөлігі органикалық өнімдерді экологиялық таза жағдайда өндірілген деп қабылдайды. Олар жергілікті өнімдерді импорттық өнімдерден артық көреді, себебі жергілікті өндірушілер химиялық заттарды пайдаланбайды немесе оны минималды мөлшерде қолданады. Сонымен қатар, жергілікті өнімдер баға мен сапа тұрғысынан теңгерімді болып саналады. Алайда, бұл пікір елестету болуы мүмкін, себебі сапалық салыстыруға нақты негіз жоқ, тек жергілікті өнімнің баға бойынша қолжетімділігі байқалады.

Сауалнамаға қатысушылардың 2/3 бөлігі органикалық өнімдерге сұраныстың өсуін адамдардың салауатты және сапалы тамақтануға қызығушылығының артуымен байланыстырады. Дегенмен, органикалық және дәстүрлі өнімдердің бағасының айырмашылығы кейбір қиындықтар туғызады, себебі респонденттердің көпшілігінде органикалық өнімдерді үнемі сатып алу тәжірибесі жоқ.

Брендтер мен әртүрлі таңбалауларға (эко, био, органикалық және т.б.) қатысты сауалнама нәтижелері түрлі пікірлерді туғызды. Респонденттердің бір бөлігі тек таңбалаумен шектелмей, өнімдегі ингредиенттер мен басқа да мәліметтерді тексеруге қызығушылық танытады. Сонымен қатар, тұтынушылардың жартысы жоғары баға себебінен органикалық өнімдерді сатып алуды қаламайды.

Қазақстандағы қазіргі жағдайды ескере отырып, ел тұрғындарының орташа табысының 47%-ы азық-түлікке жұмсалатындығы байқалады, бұл ішкі сұраныстың дамуы үшін біршама қиындықтар туғызады. Бұл статистика органикалық өнімдер мен жоғары сапалы азық-түлікке қол жеткізу мүмкіндіктері шектеулі екенін көрсетеді [72,15 б.].

Заң жобасы бойынша органикалық өнімді сертификаттау нарықтың сұранысы мен преференцияларына, сондай-ақ таңдалған органикалық өндіріс стандартының талаптарына сәйкес жүзеге асырылатын болады. Бұл стандарттар ұлттық, мемлекетаралық (аймақтық), халықаралық немесе шетелдік бірлестіктердің жеке стандарты болуы мүмкін. Сертификаттау тек органикалық өндіріс процестеріне қатысты жүргізіледі, ал түпкілікті органикалық өнімдер сертификаттаудан тыс қалады. Бұл тәсіл халықаралық тәжірибеге сәйкес келеді.

Сонымен қатар, тың және тыңайған жерлерді органикалық өсімдік шаруашылығына енгізу үшін өтпелі кезеңсіз 3 жылдан астам мерзімге ұсынылатын норма қолданыстағы заңнамада жоқ. Сондай-ақ, топтық сертификаттау жүйесін заңнамалық түрде реттеу ұсынылады, бұл органикалық өндірушілердің топтарға бірігуіне және сертификаттау шығыстарын азайтуға ықпал етеді [74].

Бұзылған жерлерді, топырақтың ластануымен және зиянды ауыл шаруашылығымен, сондай-ақ химиялық, биологиялық, радиоактивті және басқа да зиянды заттармен ластанған жерлерді қалпына келтіру топырақтың құнарлылығын сақтауға мүмкіндік береді, бұл нормативтерден асып кетпейді. Мұндай жерлердің шекті зақымдану аймақтары мен төлем деңгейлері, өндіріс және тұтыну қалдықтары, ағынды сулар, сондай-ақ вирустық зиянкестер мен өсімдіктер ауруларынан қорғалуы тиіс.

Консервацияға жататын жерлер жер учаскелерінің меншік иелерінен немесе пайдаланушыларынан азаматтық заңға сәйкес алынуы мүмкін, ал атқарушы органдар бос жерлерге оларды орналастыруға жауапты болады.

ҚР Жер кодексіне сәйкес, меншікке немесе жер пайдалануға берілмеген жерлер және аудандық атқарушы органдардың қарауындағы барлық жерлер босалқы жерлер ретінде қарастырылады.Бұзылған жерлерді босалқы жерлерге ауыстырудың заңнамалық тұрғыдан қарастырылған мүмкіндігі жер қорында тозған жерлердің болуының нақты көрінісін жасыруға мүмкіндік береді. Жер қорының шегінде шаруашылық айналымнан шығарылған жерлердің жеке санатын береді.

Экожүйенің деградациясын цифрландыруды қажет ететін қызмет саласының бірі қоршаған ортаны қорғау болып табылады. Бұл процесс экологиялық ақпаратты жинау, өңдеу және талдау, сондай-ақ оны табиғи ресурстарды пайдаланушылар мен халыққа жеткізу ісін ғана емес, сонымен қатар экологиялық қауіпсіздікті қамтамасыз етуге қатысты басқару функцияларын да қамтуы тиіс. Қазақстанда экологиялық қауіпсіздікті цифрландыру жаңа құбылыс болып табылатындықтан, оның даму ерекшеліктерін түсіну, заңдылықтарын анықтау және осы саладағы мәселелер мен оларды шешу жолдарын айқындау қажет [75].

Босалқы жерлерді одан әрі пайдалану мақсатына қарай жердің басқа санаттарына ауыстыру олар берілетін жерлердің шекаралары жерде белгіленгеннен кейін ғана жүзеге асырылады. Босалқы жерлерді жердің басқа санатына ауыстыру кезінде жер учаскесі алдымен осы санаттағы жерлерге қойылатын экологиялық талаптарға сәйкес таңдалады.

Бүлінген жерлерді босалқы жерлер санатынан ауыстыру мелиорациялау және жердің сапасын және экологиялық жағдайды жақсарту шараларын жүзеге асырғаннан кейін мүмкін болады. Қазіргі уақытта ресми түрде босалқы жерлерге берілген бұзылған жерлерді экологиялық сауықтыру шараларын қарастыратын Мемлекеттік бағдарламалар жоқ.

Жердің тозу проблемалары мен жетістіктері саласындағы ҚР-ның қолданыстағы заңнамасы жүйесіз. ҚР-ның Экологиялық кодексінде бұзылған жерлерді қалпына келтірудің тікелей ережелері мен тетіктері жоқ. ҚР-ның Жер кодексінде жерді тұрақты пайдалануды қамтамасыз етудің құқықтық тетіктері көзделмеген. Ол жер заңнамасының принциптерінде тиісті түрде көрсетілмеді (ҚР Жер кодексінің 3-бабы). Жердің тозуының алдын алу мен күресуді ынталандыратын экономикалық тетіктер заңнамалық деңгейде белгіленбеген.

Жер ресурстарын қорғау және пайдалану саласындағы қатынастарды реттеудегі экожүйелік тәсіл принципі жеткілікті реттелмеген.

Шөлейттену мен жердің тозу процестерінің алдын алу үшін келесі шараларды іске асыратын механизмдерді әзірлеу қажет: табиғи-экологиялық аудандастыруды ландшафттық тәсіл негізінде жүргізу; топырақтың құнарлылығын қалпына келтіруге көмектесетін топырақты қорғау мақсатында ауыспалы егістер мен жайылымдық ауыспалы егістерді дамыту, химиялық және биологиялық әдістерді тиімді пайдалану.

Қолданыстағы заңнама мемлекеттік құрылымдардың функциялары мен өкілеттіктерін жалпы түрде реттеу арқылы дамып келеді, бұл өз кезегінде мемлекеттік қызметкерлердің бүлінген жерлер мәселелерін шешуге жауапсыздығына алып келеді. Сондай-ақ, мемлекеттік органдардың құқықтарымен қатар, олардың міндеттерін де заңмен нақты айқындау қажет.

Тәжірибе көрсеткендей, ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлердің көп бөлігі оны пайдаланбау немесе тиімсіз пайдалану мәселелеріне тап болуда. Жерді пайдаланбау көбінесе қаржылық және техникалық ресурстардың тапшылығынан, жердің қолжетімсіздігі мен шалғай орналасуынан, сондай-ақ сапасының төмендігінен туындайды. Бірақ бұл жағдайлар жерді пайдалану бойынша өз міндеттемелерін орындамауға негіз болмауы керек.

Рационалды емес жер пайдалану өнімді жердің азаюына, оның құнарлылығының төмендеуіне және ауыл шаруашылығы өнімдерінің азаюына, экологиялық жағдайдың нашарлауына алып келеді. Жерлердің шаруашылық айналымынан шығуы жалғасуда, ал топырақтың құнарлылығы төмендеп, өндірісті шектейтін факторларға айналуда.

Елде жердің кең көлемде жойылуы, топырақтың ластануы мен деградациясы, топырақ құнарлылығының жоғалуы ауыл шаруашылығының жер-ресурстық әлеуетін сақтауға қатысты күрделі мәселелерді туындатуда және бұл проблемалар үнемі ушығып келеді. Бұл мәселелерді үш негізгі топқа бөлуге болады:

1. Дұрыс емес және төмен деңгейде жүргізілетін егіншілік нәтижесінде топырақтың деградациясы мен оның құнарлылығының жоғалуы;

2. Топырақтың бұзылуына, ластануына, су басуына және басқа да теріс құбылыстарға әкелетін физикалық-химиялық әсерлер;

3. Өнеркәсіп пен қала құрылысының дамуына байланысты ауыл шаруашылығы жерлерінің сандық қысқаруы.

Топырақтың деградациясы дегеніміз бұл топырақтың қасиеттерінің сандық және сапалық тұрғыдан нашарлауына, құнарлылығының біртіндеп төмендеуіне және жоғалуына әкелетін табиғи және антропогендік процестердің жиынтығын айтамыз [75].

Топырақтың құнарлылығын сақтау мен арттыруды қамтамасыз ететін дақылдарды өсіру технологияларын сақтамау топырақтың деградациясына әкеледі. Бұл проблеманың негізгі себептеріне мыналар жатады: егін шаруашылығында ауыспалы егіс жүйесінің сақталмауы, жерді дұрыс пайдаланбау және ауыл шаруашылығында білім мен дағдылардың жетіспеуі.

Үкімет бос жерлерді анықтау үшін спутниктік суреттерді қолдануды қарастыруда. 2019 жылы ғарыштық мониторинг арқылы пайдаланылмай жатқан ауыл шаруашылығы жерлерін анықтау туралы заң қабылданды. 2021 жылы ғарыштық мониторинг еліміздің барлық аумағын қамтып, 40,2 миллион гектар жайылымдық жердің пайдаланылмай жатқаны анықталды.

Сонымен қатар, министрліктің мәліметі бойынша, жайылымдық жерлердің (пайдаланылмаған жердің 90-95%-ы) ғарыштық мониторингке жатпайтыны белгілі болды. Олардың тиімді пайдаланылуы сол жердегі ауыл шаруашылығы жануарларының санына, осы аймақтың және нақты елді мекеннің мал шаруашылығы дамуының жоспарларына, қолда бар учаскелердің аудан көлеміне және басқа да деректерге негізделеді.

Пайдаланылмай жатқан жерлерді анықтау жұмыстарын жүргізу барысында шекараларды (егістік тарихы) енгізу кезінде алқаптардың аумақтары мен шекаралары мемлекеттік акт пен қаулыдағы деректерге сәйкес келмейтіні анықталды. Мұндай сәйкессіздіктер жер түрлері мен ауыл шаруашылығы инфрақұрылымы туралы кеңістіктік деректердің жалпылама бейнесін беретін цифрлық картографиялық материалдардың болмауына байланысты туындап отыр. Бұл картографиялық материалдардың жоқтығы жердің нақты жағдайын және оның пайдалану мақсаттарына сәйкестігін дұрыс бағалауға мүмкіндік бермейді, сонымен қатар, ауыл шаруашылығының тиімділігін арттыруға бағытталған шешімдерді қабылдауды қиындатады [76].

Бүгінде әкімдіктер жанынан жердің ұтымды пайдаланылуын бақылайтын арнайы ұйым – жер инспекциясы жұмыс істейді. Оның негізгі қызметі жердің дұрыс және ұтымды пайдаланылуын бақылау болып табылады. Бұзушылық орын алған жағдайды анықтау барысында оны жіберген тұлғаларға жер учаскесін қайтаруға дейін, оның ішінде әкімшілік шаралар қолданылады.

Сонымен, АШ мақсатындағы жерді ұтымды пайдалану жердің құнарлылығын сақтау мен арттыруға, негізгі ауыл шаруашылығы дақылдарының өнімділігін тұрақты деңгейде ұстауға, мал шаруашылығы өнімдерін өндіру кезінде жайылымдарға оңтайлы жүктемені қамтамасыз етуге, ауыл шаруашылығы жерлерін шаруашылық пайдаланудан шығарып алмауға және жердің шамадан тыс өсіп кетуіне жол бермеуге бағытталған шараларды қамтиды. Бұл шаралар арамшөптер мен ағаштар мен бұталардың өсімінің алдын алуды, сондай-ақ тұрмыстық және өндірістік қалдықтармен жердің ластануын болдырмауды көздейді [77].

Ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлерді ұтымды пайдалану қағидаттарына сәйкес алынған мәліметтер, сондай-ақ шаруа немесе фермер қожалығының, ауыл шаруашылығы өндірісін жүргізу үшін берілген жерлердің пайдаланылуын бақылау және ұйымдастыру жұмыстары осы жерлердің мақсатты пайдаланылуын қамтамасыз етуге бағытталған. Бұл деректер ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлерді тиімді пайдалану мен бақылауды ұйымдастыру үшін қажет, оның ішінде шаруа немесе фермер қожалығының, ауыл шаруашылығы кәсіпорнының және өндірістің тиісті жұмыстарының орындалуын қамтамасыз ету болады [78].

Ауыл шаруашылығы жерлерін ұтымды пайдалану төмендегі шараларды қамтиды:

1. Топырақ құнарлылығын сақтау және арттыру, оның ішінде гумустың, жеңіл гидролизденетін азот, жылжымалы фосфор және егістік горизонттағы алмасатын калийдің белгілі бір деңгейін ұстап тұру.

2. Егістік және жайылым тарихы кітабын қалыптастыру, бұл жердің пайдаланылуы мен тарихын жүйелі түрде тіркеуді қамтиды.

3. Негізгі ауыл шаруашылығы дақылдарының өнімділігін белгілі бір деңгейде сақтау және арттыру.

4. Ауыспалы егістерді/жайылымдарды пайдалануды сақтау, сондай-ақ су пайдалану көздерін ескере отырып, жайылым айналымын дұрыс ұйымдастыру.

5. Топырақтың құнарлылығын және мелиоративтік жағдайын сақтау, сондай-ақ оны жақсарту мақсатында шаралар қолдану.

6. Мал шаруашылығы өнімдерін өндіру кезінде жайылымдарға оңтайлы жүктемені қамтамасыз ету.

7. Ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлерді шаруашылық пайдаланудан шығармау, жерді арамшөптердің, ағаштар мен бұталардың басып кетуіне, тұрмыстық және өндірістік қалдықтармен көміліп қалуына жол бермеу.

8. Ауыл шаруашылығы егістік алқаптарында ауыл шаруашылығы дақылдарының қалдықтары мен жанама өнімдерінің жануына жол бермеу.

Көбінесе дұрыс пайдаланбау, ауыл шаруашылығын бұзу, тыңайтқыштарды сақтамау және т.б. салдарынан жердің сапасының нашарлауы жағдайлары орын алады.

Топырақтың құнарлылығын сақтау және арттыру мақсатында келесі көрсеткіштер бойынша оның айтарлықтай төмендеуіне жол берілмейді:

1. Танаптық горизонттағы гумустың жалпы мөлшерінің (0-20 см) 5%-дан астам, жеңіл гидролизденетін азоттың, жылжымалы фосфордың және алмасатын калийдің орташа мөлшерінің 20%-дан астам төмендеуі;

2. Қарашірік пен қоректік заттар өте төмен және төмен деңгейдегі жер учаскелеріндегі ұлғайту 10%-дан астам болуы;

3. Ауыл шаруашылығы алқаптарының пестицидтермен және минералды тыңайтқыштармен рұқсат етілген шекті концентрациядан жоғары ластануы;

4. Эрозия салдарынан жоғарғы гумусты горизонттың қалыңдығының 5 см-ден астам азаюы;

5. Топырақ қабатындағы улы тұздардың мөлшерін 30 см тереңдікке дейін арттыру:

– хлоридтердің мөлшері 0,4%-дан астам;

– сульфаттардың мөлшері 0,8%-дан астам;

– топырақтың тұздылығының 5%-дан астам артуы;

6. Арамшөптердің (экономикалық зияндылық шегінен жоғары) немесе карантиндік өсімдіктердің жер учаскесін өсіп кетуі салдарынан ауыл шаруашылығы мақсатындағы пайдаланудан шығару.

Бұл көрсеткіштер топырақтың құнарлылығын тиімді сақтау үшін қажетті мониторинг пен шараларды қамтамасыз етуге мүмкіндік береді [79].

Жерді заңсыз пайдалану немесе заңдық жауапкершілікке байланысты ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерден жер учаскесін мәжбүрлеп алып қоюды түсіну ғылыми әдебиеттерде даулы мәселе болып табылады [80].

Бірқатар ғалымдар жауапкершіліктің бұл түрінің болуын тәуелсіз деп таниды. Ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерден жер учаскесін заңсыз пайдалану салдарынан алып қоюды азаматтық заңнамадан басқа жауапкершілік ретінде көрсетуге негіз таппайды.

Ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлерді мақсатсыз пайдаланғаны үшін жерді мәжбүрлеп иеліктен шығарудың қолданыстағы құқықтық тетігінің маңыздылығы айқын. Алайда, өкінішке орай, бұл стандарттардың нақты тиімділігі бүгінгі күндегіден әлдеқайда төмен.

Құқық қолдану тәжірибесінде ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлерді заңсыз пайдалануға байланысты жерді мәжбүрлеп иеліктен шығарудың процессуалдық аспектілерін реттейтін құқықтық нормалардың сапасының төмендігі тиімсіздіктің басты себебі болып табылады. Осыған байланысты, қолданыстағы құқықтық тетіктерді жетілдіру үшін, жер учаскесін заңсыз пайдалану жағдайларын реттейтін нормаларды талдап, олардың себептері мен жетілдіру мүмкіндіктерін анықтау қажет. Мұндай талдау арқылы нақты құқықтық тетік пен оның жүзеге асырылуындағы қиындықтарды анықтап, кезең-кезеңімен түзетулер мен ұсыныстарды әзірлеу маңызды болады.

Бұл процесс тиімді құқықтық реттеу жүйесін құруға, ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлерді заңсыз пайдаланудың алдын алуға және жерді мәжбүрлеп иеліктен шығаруды әділ әрі тиімді түрде жүзеге асыруға мүмкіндік береді.

Жерді мақсатсыз пайдаланған жағдайда, жер пайдаланушыға заң бұзушылықты жою туралы шешім шығарылады. Егер бұл шешімнен кейін бір жыл ішінде жағдай өзгермесе, яғни жер пайдаланушы заңсыздықты жоймаса, жергілікті атқарушы органдар тиісті жер учаскесін мәжбүрлеп иеліктен шығару үшін сотқа талап-арызбен жүгінуі қажет. Бұл процедура жерді мақсатсыз пайдаланудың алдын алып, жер ресурстарын тиімді басқаруға бағытталған заңды тетік болып табылады.

Аталған құқықтық механизм жер пайдаланушыларды өз міндеттерін орындауға ынталандырып, ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлердің дұрыс пайдаланылуын қамтамасыз етеді.

Берілген жерлерді пайдаланбаған жағдайда заңнамада бірқатар санкциялар қарастырылған, атап айтқанда:

- бапқа сәйкес тексеру жүргізу және айыппұл салу. ҚР ӘҚБК 338-бабы бойынша ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлерді ұтымсыз пайдалану немесе пайдаланбау үшін әкімшілік жауапкершілік қарастырылған. Бұл құқық бұзушылыққа қатысты шаралар келесідей айыппұлдарды көздейді:

– Жеке тұлғалар үшін – 10 АЕК;

– Шағын кәсіпкерлік субъектілері немесе коммерциялық емес ұйымдар үшін – 40 АЕК;

– Орта кәсіпкерлік субъектілері үшін – 70 АЕК;

– Ірі кәсіпкерлік субъектілері үшін – 200 АЕК.

Бұл шаралар ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлердің тиімді пайдаланылуын қамтамасыз ету және жер ресурстарын үнемді басқару үшін маңызды құқықтық механизм болып табылады.

- жер салығының базалық ставкасын есептеу 20 есеге ұлғайтылды (ҚР Салық кодексінің 509-бабы).

- жер учаскесінің ауыртпалығы (ҚР Жер кодексінің 94-бабы)

- тексеру нәтижесінде анықталған бұзушылықтар жойылмаса, жер учаскесін мәжбүрлеп алып қою;

- жер пайдаланушыны жер учаскелері мәжбүрлеп тартып алынған тұлғалардың тізіліміне енгізуге. Тізілімге енгізу – нысаналы мақсатына қарамастан ҚР-ның аумағында алдағы 3 жыл ішінде кез келген жер учаскелерін сатып алуға тыйым салу (ҚР Жер кодексінің 96-1-бабы). Тізілімді Ауыл шаруашылығы министрлігі жүргізеді және www.g-v.kz сайтында еркін қолжетімді.

Қашықтықтан зондтау деректері ауыл шаруашылығы жерлерінің мақсатсыз пайдаланылуын немесе ұтымсыз пайдаланылуын анықтау үшін өте тиімді құрал болып табылады. Бұл технология арқылы жер учаскелерінің жағдайын, өсімдік жамылғысын және топырақтың күйін бақылауға мүмкіндік береді. Мұндай бақылау әдісі бақылау субъектісіне немесе объектісіне бармай-ақ жүзеге асырылады, яғни ғарыштық суреттер, спутниктік деректер және басқа да қашықтан зондтау әдістері пайдаланылады.

Бұл тәсіл ауыл шаруашылығы жерлерін тиімді пайдалану және оларды мақсатсыз пайдалануды болдырмау үшін алдын алу шараларын қабылдауға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, бұл әдіс бақылаудың тиімділігін арттырып, бақылау жұмыстарының уақытын және шығыстарын азайтуға септігін тигізеді [81].

Жер пайдаланушылар жерді ауылшаруашылық мақсатта пайдалану бойынша өз міндеттемелерін орындауы керек.

Сондай-ақ олардың жерді пайдалану мүмкіндіктерін дұрыс және барабар бағалау.

Егер жерді пайдалану мүмкін болмаса, жер өз еркімен мемлекеттік меншікке қайтарылуы керек.

ҚР ЖК-нің 145-1-бабына сәйкес ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлерді қашықтықтан зондтау жыл сайын қыркүйектен қарашаға дейінгі кезеңде жүргізіледі. Осылайша, жер иелері анықталған бұзушылықтарды өз бетінше жоюға мүмкіндік алады және әкімшілік жүктеме азаяды.

Сондай-ақ, 2023 жылдан бастап ағымдағы жылдың 1 қаңтарынан бастап жосықсыз жер пайдаланушыларға ҚР СК 509-бабына сәйкес заңнаманы бұза отырып пайдаланылмайтын немесе пайдаланылмайтын ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлер үшін қосымша жиырма есе салық қолданылатын болады.

Бұдан басқа, бұзушылықтар туралы нұсқаулар орындалмаған кезде жер сот шешімі бойынша мәжбүрлеп алып қойылады және ҚР ЖК-нің 94-бабына сәйкес мемлекет меншігіне қайтарылады.

Жер телімдері мәжбүрлеп алып қойылған тұлғалар арнайы тізілімге енгізіліп, үш жылға жер телімдерін сатып алу құқығынан айырылады. Осы тізілімді қалыптастыруды және жүргізуді жердің пайдаланылуы мен қорғалуын бақылау жөніндегі уәкілетті орган, аудандық атқарушы орган ұсынатын мәліметтер негізінде Қазақстан Республикасы Ауыл шаруашылығы министрлігінің Жер ресурстарын басқару комитеті жүзеге асырады.

2021 жылы республика бойынша жерді пайдалану мен қорғауды бақылау жөніндегі уәкілетті органдар жер заңнамасын сақтау бөлігінде 2406 тексеру жүргізді. Нәтижесінде 1 111 заң бұзушылық анықталды, 1 072 жағдайда жер заңнамасын бұзушыларға жалпы сомасы 219,8 млн теңгеге айыппұл түрінде әкімшілік жазалар қолданылды.

Анықталған бұзушылықтардың 65,7 % - ы жерге мемлекеттік меншіктің бұзылуы, 1,9 % - ы арнайы белгілердің жойылуы, 8,6% - ы Жердің бүлінуі; 5,3% - ы жер учаскелерін беру туралы өтініштерді қарау мерзімдерінің бұзылуымен байланысты, 18,5% - ы ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлерді тиімсіз пайдаланумен немесе пайдаланбаумен, жерді нысаналы мақсаты бойынша пайдаланбаумен байланысты.

2019-2021 жылдары әкімшіліктер жалпы ауданы 5,2 мың гектар болатын 3,5 мың учаске анықтады. Шаралар қабылданғаннан кейін жер инспекторлары жалпы ауданы 1,6 мың гектарға 1,2 мың учаске пайдалануға енгізді, жалпы ауданы 210 гектарға 320 учаске мемлекетке қайтарылды, жалпы ауданы 3,4 мың гектарға 2 мың учаскеге жерді меншікке қайтару бойынша жұмыстар жүргізілуде [82].

Әкімшіліктер жүргізген жұмыстар шеңберінде 2019-2021 жылдары ауыл шаруашылығы мақсатындағы пайдаланылмайтын 8,1 млн га жер анықталды (егістік - 1,3 млн га, жайылым - 6,8 млн га), олар бойынша мынадай шаралар қабылданды: 3,4 млн га. шаралар қабылданғаннан кейін жер учаскелерінің бұрынғы меншік иелері мен жер пайдаланушылары игере бастады, 2,1 млн. га мемлекеттік меншікке қайтарылды және мемлекеттік меншікке 2,6 млн га қайтару бойынша жұмыстар жүргізілді.

2022 жылғы 3 қаңтарда пайдаланылмайтын ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлерді мәжбүрлеп алып қою мерзімін қатарынан 2 жылдан 1 жылға дейін қысқарту және мемлекеттік бақылаудың жаңа тетігін енгізу туралы норма қабылданды. Бұл ретте пайдаланылмайтын жерлердің шамамен 90% - ы шағын кәсіпкерлік субъектілеріне тиесілі.

Ерекше жағдайларды қоспағанда, тексерулер Президенттің шағын және шағын кәсіпкерлік субъектілерін тексеруге мораторий енгізу туралы Жарлығын бұза отырып жүргізілмейді. Осыған байланысты ауыл шаруашылығы министрлігінің 2021 жылғы 26 шілдедегі бұйрығымен «жаппай қауіп» ұғымын айқындау бойынша ұсынымдар бекітілді. Ауыл шаруашылығы министрлігінің 2022 жылғы 4 мамырдағы № 139 бұйрығына сәйкес «жаппай қауіп» шеңберінде 1901 W жоспардан тыс тексерулер жүргізу жоспарлануда.

Қорытындылай келе, ауылшаруашылық жерлерін ұтымсыз пайдалану тәжірибесінің нәтижесінде біз олардың деградациясының күшеюін атап өтеміз.

Өндіріс факторы ретінде жердің өсіп келе жатқан мәні жағдайында бұл тенденциялар өте жағымсыз. Жерді пайдаланудың ұтымды тәсілі ауыл шаруашылығы өндірушілері үшін экономикалық және әлеуметтік жағынан тиімді, өйткені ол сапалы сақталатын және үнемі жаңартылатын Жер ресурстарын ғылыми негізделген пайдалану есебінен ұзақ мерзімді және тұрақты нәтижелерге қол жеткізуге мүмкіндік береді. Ауылшаруашылық кәсіпорындары өндірістік қызметті құрудың негізгі элементі ретінде жерді пайдаланудың экологиялық тиімділігін ескеруі керек. Бұл, сайып келгенде, жерді пайдалану тиімділігіне әсер етеді. Біздің ұсынған ҚР-ның ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлерді пайдалану және қорғау туралы» заң жобасынның (Қосымша А) «ҚР-ның ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлерді қорғау» туралы 4-бөлімі ұсынылды. Ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлерді құқықтық қорғауды қамтамасыз ету келесі қағидаларға негізделуі тиіс:

- ауыл шаруашылығы жерлерін пайдалану және қорғау саласындағы қатынастарды реттеудегі тұрақты даму, интеграция және өзара тәуелділік;
- ұрпақ ішіндегі және ұрпақ арасындағы теңдік;
- трансшекаралық залал үшін жауапкершілік;
- ауыл шаруашылығы жерлерін пайдалану және қорғау саласындағы ақпарат пен шешімдерге ашықтық, жұртшылықтың қатысуы және қолжетімділігі;
- ауылшаруашылық жер ресурстарына қол жеткізу және оларды пайдалану;
- ауыл шаруашылығы алқаптарының экожүйесін сақтау.

Бұл қағидаттарды «Қазақстан Республикасының ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлерді пайдалану және қорғау туралы» авторлық заң жобасының 4-бөліміне енгізу ұсынылып отыр.

Ауыл шаруашылығы жерлерін ысырап етудің алдын алу мақсатында, жер ресурстарының жай-күйі туралы қоғамдық ақпараттың қолжетімділігін қамтамасыз ету маңызды болып табылады. Жыл сайын ресми бұқаралық ақпарат құралдарында жер қорының жай-күйі туралы есептердің жариялануы, сонымен қатар, бұл деректердің халыққа қолжетімді болуын қамтамасыз ету керек. Мұндай іс-шаралар билік және басқару органдарының қызметіне қоғамдық бақылауды қамтамасыз етіп, осы саладағы мәселелерді тиімді шешуге ықпал етеді.

Сондай-ақ, ұсынылатын нормалар бойынша, жер ресурстарын басқару процесінде билік шешімдерін қабылдайтын мемлекеттік органдар экологиялық мәселелерді шешуге нақты жауапкершілікке тартылуы тиіс. Бұл экологиялық проблемаларды шешудің тиімділігін арттыруға, сондай-ақ жердің дұрыс пайдаланылуын бақылауды күшейтуге мүмкіндік береді.

ҚР Жер кодексіне және ҚР Экологиялық кодексіне түсініктеме дайындау қажет, бұл дұрыс түсінуді және біркелкі құқық қолдануды қамтамасыз етуге мүмкіндік береді. Мұндай маңызды құжатты дайындауды білікті ұжымдар жүргізуі керек, олардың құрамына әртүрлі білім салаларының мамандары кіруі керек.

3.2 Ауыл шаруашылығы ысыраптарының заңды сипаты және оларды өтеудің негіздері мен тәртібі

Жер – адам өмірінің тірегі әрі азық-түлікпен қамтамасыз етудің басты табиғи ресурсы. Сондықтан оны ұқыпты пайдалануды, ерекше назар аударуды және бүкіл халықтың игілігі үшін, әсіресе өндірістік ресурс ретінде қолдану кезінде, жерді қорғау тәртібін қамтамасыз ететін заңнамалық шараларды бекітуді талап ететін маңызды ұлттық байлық ретінде қарастыру қажет.

Осыған орай, жерді басты ұлттық байлық ретінде қорғау адамның қолайлы мекендеу ортасын қалыптастырумен қатар, ауыл шаруашылығы мақсатындағы құнарлы жерлерді елдің ауыл шаруашылығы мен азық-түлік қауіпсіздігінің тұрақты дамуының негізі ретінде сақтауды мемлекеттік басымдыққа айналдырады. Бұл мемлекеттік мүдденің маңызды бөлігі болып табылады және оның жүзеге асырылуын жалпы мемлекеттік жер саясаты қамтамасыз етеді. Бұл саясат шеңберінде жерді пайдалану талаптары мен қағидалары белгіленіп, заңнамалық түрде бекітіледі. Сонымен қатар, АШ өндірісіне қажетті құнарлы жерлерді басымдықпен пайдалануды қамтамасыз ету және оларды негізсіз алып қоюға жол бермеу көзделеді. Ауыл шаруашылығы жерлерін мәжбүрлеп алып қою жағдайында жер пайдаланушылардың және АШ өндірісінің шығыстарын өтеу кепілдігі қамтамасыз етіледі [83].

Осыған байланысты заңды тұлғалар мен мемлекеттік органдар бұрынғы меншік иелеріне, жер пайдаланушыларға, жалға алушыларға және т.б., оның ішінде мемлекетке келтірілген залалдар мен залалдардың кең ауқымын өтеумен бетпе-бет келіп отыр. Осы мақсаттарға байланысты барлық шығыстарды үш негізгі топқа жіктеуге болады:

1. Жер учаскелерін алып қою немесе уақытша пайдалану салдарынан келтірілген залал үшін өтемақы: - жер учаскелерінің меншік иелеріне; жер учаскелерінің меншік иесі болып табылмайтын, бірақ пайдаланушыларға өтемақы төлеу.

2. Ауыл және орман шаруашылығындағы шығыстарды өтеу – егістік, жайылымдық немесе орман алқаптарын пайдалануға байланысты шығыстарды жабу.

3. Су объектілерін және жер қойнауы учаскелерін пайдаланғаны үшін төлем - су ресурстары мен жер қойнауын пайдалануға байланысты алымдарды төлеу.

Қазіргі таңда ірі қалалар мен өнеркәсіптік нысандарға жақын орналасқан жерлерде ауыл шаруашылығы өндірісі көбінесе рентабельді болмай отыр. Сонымен қатар, мұндай жер учаскелері ауылшаруашылық емес мақсаттағы объектілерді орналастыру үшін үлкен қызығушылық тудырады. Ауыл шаруашылығына қатысы жоқ мақсаттар үшін осындай учаскелерді сатып алған заңды тұлғалар жер учаскелерінің меншік иелеріне, жер иелеріне, жер пайдаланушыларға және жалға алушыларға келтірілген залал мен жоғалған пайданы толық көлемде өтеуге міндетті [84]:

- Жер учаскелерін алып қою;
- Жердің сапасының нашарлауы;
- Жер учаскелерін уақытша иелену;

– Жерге меншік иелері болып табылмайтын тұлғалардың құқықтарының шектелуі.

Аталған шығыстар тиісті бюджеттер есебінен немесе жер учаскелерін өз пайдасына алып қойған тұлғалардың қаражатынан өтеледі.

Сонымен қатар, ауыл шаруашылығы мақсатындағы жер учаскелері, егер олар ауыл шаруашылығында пайдаланылмаса немесе нысаналы мақсаты өзгертілген учаскелерді қоспағанда, мемлекеттік немесе жергілікті органдар тиісті шешім қабылдағаннан кейін үш жыл ішінде ауыл шаруашылығы өндірісіне жұмсалған шығыстарды өтеуге міндетті.

Ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлерді ауыл шаруашылығы үшін пайдаланбау ауыл шаруашылығы өндірісінің жоғалуына алып келеді және мыналарды қамтиды:

1. Ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлерді қайтарусыз алып қою олардың ауыл шаруашылығы өндірісінде пайдаланылуына жол бермей, осы мақсаттағы жерлерден айырылуға әкеледі.

2. Жерді жалға алу – бұл жер учаскесін белгілі бір мерзімге рента ретінде кіріс алу мақсатында пайдалануға беру әдісі.

3. Ауыл шаруашылығына жатпайтын объектілерді орналастыру нәтижесінде топырақтың құнарлылығының төмендеуі ауыл шаруашылығы мен өндірісінің тиімділігін төмендетіп, жалпы жағдайдың нашарлауына себеп болады.

Шығыстар мен шығыстардың негізгі айырмашылығы мынада: шығыстар жердің меншік иелеріне, жер пайдаланушыларға, жер иелеріне және жалға алушыларға өтеледі, ал ауыл шаруашылығы өндірісіне келтірілген шығыстар сала ретінде мемлекетке өтеледі.

Ауыл шаруашылығы өндірісінің шығыстарын өтеу мақсатында алынған қаражат тиісті бюджетке аударылады. Бұл мемлекетте ұзақ жылдар бойы қалыптасқан ауыл шаруашылығы өндірісіне және жекелеген ауыл шаруашылығы жер пайдаланушыларына келтірілген залалды өтеу тәжірибесін көрсетеді.

Қазіргі уақытта шығыстарды есептеудің нормативтік-құқықтық негізі болып жердің меншік иелеріне, жер иелеріне, жер пайдаланушыларға, жалға алушыларға және ауыл шаруашылығы өндірісінің шығыстарын өтеу тәртібі туралы ереже табылады, ол шығыстарды өтеуге қатысты құқықтық тетіктерді реттейді.

АШ өндірісінің шығыстары жаңа жерлердің тең көлемдегі алаңын игеру құны мөлшерінде ауыл шаруашылығы әлеуетінің қалыптасқан деңгейін сақтау мақсатында оларда өсірілетін жерлердің құнарлылығы деңгейіне дейін топырақтың құнарлылығын арттыру және өсіру жөніндегі іс-шараларды жүргізуді ескере отырып өтеледі. Осылайша, шығысды есептеудің Орталық нүктесі алынатын жерлердің орнына жаңа жерлерді игеру нормативтері болып табылады.

Біз ауылшаруашылық шығыстары туралы мәселені Ресей Федерациясының Жер заңнамасымен қарастырамыз және салыстырамыз.

РФ ЖК-сінің 79-бабының 1-тармағына сәйкес, ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлер құрамындағы ауыл шаруашылығы алқаптары пайдалануда басымдыққа ие болып, ерекше қорғауға жатады. Сонымен қатар, жер учаскелерінің меншік иелері, жер пайдаланушылар, жер иелері және жалға алушылар жерді қорғау бойынша қажетті іс-шараларды жүзеге асыруға міндетті екендігі де айқындалған. Бұл норма ауыл шаруашылығы алқаптарының тиімді пайдаланылуын және олардың құнарлылығын сақтауды қамтамасыз етуге бағытталған (13, 42, 73-баптар) [17].

Бұл жерде топырақты сақтау, оның құнарлылығын қамтамасыз ету, эрозия, су тасқыны, батпақтану, сортаңдану, тығыздану және ластанудан қорғау; ауыл шаруашылығы алқаптарын зиянкестер мен аурулардан, арамшөптер мен бұталардан қорғау; топырақтың ластануын жою және мелиорация деңгейін сақтау. Бұзылған жерлерді қалпына келтіру, топырақ құнарлығын қалпына келтіру, жерді айналымға енгізу және тозудың алдын алу; қоршаған ортаға, оның ішінде жерге зиян келтірмеу, қоқыс төгілуі, ластану және топырақ қабатының бұзылуын болдырмау [85].

«Ауылшаруашылық жерлерінің айналымы туралы» 2002 жылғы 24 шілдедегі № 101-ФЗ Федералдық заңының 6-бабында РФ-ның БҚ ауылшаруашылық жерлерін тек АШ өндірісін жүргізу үшін немесе ауылшаруашылық өндірісімен байланысты мақсаттарда мақсатты пайдалануды қамтамасыз ету туралы талап дамуда [86].

РФ-ның АК (Ресей Федерациясының Азаматтық кодексі) 260-бабының 2-тармағында ауыл шаруашылығы жерлерін басқа мақсаттарда пайдалануға рұқсат етілмейтіні немесе шектелмейтіні атап көрсетілген [87].

Көп жылдар бойы АШ мақсатындағы жерлерді қорғаудың және олардың сақталуын қамтамасыз етудің басты тетіктерінің бірі «Ауыл шаруашылығы қажеттіліктері үшін жерді алып қоюдан туындаған ауыл шаруашылығы өндірісінің шығыстарын өтеу туралы» Заңмен бекітілген норма болды. РФ-ның ЖК 58-бабына сәйкес, ауылшаруашылық өндірісінің шығыстарын өтеу ауылшаруашылық жерлерінің жоғалған аудандарын қалпына келтіру арқылы ауылшаруашылық өндірісінің деңгейін сақтау мақсатында жүзеге асырылады. Өтелетін шығыстардың мөлшері жаңа жерлердің әр түрлі алқаптарын игеруге жұмсалатын шығыстарды өтеуге тиіс, оларда топырақтың құнарлылығын кадастрлық бағалау бойынша алынатын жерлердің құнарлылық деңгейіне дейін өсіру және арттыру жөніндегі іс-шараларды ескере отырып, игерілетін жерлердегі ауыл шаруашылығы өнімін өндіру көлемін алынатын жер учаскелерінен бұрын алынғаннан кем емес өтеуге тиіс.

Ауылшаруашылық өндірісінің өтелетін шығыстарының мөлшерін есептеу Ресей Федерациясының Жер кодексінің 58-бабы 4-тармағының ережелеріне негізделеді және РФ Үкіметінің 1993 жылғы 28 қаңтардағы № 77 қаулысымен бекітілген «Жер иелеріне, жер иелеріне, жер пайдаланушылар мен жалға алушыларға және ауылшаруашылық өндірісінің шығыстарын өтеу тәртібі туралы» белгіленген ережеге сәйкес жүзеге асырылады. Бұл Ережеге орай, АШ алқаптарын алып қоюдан туындайтын ауыл шаруашылығы өндірісінің

шығыстары алынған жер учаскесінің өнімділігіне тең жаңа жер учаскесін игеруге жұмсалатын шығыстардың бекітілген нормативтері негізінде есептеледі. Осы шығыстар бұрынғы жер учаскесінде алынған ауыл шаруашылығы өнімінің көлемін кемінде қамтамасыз етуі керек. Ауыл шаруашылығы алқаптарын уақытша пайдалануға алып қою кезінде шығыстар жаңа жер учаскесін игерудің белгіленген нормативінің 50%-ы мөлшерінде, егер құнарлы топырақ қабаты алынып, өнімділігі төмен жерлерге ауыстырылса, ол анықталады [88].

Жер адам өмірінің негізі әрі азық-түлікпен қамтамасыз ететін басты табиғи ресурс болып табылады. Сондықтан оны ерекше назарға алып, сақтап қарау қажет. Бұл, әсіресе, жер өндірістік ресурс ретінде пайдаланылғанда өте маңызды, себебі жерді қорғау мен оның пайдалану тәртібін заңнамалық түрде бекіту, барлық халықтың мүддесі үшін, оны қорғауды қамтамасыз ету қажеттілігін туғызады.

Жерді басты ұлттық байлық ретінде қорғау адамның қолайлы мекендеу ортасын қалыптастыру және ауыл шаруашылығы мақсатындағы құнарлы жерлерді елдің ауыл шаруашылығы мен азық-түлік қауіпсіздігінің тұрақты дамуы үшін сақтау мемлекеттік басымдыққа айналады. Бұл, өз кезегінде, мемлекеттік мүддеге айналады. Жер саясатының жалпы мемлекеттік реттелуі, жер пайдаланудың нақты талаптары мен қағидаларын белгілеуді, заң жүзінде бекітуді қамтамасыз етеді. АШ өндірісіне қажетті адамдардың құнарлы жерлерді басым пайдалануы және оларды негізсіз алып қоюға жол берілмеуі қамтамасыз етіледі. Сонымен қатар, ауыл шаруашылығы жерлерін ауыл шаруашылығының мақсаттарында мәжбүрлеп алып қою кезінде жер пайдаланушылардың шығыстары мен ауыл шаруашылығы өндірісінің шығыстарын өтеуге кепілдік беріледі.

Бірнеше жылдар бойы ҚР-да АШ мақсатындағы жерлерді қорғаудың және олардың сақталуын қамтамасыз етудің негізгі жолдарының бірі АШ-на арналмаған жерлерге ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлерді сатып алудан туындаған ауыл шаруашылығы өндірісінің шығыстарын өтеу туралы заңнамамен бекітілген норма болды. ҚР ЖК-нің 105-бабына сәйкес, ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлерді ауыл шаруашылығы емес мақсаттар үшін алып қоюдан туындаған ауыл шаруашылығы өндірісінің шығыстары, ауыл шаруашылығы өндірісінің деңгейін қалпына келтіру арқылы бюджет қаражаты есебінен өтеледі. Бұл шығыстар, сондай-ақ, ҚР ЖК-нің 166-бабында көзделген шығыстарды өтеуге қосымша өтеледі.

Өтелетін шығыстардың мөлшері жаңа жерлердің әртүрлі алқаптарын игеруге жұмсалатын шығысдарды өтеуі қажет. Бұл, өз кезегінде, топырақтың құнарлылығын кадастрлық бағалау негізінде алынатын жерлердің құнарлылық деңгейіне дейін көтеру және арттыру шараларын ескере отырып, игерілетін жерлерде ауыл шаруашылығы өнімін өндіру көлемін алынған жер учаскелерінен бұрын алынған деңгеймен салыстырғанда кем емес мөлшерде қамтамасыз етуі тиіс.

ҚР Жер кодексінде ауыл шаруашылығы өндірісінің шығыстары міндетті түрде өтелетін жағдайлар анықталған (105-баптың 2-тармағы).

Өнеркәсіпке, көлікке, байланысқа, қорғанысқа, ұлттық қауіпсіздікке және ауыл шаруашылығымен байланысты емес өзге де мақсаттарға арналған жер учаскелерін қоспағанда, барлық жер санаттары ауыл шаруашылығы мақсатындағы жер учаскелері болып табылады. Бұл жер учаскелері осы мақсат үшін белгіленген аумақтарда жүзеге асырылатын ауыл шаруашылығына қатысы жоқ қауіпсіздік, санитарлық және қорғаныс жерлерін қамтиды. Өндіріс шығыстарын өтеу ұсынылады.

Мемлекеттік табиғи қорықтар, ұлттық табиғи парктер, аймақтық табиғи парктер, зоологиялық парктер, ботаникалық бақтар, дендрологиялық парктер, табиғи ескерткіштер, тарихи және мәдени нысандар үшін, сондай-ақ қорғаныс және ұлттық қауіпсіздік мұқтаждары үшін жер учаскелерін басқа мақсаттар үшін беру кезінде шығыстар өтелмейді. Қазақстан Республикасының Үкіметінің нормативтік құқықтық актілерінде көзделген жағдайлар бойынша да бұл ереже қолданылады.

Ауыл шаруашылығы өндірісінің шығыстарын өтеу қағидалары, алқаптарды қалпына келтіруге жұмсалатын шығыстарды есепке ала отырып, ЖК-інің 106-бабының 4-тармағына сәйкес әзірленді. Бұл қағидалар АШ алқаптарының алаңдарын және олардың сапасын қалпына келтіру мақсатында, сондай-ақ ауыл шаруашылығы өндірісінің деңгейін қалпына келтіру тәртібін белгілейді [89].

ҚР ЖК 106-бабына сәйкес ауыл шаруашылығы өндірісінің шығыстарын өтеу тәртібі көзделген.

Ауыл шаруашылығы алқаптарын оларды ауыл шаруашылығы мен орман шаруашылығын жүргізуге байланысты емес мақсаттарда пайдалану үшін алып қою кезінде шығыс мөлшері жергілікті атқарушы органның жер учаскесіне тиісті құқық беру туралы шешім қабылдауы үшін негіз болып табылатын жерге орналастыру жобасының (жерге орналастыру ісінің) құрамында белгіленеді.

Орман шаруашылығы өндірісінің шығыстары мен шығыстарын өтеу қағидалары ҚР-ның 2003 жылғы 8 шілдедегі ОК-нің 51-бабының 2-тармағына сәйкес әзірленді және орман шаруашылығы өндірісінің шығыстары мен шығыстарын өтеу тәртібін айқындайды. Орман шаруашылығы өндірісінің шығыстары мен шығыстарын өтеуді мемлекеттік орман шаруашылығы мекемесі жасаған есептерге сәйкес жер учаскелері аударылатын жеке және заңды тұлғалар жүзеге асырады [90].

Өтелетін шығыстардың мөлшері жаңа жерлерді игеруді немесе олардағы жерлерді ауыл шаруашылығы өнімдерін өндіру деңгейіне дейін жақсартуды қамтамасыз ететін нормативтік құқықтық актілердің негізінде, кем дегенде сатып алынған учаскелерде алынған немесе бұрын алынған сома мөлшерінде айқындалады.

Орталық уәкілетті орган ауыл шаруашылығы өндірісін ауыл шаруашылығына жатпайтын мақсаттар үшін алып қоюдан туындаған шығыстарды өтеудің нормативін белгілейді.

Бүлінген жерлерді АШ-на арналмаған және орман өспейтін аумақтарға қайта өңдеу шартымен ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлерді уақытша пайдалануға кеткен шығыстар толық көлемде өтеледі.

Егер жер учаскесін алған заңды немесе жеке тұлға өнімділігі төмен жерге құнарлы топырақ қабатын төссесе, шығыстар орталық атқарушы орган белгілеген тәртіп бойынша өтеледі. Құнның көлемі жер учаскесін беру бойынша мүдделі тұлғамен келісіліп, жергілікті атқарушы органның жер учаскесіне құқық беру туралы шешімімен бекітілген актіге сәйкес рәсімделеді.

Жер сапасының нашарлауынан туындайтын шығындар, егер олар бір жер түрінен басқа жер түріне ауыстырумен байланысты болмаса, жердің кадастрлық бағалауы бойынша сапаның төмендеуі пропорционалды нормамен анықталады.

Жердің сапасы нашарлаған жағдайда, оның түрін ауыстырған кезде ысыраптардың мөлшері тиісті жер түрлері арасындағы нормативтік айырмашылықтарға негізделеді.

Ұйымдар мен азаматтардың қызметі нәтижесінде жер сапасының нашарлауынан туындаған залалдарды өтеу облыс, республикалық маңызы бар қала, астана, аудан немесе облыстық қала уәкілетті заң шығарушы органының талап етуі бойынша сотпен жүзеге асырылады.

Шығыстардың орнын толтыруға жататын мөлшерлер ҚР Ұлттық экономика министрінің 2014 жылғы 23 желтоқсандағы № 161 бұйрығымен бекітілген АШ алқаптарын ауыл шаруашылығын жүргізуге байланысты емес мақсаттарда пайдалану үшін алып қоюдан туындаған ауыл шаруашылығы өндірісінің шығыстарын өтеу нормативтеріне сәйкес айқындалады.

Өнеркәсіп, көлік, байланыс, қорғаныс, ұлттық қауіпсіздік және ауыл шаруашылығына жатпайтын басқа да мақсаттар үшін жер учаскелерін қоспағанда, АШ мақсатындағы жер учаскелерін алған тұлғалар, егер олар жердің нысаналы мақсатын өзгерткен жағдайда немесе өнімділігі төмен, өндіріске жарамсыз жерлерді жақсарту үшін құнарлы топырақ қабатын төсеген болса, ауыл шаруашылығы өнімдерін өндіруге жұмсалған шығындарды өтейді. Бұл шығындар, сондай-ақ жер учаскелерін қалпына келтіруге жұмсалған сомаларды ескере отырып, сол тұлғалардың өз қаражаты есебінен өтеледі.

Жерді мелиорациялауға жұмсалған шығыстарды ескере отырып, ауыл шаруашылығы өнімдерін өндіруге жұмсалған шығындарды өтеу көлемі, ауыл шаруашылығы өнімдерін өндіруге арналған шығындарды өтеуге арналған нормативтерге сәйкес, шығыстардың құны мен жерге жұмсалған шығыстардың арасындағы айырмашылық негізінде анықталады.

Жеке және заңды тұлғалар топырақтың құнарлы қабатының жарамдылығын өз қаражаты есебінен анықтау үшін, егер олар топырақтың құнарлы қабатын өнімділігі төмен немесе өнімсіз аймақтарға қолдануға мүдделі болса, топырақты зерттеу жүргізеді.

Егер зерттеу нәтижелері топырақтың құнарлы қабатын өнімділігі төмен немесе өнімсіз жерлерге қолдануға жарамсыз деп анықтаса, онда топырақты зерттеуге жұмсалған шығындар ауыл шаруашылығы өндірісінің шығыстарын өтеуге қосылады. Ал егер топырақтың құнарлы қабаты осы жерлерде қолдануға жарамды деп танылса, жергілікті атқарушы органға өтініш беріледі. Өтінішке топырақтың зерттеу нәтижелері және комиссияның оң қорытындысы қоса

берілуі қажет. Жергілікті орган өнімділігі төмен немесе өнімсіз жерлерді таңдап, топырақтың құнарлы қабатын қолдану шараларын ұйымдастырады.

Өнімділігі төмен немесе өнімсіз алқаптарды таңдау жергілікті атқарушы орган құрған комиссияның қорытындысы негізінде жүзеге асырылады. Комиссия құрамына мынадай өкілдер енгізіледі:

- жергілікті өкілді органы;

- жер қатынастары және ауыл шаруашылығы саласындағы функцияларды жүзеге асыратын жергілікті атқарушы органның құрылымдық бөлімшесі;

- агроөнеркәсіптік кешен саласындағы қоғамдық кеңестердің, мемлекеттік емес ұйымдардың және өзге де салалық мемлекеттік емес ұйымдардың, сондай-ақ жергілікті өзін-өзі басқару органдарының өкілдері.

Комиссияның жұмыс органы – жер қатынастары саласында қызмет атқаратын жергілікті атқарушы органның бөлімшесі болып табылады.

Комиссия материалдарды алғаннан кейін 3 жұмыс күні ішінде оларды қарап, қорытындысын шығарады. Қорытынды хаттамалық шешім түрінде екі дана болып дайындалып, өнімділігі төмен немесе өнімсіз жерлердің орналасу схемасын қамтиды. Бір данасы өтініш берушіге 1 жұмыс күні ішінде беріледі. Егер жергілікті атқарушы органның аумағында өнімділігі төмен немесе өнімсіз жерлер табылмаса, жұмыс органы бас тарту шешімін шығарады.

Өнімділігі төмен болған не болмаса өнімсіз алқаптарды таңдау туралы хаттамалық шешім алынған жағдайда, адам жерге орналастыру жобасын әзірлеуді қамтамасыз етуі тиіс. Бұл жобаға мынадай материалдар кіреді:

- жер учаскесінің орналасу схемасы (жоспары), оның ауданы мен құнарлы топырақ қабатын жағу көзделетін жер түрі;
- қолданылатын құнарлы топырақ қабатының көлемі;
- топырақтың құнарлы қабатын алу, тасымалдау және қайта төсеу бойынша жер және көлік жұмыстарына жұмсалатын шығыстардың сомасы (құны), Қазақстан Республикасы Инвестициялар және даму министрлігінің Құрылыс және тұрғын үй-коммуналдық шаруашылық істері комитетінің 14 қарашадағы бұйрығымен бекітілген мемлекеттік сметалық нормативтерге сәйкес;
- жерлерді қалпына келтіруге жұмсалатын шығыстарды ескере отырып, ауыл шаруашылығы өндірісінің шығындарын есептеу.

Өнімділігі төмен болған не болмаса өнімсіз жерлерге топырақтың құнарлы қабатын төсеу жұмыстары әкімшілік-аумақтық бірліктің табиғи-климаттық жағдайларын ескере отырып, жер учаскесіне немесе ауыл шаруашылығы алқаптарының нысаналы мақсатын өзгерту туралы шешім қабылданған сәттен бастап 1 жыл ішінде аяқталуы тиіс.

Топырақ төсеу жұмыстары аяқталған соң, тұрғындар жер учаскесінің орналасқан жері бойынша жергілікті атқарушы органға өтініш беріп, жұмыстардың қабылдануын қамтамасыз етеді.

Егер белгіленген мерзімде топырақтың құнарлы қабатын төсеу жұмыстары орындалмаса немесе өнімділігі төмен немесе өнімсіз жерлерде топырақ пайдаланылмаса, жұмыс органы сот тәртібімен ауыл шаруашылығы өндірісіне

жұмсалған шығындарды өтегеннен кейін осы жұмыстардың құнын өндіріп алады.

АШ өндірісінің шығындары жер учаскесіне құқық беру немесе ауыл шаруашылығы жерлерінің нысаналы мақсатын өзгерту туралы шешім қабылданған кезден бастап алты ай ішінде өтелуге тиіс [90, 3 б.].

Реттеу шеңберінде таза парақтан бизнес елді мекендердегі ауыл шаруашылығы мақсатындағы жер учаскелерін игеру проблемасын қайтадан көтереді. Мәселенің кешенді шешімінсіз «Атамекен» ҰКП-да ірі қалалар мен бизнестің қалыпты дамуы мүмкін емес деп мәлімдейді. Ұлттық палата ауыл шаруашылығы министрлігін үзілді-кесілді қолдамайтын ұсыныстармен сөз сөйлейді. Даулы мәселе ведомствоаралық комиссияның қарауына шығарылатын болады. «Атамекен» ҰКП мәселені егжей-тегжейлі қарастырады және мемлекет үшін де, бизнес үшін де өзара қолайлы шешім табады деп үміттенеді [91].

«Таза парақты реттеу» шеңберінде жер қатынастары саласындағы реттеуші актілерді қайта қарау жөніндегі жұмыс тобы (Бизнестің сарапшылары) ауыл шаруашылығы министрлігіне ҚР Жер кодексінің 9 және 105-баптарына өзгерістер енгізуді ұсынды:

- елді мекендер шегіне енгізілген ауыл шаруашылығы мақсатындағы жер учаскелерінің нысаналы мақсатын өзгерткені үшін төлемдерден босату;
- елді мекендер шегіне енгізілген ауыл шаруашылығы мақсатындағы жер учаскелерінің нысаналы мақсаты өзгерген кезде ауыл шаруашылығы өндірісінің шығыстарын өтеуден босату.

Жоғарыда көрсетілген төлемдерді бюджетке төлеу бойынша қолданыстағы талаптар жер учаскелерінің меншік иелері өз бастамалары бойынша жер учаскелерінің нысаналы мақсатын өзгерткен кезде негізделген болып табылады.

«Атамекен» ҰКП жұмыкерлерінің пікірінше, жер учаскесін елді мекен шегіне қосу туралы шешімді мемлекет қабылдаған кезде бұл әділ емес деп есептеледі, себебі мұндай жағдайда жер учаскесінің нысаналы мақсатын өзгерту және ауыл шаруашылығы өндірісінің шығыстарын өтеу үшін барлық шығыстарды меншік иесі немесе жер пайдаланушы көтеруге міндетті.

ҚР ЖК-сінің 105-бабына сәйкес, ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлерді ауыл шаруашылығы емес мақсатта пайдалану үшін алып қою кезінде ауыл шаруашылығы өнімін өндіру үшін жұмсалған шығыстар бюджет қаражаты есебінен өтеледі. Бұл ретте өтелім ауыл шаруашылығы жерлерінің сапасын қалпына келтіру мен ауыл шаруашылығы алқаптарын қорғау мәселелерін де қамтиды.

Елді мекеннің шегінде жер учаскесі орналасқан кезде, оның иесі немесе жер пайдаланушысы бұл шешімді мемлекеттік органның қабылдауымен жүзеге асырады. Мұндай жерлер тек елді мекеннің бас жоспарына сәйкес пайдаланылады. Жер учаскесінің нысаналы мақсатын өзгертпей, осы талаптарға сай әрекет ету мүмкін емес.

Елді мекендер жерлерінің аумағын кеңейту негізінен іргелес аумақтар, оның ішінде ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлер есебінен жүзеге

асырылады, олар заңды және жеке тұлғалардың меншігінде елді мекен шегіне енгізілген кезде болуы мүмкін.

Астана және басқа да еліміздің қалаларының аумағы бірнеше рет кеңейтілді. Мәселен, ҚР Президентінің Жарлықтары бойынша елорда шекаралары 2000, 2013 және 2017 жылдары үш рет өзгеріп, Ақмола облысының Целиноград және Шортанды аудандарының бір бөлігі қала аумағына қосылды. Ұлттық кәсіпкерлер палатасының мәліметі бойынша, қазіргі уақытта қала шегінде 13 мың гектарға жуық ауыл шаруашылығы жері бар, оның 7,5 мың гектары жеке және заңды тұлғалардың меншігінде.

Бұл жерлердің нысаналы мақсатын өзгертуге байланысты туындайтын төлемдер көптеген кәсіпкерлер үшін өте жоғары болып отыр. Меншік иелері мен жер пайдаланушылардың бұл жерлерді коммерциялық мақсаттарға өзгертуге қаржылық мүмкіндіктерінің жетіспеуі нәтижесінде аталған жерлер ұзақ уақыт бойы пайдаланылмай келеді. Инвесторлар үшін бұл жерлер тартымды емес, өйткені оларды сатып алу шығыстарынан бөлек, жоғарыда аталған төлемдерді бюджетке төлеу міндеті де қосылады. Сонымен қатар, инвесторлар осы қаражатты жердің мақсаттарын қайта құжаттандыруға емес, өз жобаларын жүзеге асыруға бағыттағанды жөн көреді.

Мемлекет елді мекендерді іргелес ауыл шаруашылығы жерлері есебінен кеңейте отырып, бұл жерлерді автоматты түрде елді мекендер жерлерінің санатына жатқызуға және олардың нысаналы мақсатын бас жоспарға және ПДП-ға сәйкес өтеусіз өзгертуге тиіс, деп мәлімдейді «Атамекен».

ВАК жанындағы кәсіпкерлікті дамыту мәселелері жөніндегі сараптамалық топ Үкіметтің кәсіпкерлік қызметін реттеу мәселелері бойынша Бизнестің бастамасына қолдау көрсетті. АШМ-қарсы, сондықтан келіспеушіліктердің тиісті хаттамасы ҰКП қарауына шығарылады.

АШМ мұндай жерлердің нысаналы мақсатын өзгерту үшін төлемдерден босатуды жерді пайдаланудың ақылы қағидаттарын бұзу және ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлердің басымдылығын жою деп санайды. Сондай-ақ, бұл шара бюджетке түсетін түсімдердің азаюына, ауыл шаруашылығы жерлерінің тозу процестерінің күшеюіне және ауыл шаруашылығы айналымынан шығуына алып келуі мүмкін деп бағаланады. Сондықтан, министрлік Ұлттық кәсіпкерлер палатасының (ҰКП) ұсыныстарын қолдамайды.

Ұлттық палата АШ жерлерінің тозуы мен оларды негізсіз алып қою туралы айтылған министрліктің дәлелдеріне келіспейді. Оның пікірінше, ұсыныстар тек бұрын ауыл шаруашылығы мақсатында пайдаланылған, бірақ мемлекеттік органдардың шешімі бойынша елді мекендер шегіне енгізілген жер учаскелеріне қатысты. Бұл жағдайда ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлерге басымдық беру қағидатын қолдану мүмкін емес, себебі олар елді мекендердің аумағына енгізілген және олардың бас жоспарларында ауыл шаруашылығы өндірісін жүргізу қарастырылмаған.

«Атамекен» ауыл шаруашылығы жерлерінің тозуына қатысты айтылған аргументтерді негізсіз деп санайды, себебі аталған жерлерді елді мекендерге

енгізу нәтижесінде олар АШ мақсаттарына қайта оралмайды және ұзақ уақыт бойы игерілмеген күйінде қалып отыр. Мемлекеттік органдар елді мекендердің шекараларын кеңейту туралы шешім қабылдағанда, ауыл шаруашылығы жерлерінің басымдылығын ескеруі тиіс еді. Аталған жерлер қазіргі уақытта ауыл шаруашылығы айналымына қосылмаған және елді мекендердің бас жоспарларына сәйкес пайдаланылмай келеді.

Бизнес-қоғамдастық ұсынатын шаралар жерді экономикалық айналымға тартуға, елді мекендердің бас жоспарларын дамытуға ғана емес, сондай-ақ салық салынатын базаны ұлғайтуға, қосымша жұмыс орындарын құруға және кәсіпкерлікті дамытуға ықпал ететін болады [91].

Жоғарыда айтылғандардан мынадай тұжырымдар жасауға болады: жер заңнамасы тек жер учаскелерінің иелеріне, жер иелеріне, жер пайдаланушылар мен жалға алушыларға ғана емес, міндетті және сөзсіз зиянды өтеу туралы талаптарды сақтап қана қоймай, күшейтуі керек.

Сонымен қатар, ауылшаруашылық өндірісінің шығыстарын өтеу нормаларын анықтау барысында қалыптасқан жағдайларды ескеру қажет. Бұл нормалар ауыл шаруашылығы алқаптарының азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ететін өндірістік ресурс ретіндегі нақты құндылығын, қоршаған ортаға зиян келтірмеуді, ауыл шаруашылығы өндірісін жүргізу үшін қолайсыздықтар туғызбауды, сондай-ақ ауыл шаруашылығының жалпы тиімділігінің ықтимал төмендеуін ескере отырып, құрылыс объектілерін орналастырудың теріс салдарын жоюға арналған шығыстарды қамтуы тиіс.

Өтем ретінде алынған қаражат тек шығатын жерлердің орнына жаңа жерлерді игеруге және осы негізде ауыл шаруашылығының ресурстық әлеуетін сақтауға жұмсалуы немесе жер иелеріне, жер пайдаланушыларға, жер иелеріне және жалға алушыларға жерді қорғау жөніндегі қажетті іс-шараларды өткізуге мүдделілігін ынталандыру арқылы экономикалық әсер ету құралы болып табылуы тиіс.

Негізгі проблема – жер учаскесінің иесіне сатып алу бағасы түрінде түсетін қаражат теориялық тұрғыдан бүгінгі күні ауылшаруашылық өндірісінің шығысы ретінде анықталған құрамдас бөлікті қамтуы мүмкін. Дегенімен, қазіргі таңда қолданыстағы заңнамалық актілерде меншік иелерінің ауыл шаруашылығы жерлерін ауыл шаруашылығы емес мақсаттар үшін алып қоюдан туындайтын шығыстарды жаңа жерлерді игеруге немесе ауыл шаруашылығы алқаптарының құнарлылығын қорғау және арттыру шараларына бағыттау міндеті нақты көрсетілмеген. Бұл жағдай ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлерді алып қоюдан туындаған жоғалулардың қоғам үшін толық өтелмейтіндігін білдіреді. Бұрынғы жүйеде, ауыл шаруашылығы өндірісінің шығыстарын өтеуге алынған қаражат арнайы мемлекеттік шотқа аударылып, тек қатаң белгіленген мақсаттарға ғана жұмсалатын.

Осымен байланысты, қазіргі жағдайды түзету үшін аталған бапты күшінде қалдырып қана қоймай, шығыстарды өтеу шотына түсетін қаражатты арнайы бюджеттік шотқа аударудың бұрыннан бар тәжірибесіне оралу және оларды мемлекеттік биліктің орталықтандырылған арнайы уәкілетті органы қаржы

органдарының бақылауымен пайдалануды жүзеге асыру орынды болар еді. Бұл шаралар ауыл шаруашылығы алқаптарын ауыл шаруашылығы емес мақсаттар үшін алып қоюдан туындаған шығыстарды қоғам үшін тиімді өтейтін, сондай-ақ жер ресурстарын қорғауға және ауыл шаруашылығы өндірісін қолдауға бағытталған тиімді тетіктердің бірі болар еді, ол үшін есептеу тәртібін заңнамалық тұрғыдан бекіту, осы құралдарды пайдалануды бақылау керек. Сонымен қатар, ауыл шаруашылығы өндірісінің шығыстарын есептеуді біріздендіру және жеңілдету мақсатында олардың негізіне жерді ауыл шаруашылығында пайдалануға жарамдылығы бойынша жіктеу керек еді [92].

Қазіргі уақытта жерді ауыл шаруашылығында пайдалануға жарамдылығы бойынша жіктеу жұмыстары іс жүзінде аяқталды. Осылайша, ауыл шаруашылығы өндірісінің шығыстарының мөлшерін есептеу процесін біріздендіру және жеңілдету үшін негіздер жасалды.

Аталған шараларды іс жүзінде іске асыру қажетті қаржы ресурстарын шоғырландыруға, олардың көмегімен жерді ұтымды пайдалану мен қорғауды экономикалық ынталандыру тетігін енгізуге және осы негізде ҚР азық-түлік қауіпсіздігінің негізін – оның ауыл шаруашылығы алқаптарын сақтауға және көбейтуге мүмкіндік береді.

Қорыта келгенде, ауыл шаруашылығы өндірісіндегі шығындарды өтеу саласындағы қатынастарды реттейтін құқықтық нормалар жер құқығының құқықтық институтын құрайды. Ауыл шаруашылығы өндірісінің ысыраптары – ауыл шаруашылығы жерлерін мақсатты пайдалану қағидасын қамтамасыз етуге, ауыл шаруашылығы жерлерін сақтауға, оның сапасын қалпына келтіруге бағытталған зиянның бір түрі. Аталған құқықтық институттың профилактикалық рөлін күшейту мақсатында қосымша негіздер мен оларды өтеудің тәртібі мен шарттарына өзгерістер енгізу ұсынылады.

4 АУЫЛ ШАРУАШЫЛЫҒЫ МАҚСАТЫНДАҒЫ ЖЕРЛЕРДІ ПАЙДАЛАНУ МЕН ҚОРҒАУДА ШЕТ МЕМЛЕКЕТТЕРІНІҢ ЗАҢДАРЫ МЕН ТӘЖІРИБЕСІН САЛЫСТЫРМАЛЫ ТАЛДАУ ЖӘНЕ ҚОЛДАНЫСТАҒЫ ЗАҢНАМАЛАРЫН ЖЕТІЛДІРУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

4.1 Ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлерді ұтымды пайдалану мен қорғауды қамтамасыз ету саласындағы шет мемлекеттерінің заңдары мен тәжірибесін салыстырмалы талдау

ҚР-дағы және шет елдердегі ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлерді тиімді пайдалану құралдарын салыстырмалы-құқықтық талдау осы жерлердің сапалық және сандық күйін сақтау үшін қолданылатын тәсілдерді анықтауға, сондай-ақ олардың отандық заңнамаға интеграциялану мүмкіндіктерін зерттеуге мүмкіндік береді.

Ресей мен Қазақстанның ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлерді пайдалану мен қорғау бойынша заңдары мен тәжірибелерін салыстырмалы талдау арқылы екі елдің осы саланы реттейтін құқықтық және экологиялық тәсілдеріндегі айырмашылықтарды анықтауға болады.

Салыстырмалы талдау көрсеткендей, РФ-да экологиялық тұрғыдан қатаң талаптар мен бақылау шаралары бар болса, ҚР-да жер пайдалану мен қорғау мәселелері көбінесе әкімшілік шешімдерге тәуелді болып келеді, бұл жағдай өз кезегінде ауыл шаруашылығы жерлерінің тиімді пайдалануына теріс әсер етуі мүмкін.

Ресей Федерациясының Жер кодексінің 7-бабына сәйкес жер нысаналы мақсаты бойынша санаттарға бөлінеді. Олардың ең біріншісі – ауыл шаруашылығы жерлерінің санаты. Ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлер – елді мекендерден тыс орналасқан және ауыл шаруашылығына арналған мақсаттар үшін пайдаланылатын немесе бөлінген жерлер. Бұл жерлер тек ауыл шаруашылығы жұмыстарын жүргізу үшін арнайы тағайындалған және тиісті мақсатқа пайдаланылуы тиіс [17]. Ресейде ауыл шаруашылығы жерлерін қорғау мәселесі аса өзекті болып табылады. Бұл жерлер ауыл шаруашылығы өндірісінің негізгі ресурстарының бірі болып табылады, себебі олар азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ету, ауыл шаруашылығы қызметін қолдау және халықтың көп бөлігінің өмір сүру сапасын жақсарту үшін маңызды рөл атқарады. Мұндай жерлер ауыл шаруашылығы өнімдерін өндіруге арналған басты алаң болып қана қоймай, елдің азық-түлік қауіпсіздігі мен әлеуметтік-экономикалық тұрақтылығын сақтауға мүмкіндік береді [93].

АШ жерлерін құқықтық қорғау оларды ұтымды пайдалануға, зиянды әсерлерден және сапасының нашарлауынан қорғауға бағытталған құқықтық және басқа да шаралар жүйесі ретінде түсініледі (РФ-ның ЖК-нің 12, 13-баптары). Жерді қорғау қажеттілігі РФ-ның Конституциясында, РФ-ның ЖК-сінде, жер заңнамасында және субъектілердің заңнамаларында бекітілген [94].

Талдау нәтижелері бойынша, Ресейдегі ауыл шаруашылығы жерлерінің сапасының төмендеуі үрдісі барлық дерлік субъектілерде байқалуда. Мемлекеттік мониторинг және қоршаған ортаның жағдайын бақылау жүйелері

бұл процестің жалғасып жатқанын көрсетіп отыр, бұл топырақтың деградациясы, эрозия және басқа экологиялық мәселелердің артуымен сипатталады.

Қазіргі таңда мемлекеттік жер мониторингі экологиялық мониторингтің құрамдас бөлігі болып табылады, ол жердің жай-күйі, сапалық және сандық көрсеткіштері, пайдалану жағдайы және топырақтың жағдайы туралы нақты ақпарат жинауға бағытталған жүйе болып табылады. Бұл жүйе жер ресурстарының жағдайын бақылау, бағалау және болжау арқылы экологиялық тұрақтылықты қамтамасыз ету мақсатында жүргізіледі. Оның көмегімен жердің деградациясы, эрозия, ластану сияқты мәселелер анықталып, тиісті шаралар қабылданады [17]. «Ауыл шаруашылығы алқаптарының құнарлылығын қамтамасыз етуді мемлекеттік реттеу туралы» 1998 жылғы 16 шілдедегі № 101-ФЗ Федералдық заңымен реттеледі [96]. 2021 жылы Россельхознадзордың аумақтық департаменттері ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлерге 30 мыңнан астам бақылау (қадағалау) іс-шараларын жүргізді, олардың айналымы «Ауыл шаруашылығы жерлерінің айналымы туралы» Федералдық заңмен реттеледі [97].

4,1 миллион гектардан астам жер зерттелді. 2021 жылы жер заңнамасының талаптарын бұзу 600 мың гектардан астам аумақта анықталған.

Бес жүз он бір мың гектардан астам аумақта жүргізілген тексерістер нәтижесінде негізгі бұзушылықтар анықталды. Бұл бұзушылықтар арамшөптермен, ағаштар мен бұталармен өсіп кету, сондай-ақ ауыл шаруашылығы мақсаттарына немесе өзге де өндірістік қызметке пайдаланылмауымен байланысты. Құнарлы топырақ қабатының бұзылуы мен екі мың гектар жердің бүлінуі тіркелген, сонымен қатар жеті жүз гектар аумақ мал және құс шаруашылығы қалдықтарымен ластанған. Сондай-ақ 1,3 мың гектардан астам аумақты алып жатқан рұқсат етілмеген полигондар анықталды. 2021 жылы табылған кең таралған пайдалы қазбаларды өндіруге арналған рұқсат етілмеген карьерлер 975 гектарды алып жатыр, оның тек 120 гектары ғана рекультивациялауға жатады. Ресей Федерациясының заңнамасының талаптарын бұзғаны үшін 385 миллион рубльден астам сомаға әкімшілік айыппұл салынды [98].

2020 жылдың 1 қаңтарынан бастап «Ауылдық аумақтарды кешенді дамыту» мемлекеттік бағдарламасын іске асыру басталды, оның аясында табиғи ландшафттарды сақтау және қалпына келтіру шаралары қарастырылған [99].

АШ жерлерін құқықтық қорғаудың екі негізгі аспектісі бар: сандық және сапалық. Сандық аспект жерлердің көлемін сақтау және АШ үшін құнды жерлерді қорғау, сондай-ақ оларды ауыл шаруашылығы емес мақсатта алып қоюды азайтуға бағытталған. Бұл мақсатты іске асыру үшін мемлекеттік органдар жерлерді тиімді пайдалану мен қорғауды қамтамасыз ететін саясатты жүзеге асырады. Сапалық аспект, өз кезегінде, АШ жерлерінің құнарлығын, экологиялық таза жағдайын және өндірістік өнімділігін сақтауды қамтамасыз етеді, бұл жерлердің ұзақ мерзімді пайдалануға жарамдылығын арттырады.

Ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлерді құқықтық қорғаудың сапалық аспектісі Ресей Федерациясының Жер кодексінің 13-бабында көрсетілген қызметті жүзеге асыру құқығына қарамастан, осы жерлерге иелік ететін барлық субъектілердің міндетін белгілеуден көрінеді [100].

Ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлерді құқықтық қорғаудың мазмұны заң шығарушы белгілеген осы жерлерді қорғау жөніндегі құқықтық реттеу шараларының жүйесін құрайды. Бұл жүйе бірнеше маңызды элементтерден тұрады:

1. Жер кодексі: Жер кодексінің 13-бабында ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлерге қатысты құқықтық міндеттемелер көрсетілген, онда заңды иеленушілердің осы жерлерді қорғау және пайдалану бойынша міндеттері анықталған.

2. Федералдық заңдар: РФ-ның «Ауыл шаруашылығы жерлерінің құнарлылығын қамтамасыз етуді мемлекеттік реттеу туралы» және «Мелиорация туралы» федералдық заңдары бұл саладағы басты құқықтық құжаттар болып табылады. Олар ауыл шаруашылығы жерлерінің құнарлылығын сақтап қалуды және жақсартуды қамтамасыз етуге арналған міндеттерді бекітеді.

3. Құқықтық реттеу бағдарламалары: Федералдық, аймақтық және жергілікті деңгейде қабылданған жерді қорғау бағдарламалары да маңызды рөл атқарады. Олар ауыл шаруашылығы жерлерінің экологиялық және сапалық күйін жақсартуға бағытталған шараларды қамтиды.

Бұл жүйе ауыл шаруашылығы жерлерінің тиімді пайдаланылуын қамтамасыз етуді және оларды қорғауды мақсат етіп қояды.

Сонымен қатар, Еуропалық Одаққа мүше елдер үшін де Ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлерді құқықтық қорғау өте өзекті. Оның ішінде топырақтың деградация маңызды орында екенін алға тартамыз.

Қазіргі кезде АШ мақсатындағы жерлердің шамамен 16%-ы топырақ деградациясына ұшыраған. Алайда, топырақтың сапасын қорғауға арналған арнайы заңнама тек санаулы елдерде ғана бар. Бұл заңнамалар АШ жерлерінің меншік иелері мен жалға алушылардың қарсылығына тап болады, себебі топырақты қорғау шаралары көбінесе агрохимикаттар мен пестицидтерді пайдалануға шектеулер қояды, бұл өз кезегінде жер пайдаланушыларға қосымша шығыстар мен құқықтық шектеулер жүктейді.

Мысалы, Германияда 1998 жылғы «Топырақты қорғау туралы» Заң, Нидерландыда 1996 жылғы «Топырақты қорғау туралы» Заң, Данияда 2009 жылғы «Топырақтың ластануы туралы» Заң, Мальтада «Топырақты қорғау туралы» Заң және 1973 жылғы «Топырақтың құнарлылығын сақтау» Заңы қабылданған. Бұл заңдар топырақты ұтымды пайдалану мен қорғауды, ластанған жағдайда оның сапасын қалпына келтіруді және топыраққа зиянды әсердің алдын алуды қамтамасыз етеді, жер учаскелерінің меншік иелері мен басқа да заңды тұлғаларға осы міндеттерді орындауды жүктейді.

Германиядағы АШ, елдің экологиялық қауіпсіздігінің маңызды факторларының бірі болып табылады. Заңнама АШ мақсатындағы жерлерді басқа санаттағы жерлерге ауыстыруды қатаң түрде шектейді, бұл топырақтың

құнарлығын және АШ өндірісінің тұрақтылығын сақтауға бағытталған маңызды шара. Сонымен қатар, заңнамалар таулы және ауыл шаруашылығына қолайсыз аймақтарда қоныстандыруды шектеу бойынша шаралар қабылдауды талап етеді. Бұл аймақтарда жерді дұрыс пайдалану мен экологиялық тұрақтылықты сақтау қажеттілігіне байланысты ауыл шаруашылығының дамуына кері әсер етпеу үшін арнайы ережелер енгізілді.

Сарапшылардың ойынша, Германияның дамыған жер заңнамасы тәжірибесі жерді пайдалану мәселелері бойынша тұрақты және жүйелі саясатты әзірлеудің маңыздылығын көрсетеді [101]. Федералдық заңнаманың басты мақсаты АШ жерлерін басқаруда фермерлік қожалықтардың тұрақты дамуын қамтамасыз ету болып табылады. Бұл заңдар экологиялық талаптарды сақтауды міндеттейді, оның ішінде топырақтың құнарлылығын қорғау, агрохимикаттарды тиімді пайдалану және жердің деградациясына жол бермеу мақсаттары көзделеді. Фермерлік шаруашылық топыраққа жүргізілген өңдеуді қамтамасыз етеді және экологиялық тәртіпті бұзбайтын жерлерде шаруашылық нысанын қарастырады.

Неміс азаматтық құқығы жерді жалдау шартын (Pachtvertrag) және ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерді жалдау шартын (Landpachtvertrag) ажыратады. Жерді жалдау шарты, жалпы жалдау ережелерін қолдану арқылы жеке бөлімше белгіленген ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерді жалға беру үшін жасалады.

ҚР*дағы ауыл шаруашылығы жерлерін басқарудың негізгі нысаны әлі толық айқындалмаған. Германия елінен ерекшелігі, мұнда жер саясатының деңгейінде бұл мәселе нақты шешілмеген. Елімізде АШ жерлерін тиімді басқару үшін мемлекет тарапынан ғылыми негізделген жүйелі саясат қажет. Бұл мәселелер шешілгеннен кейін ғана АШ мақсатындағы жерлерге меншік құқығын беру және тиімді жер пайдаланушыларын анықтайтын нақты құқықтық механизмдер әзірленуі мүмкін. Мұндай басқару жүйесі елдің ауыл шаруашылығын дамытуға қажетті заңнамалық және қаржылық негіздерді қалыптастыруға мүмкіндік береді.

Германияда ауыл шаруашылығы жерлерін аумақтық жоспарлау жүйесі бойынша жүзеге асырылады. Бұл жүйе АШ жерлерінің басқа мақсаттарға ауыстырылуын шектейді, ол өз кезегінде федералдық заңдармен, әсіресе «Федералдық аумақтық жоспарлау туралы» заңмен реттеледі. Бұл заң ауыл шаруашылығы жерлерін тұрақты және тиімді пайдалану мақсатында олардың ауыл шаруашылығы өндірісінің қажеттіліктеріне сәйкес сақталуын қамтамасыз етеді [102]. Ел аумағында ауыл шаруашылығын тұрақтандыру мақсатында, ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлерді жалға алу шарттары заңнамалық реттелгенгені және осы алаңда арнайы соттар жүйесі құрылғаны қызықты факт болып табылады. Сонымен қатар, Германия Федералдық Республикасы заңнамасында (1976 жылы корпоративтік салық туралы Заң, 2006 жылы энергия салығы туралы Заң) мелиорацияны іске асыратын корпорациялар мен шаруашылық серіктестіктеріне, сондай-ақ бірлестіктерге салықтық жеңілдіктер, соның ішінде салықтан босату секілді экономикалық ынталандыру әдістері ұсынылды [103].

Ақпаратқа сәйкес, Қазақстан Республикасында жер, экологиялық және салық заңнамаларына кіріспе жасау ауыл шаруашылығының қорғауы мен пайдалануын арттырады. Германияда АШ жерлерін қорғау принциптері федералдық нұсқауларға енгізілген, бірақ олар ең алдымен аймақтық деңгейде жергілікті жоспарлау механизмдері арқылы жүзеге асырылады. Бұл аймақтық жоспарлар ауыл шаруашылығын дамытуға жәрдемдесуге, сонымен қатар көптеген секторлар бойынша жерді пайдалануды үйлестіруге арналған. АШ-ғын жоспарлаумен айналысатын мамандандырылған ұйымдар жерді пайдаланудың осы кеңірек аймақтық стратегияларға тиімді интеграциялануын қамтамасыз етеді. Бұл жоспарлар, әсіресе, жерді тұрақты басқаруға, соның ішінде ауылшаруашылық тәжірибесін экологиялық қажеттіліктерге бейімдеуге және жерді пайдаланудың аймақтық және ұлттық мақсаттарға сәйкес келуін қамтамасыз етуге бағытталған. Бұл жоспарлау күш-жігері ауылшаруашылық жерлерін экономикалық, экологиялық және әлеуметтік факторларды теңестіретін, ауыл шаруашылығының ұзақ мерзімді дамуын қамтамасыз ететіндей басқару үшін өте маңызды.

АШ құрылымын жақсарту және ауыл шаруашылығы кәсіпорындарын сақтау, сондай-ақ ауыл шаруашылығы жерлерін ұсақтауға жол бермеу мақсатында АШ және орман шаруашылығы кәсіпорындарын қорғау туралы заңда ауыл шаруашылығы кәсіпорындарының жерлеріне қатысты мұрагерлік құқықтар туралы ерекше ережелер бар. Мысалы, егер ауыл шаруашылығы кәсіпорны бірнеше мұрагерге (мұрагерлердің ортақтығы) ауысса, сот мұрагерлердің бірінің өтініші бойынша ауыл шаруашылығы кәсіпорнына тиесілі барлық жер учаскелерін бөлусіз бір мұрагерге беруге құқылы.

Бұндай жағдайда АШ-мен байланысты емес мақсаттарда пайдаланылған жерлер кәсіпорын жерлерінен шығарылуы мүмкін. Бұндай ұсыну шеңберінде сот мұрагерге, егер олар шаруашылықты тиісті басқару үшін қажет болса, түгендеуді, қоғамдардың меншік құқығы мен капиталындағы үлестерді, заттай пайдалану құқықтарын және басқа да құқықтарды береді. Осылайша жылжымайтын мүлікті жерге байланыстыру жүзеге асырылады.

Франциядағы аграрлық қатынастарды құқықтық реттеудің бір пайдалы тәжірибесі – жергілікті өзін-өзі басқару органдары мен жер иелері арасында Жерді тиімді пайдалану туралы аумақтық келісімшарттар жасау. Бұл келісімшарттар аумақтарды кешенді пайдалануды қамтамасыз ету, сондай-ақ жергілікті басқарудың тиімділігін арттыру мақсатында жасалады. Олар аумақтық ресурстарды басқаруды үйлестіруге және жер пайдалану мәселелерін жергілікті деңгейде тиімді шешуге мүмкіндік береді. Мұндай келісімшарттар жердің өнімділігін арттыру, экологиялық тұрғыдан тиімді пайдалану және ауыл шаруашылығының тұрақтылығын қамтамасыз ету мақсатында маңызды рөл атқарады [104].

Француз Азаматтық кодексі (Code Civil) пайдаланылмайтын немесе ұтымсыз пайдаланылған жер учаскелерін меншік иелерінен өтемақы төлей отырып алып қою мүмкіндігін қарастырады [105]. Бұл ереже Ресей жер заңнамасындағы ауыл шаруашылығы жерлерінен басқа мақсаттарда

пайдаланылған жерлерді алып қою тәртібімен ұқсас. Екі жүйеде де негізгі қағида – пайдаланылмайтын жерді мемлекет немесе жергілікті органдар алып, оны тиімді пайдалану үшін пайдалану мүмкіндігі беріледі. Алайда, өтемақы мен оны төлеу тәртібі әр елде әртүрлі болуы мүмкін.

Францияда жерді қорғау заңнамасы аймақтарға бөлу туралы заңдар, қоршаған ортаны қорғау және ұлттық және аймақтық даму ережелері сияқты бірнеше негізгі шеңберлерді қамтиды. Аймақтарды бөлу туралы заңдар ауылшаруашылық аймақтарын, урбанизациядан қорғалған аумақтарды және қалалық немесе өнеркәсіптік пайдалануға арналған аймақтарды ажыратады жергілікті деңгейде жерді пайдалану жоспарларын жасауды талап етеді. Жерді пайдалануды жоспарлаудың бұл шаралары ауылшаруашылық аумақтарының сақталуын қамтамасыз етеді, сонымен бірге қаланың кеңеюі мен өнеркәсіптік басып алуды болдырмайды. Сонымен қатар, француз заңы АШ жерлеріне, әсіресе фермерлерге жалға берілген жерлерге арнайы шектеулер қояды. Бұл шектеулер ауылшаруашылық жерлерін ауылшаруашылық емес мақсатқа бұрылудан қорғауға бағытталған. Бұл ережелер Франция экологиялық тұрақтылық пен ауылшаруашылық алқаптарын болашақ ұрпақ үшін сақтау жөніндегі кеңірек мақсаттарына сәйкес келетін ауыл шаруашылығы жерлерінің өнімді болып қалуын және теріс пайдаланудан қорғалуын қамтамасыз етеді.

Жалға алушы жерді пайдалануды өзгертсе, жалға беру шектелуі немесе тыйым салынуы мүмкін және кез келген жағдайда ол бұл шешімге сот тәртібімен шағымдана алатын жер иесіне хабарлауға міндетті.

Франциядағы жер қатынастары мен ауыл шаруашылығы қызметін құқықтық реттеудің негізгі көзі ауыл шаруашылығы кодексі болып табылады, оған сәйкес Ауыл шаруашылығын ұзақ мерзімді дамыту ауыл шаруашылығы аумақтарын игерудің басым бағыты болып табылады.

Ауыл шаруашылығы және орман кеңістігін бағалау және қорғау олардың экономикалық, экологиялық және қоғамдық функцияларын ескере отырып жүзеге асырылуы тиіс. Ауыл шаруашылығы кодексі АШ жерлерін ұзақ мерзімді және тұрақты пайдалануға негізделген саясаттың басты қағидаттарын айқындайды. Онда келесі міндеттер қойылған:

- АШ және орман алқаптарының жай-күйін бағалау үшін қолайлы жағдайлар жасау;
- АШ мақсатындағы жерлерді тиімді пайдалану қажеттілігін ескеру, сонымен бірге халық аз қоныстанған өңірлерде ұжымдық қызметтерді ұйымдастыру мен қолдауды қамтамасыз ету;
- Табиғи апаттардың алдын алу шараларын іске асыру және ауыл шаруашылығы алқаптарын қорғау [106].

Франциядағы табиғатты кешенді қорғау және экологиялық бақылау мәселесі алғаш рет 1964 жылы ведомствоаралық комиссия құрылып, 1970 жылы қоршаған ортаның ластануын мемлекеттік бақылаудың кең бағдарламасы қабылданды.

Францияның ауыл шаруашылығы министріне ауыл шаруашылығы кәсіпорындарына бақылау жүргізу және оларды реттеу бойынша кең өкілеттіктер берілген. Министр келесі құқықтарға ие:

• Бақылау тәртібінде барлық ауыл шаруашылығы кәсіпорындарын тексеру;

• Жерді жалға алу шарттарын тоқтату немесе жалға алушыларды ауыстыру туралы шешім қабылдау;

• Жер учаскесінің мақсаттық пайдаланылуын өзгерту бойынша нұсқаулық беру;

• Орман режиміне жататын ормандарда жүргізілетін қызметті бақылау тәсілдерін анықтау.

Бұл өкілеттіктер ауыл шаруашылығы мен орман қорларын тиімді басқаруды қамтамасыз етуге, сондай-ақ табиғи ресурстарды сақтауға бағытталған [107].

Бақылау функциялары жергілікті деңгейде мемлекеттік және өзін-өзі басқару органдарына да жүктелген. Бұл органдарға префектілер, қала әкімдері, жергілікті өзін-өзі басқару құрылымдары кіреді. Әрбір департаментте қоршаған ортаны қорғау мәселелерімен айналысатын департамент кеңесі жұмыс істейді. Бұл кеңес экологиялық бақылау міндеттерін жүзеге асыратын ландшафттарды сақтау, карьерлерді пайдалану, гигиена, табиғи қауіп-қатерлер, флора мен фаунаны қорғау жөніндегі комиссиялар мен кеңестердің өкілдерінен құралады.

Аймақтық деңгейде префектілер мен комитет төрағалары тағайындайтын қоршаған ортаны қорғау және бақылау жөніндегі аймақтық комитеттер жұмыс істейді. Бұл комитеттер құрамына жергілікті экологиялық қауымдастықтардың өкілдері де кіреді, олар қоршаған орта мен табиғи ресурстарды сақтау және ұтымды пайдалану шараларын бақылайды.

Америка Құрама Штаттарында да АШ жерлерін ұтымды пайдалану үшін көп деңгейлі үкіметтік саясат енгізілген. Федералдық заңнама топырақты сақтау жөніндегі ұлттық саясатты реттейді, ал штат деңгейінде ауыл шаруашылығы аймақтарындағы жерді мақсатты пайдалануды бақылау жүзеге асырылады [108].

АҚШ заңнамасы ауылдық жерлерді сақтауға және урбанизацияны шектеуге бағытталған. Бұл мақсатта фермерлерге субсидиялар, салық жеңілдіктері сияқты мемлекеттік бағдарламалар жүзеге асырылады. Штаттарда ауыл шаруашылығы жерлерін фермер еместерге сатуға шектеулер қойылып, жер учаскелерінің ең төменгі мөлшері белгіленеді, бұл шаралар ауыл шаруашылығы жерлерін сақтауға ықпал етеді.

АҚШ-та экологиялық талаптар мен жерді пайдалану ережелері қатаң сақталады, бұзушылықтар үшін жауапкершілік қарастырылған. Ауыл шаруашылығы соттары бұл мәселелерді реттеуге арналып жұмыс істейді. Сонымен қатар, топырақтың құнарлылығын сақтау мен қалпына келтіруге мемлекеттік бюджеттен елеулі қаражат бөлінеді, бұл Қазақстандағы осындай жұмыстарды жеткілікті қаржыландыру қажеттігін көрсетеді.

АҚШ-тың әрбір штатында ауыл шаруашылығы жерлерін қорғау және тиімді пайдалануды қамтамасыз етуге бағытталған заңнамалық актілер қабылданып, іске асырылуда. Федералды деңгейде қоршаған ортаны қорғау бағдарламаларына қатысатын фермерлер үшін бірқатар артықшылықтар қарастырылған. Олар, мысалы:

• Қолайлы пайыздық мөлшерлемелермен несие алу;

• Ауыл шаруашылығы өнімдерін сақтандыру бойынша төлемдер;

- Табиғи апаттар салдарынан алынбаған өнімдер үшін шығындарды өтеу;
- Бағалар мен кірістерге мемлекеттік кепілдік;
- Қаржылық қолдау шаралары.

Мұндай қолдау фермерлердің экономикалық тұрақтылығын қамтамасыз етіп қана қоймай, жер ресурстарын ұтымды пайдалануға да ықпал етеді. Бұл тәжірибе ауыл шаруашылығы өндірушілерін экологиялық талаптарды сақтау және табиғи ресурстарды қорғау бағытында ынталандырады [109].

Егер жалдау шартында шектеулер қарастырылмаса, жалға алушы жалдау мерзімі ішінде жер учаскесін иелену және пайдалану құқығына ие болады. Сонымен бірге, шартта жалға берушінің жалға алынған жер учаскесін пайдалану, дақыл егу және шаруашылық әдістерін анықтау сияқты мәселелерге қатысу құқығы көрсетілуі мүмкін.

Жалға алушы жерді пайдалануға кіріспес бұрын, топырақты сақтау бойынша алдын-ала жоспарларды ұсынуы қажет. Жалдау шарттарында экологиялық талаптардың кешені бекітіледі. Бұл талаптар топырақтың тозуын болдырмауға, ауыл шаруашылығы жерлерін шектен тыс пайдалануды азайтуға және белгілі бір уақытқа өнім өндіруді тоқтата тұруға бағытталған шараларды қамтуы мүмкін. Мұндай шаралар жердің құнарлылығын сақтауға және табиғи ресурстарды ұтымды пайдалануға ықпал етеді.

Жер иелерінің қарсылығына қарамастан, жер қатынастарының жүйесі біртіндеп жерді табиғи ресурс ретінде қорғауға және оның тиімді пайдаланылуын қамтамасыз етуге бағытталған. АҚШ-та ауылшаруашылық аудандастыру жүйесі жеке меншікке арналған жер учаскелеріне де таралады. Бұл жүйе әкімшілік аумақ шегінде арнайы жер пайдалану аймақтарын анықтап, осы аумақтарға қатысты құқықтық режимдерді бекіту арқылы жүзеге асырылады. Сонымен қатар, осы құқықтық нормалардың орындалуын бақылауды мемлекет қамтамасыз етеді.

АШ алқаптары деп жарияланған аумақтарда орналасқан жер пайдаланушылар жерді тек АШ өнімдерін өндіруге арналған мақсатта пайдалануға міндетті. Аймақтарға бөлу ережелерін сақтау жер пайдаланушылар үшін міндетті болып табылады, ал белгіленген талаптарды бұзу заңмен жауапкершілікке тартылады. Бұл шаралар жердің АШ мақсатында сақталуына және оның тозуын болдырмауға ықпал етеді [110].

Массачусетс штатының бос мемлекеттік жерлерді ұтымды пайдалану және қорғауға бағытталған құқықтық шаралары ерекше назар аударады. Штаттың Жерді пайдалану ережелері бойынша бос немесе игерілмей жатқан мемлекеттік жерлер азаматтарға ауыл шаруашылығы өндірісі мақсатында пайдалануға берілуі мүмкін. Мұндай шаралар аймақтың жер ресурстарын тиімді пайдалану арқылы ауыл шаруашылығын дамытуға ынталандырады және жердің құнарлығын сақтауға бағытталған.

Азаматтарға жер беру тегін негізде ұйымдастырылып, жер учаскесін ауыл шаруашылығы өнімдерін өндіру үшін ғана қолдану талап етіледі. Бұл тәсіл жерді мақсатсыз пайдалануға жол бермеуге және оны ұзақ мерзімді сақтау үшін тиімді шарттар жасауға көмектеседі.

Бұл заңнама сондай-ақ жерді ұтымды пайдалану жөніндегі мемлекеттік бағдарламалармен бірге жұмыс істейді, олар ауыл шаруашылығы мен қоршаған ортаны қорғауды үйлестіруді көздейді. Массачусетс үлгісі жергілікті деңгейде жер ресурстарын басқару тетіктерінің айқын әрі тиімді болуының маңыздылығын көрсетеді [111].

Жер учаскелерін беру жөніндегі арнайы уәкілетті мемлекеттік орган ауыл шаруашылығы ресурстары басқармасы (бұдан әрі – басқарма) болып табылады. Шаруа қожалықтарына жерді пайдалануға беру бойынша бөлім тиісті келісім-шарттар жасасады. Фермерлік қызметпен айналысуға ниетті азаматтар ауыл шаруашылығы өндірісіне лицензия алу үшін департаментке өтініш береді. Сонымен бірге, олар өтінішке қоса, топырақтың құнарлылығын сақтауға және қажетті деңгейде ұстауға міндеттеме алатын, егжей-тегжейлі жерді пайдалану жоспарын тапсыруы тиіс. Жер пайдаланушы аталған міндеттемелерді орындамаған жағдайда Басқарма лицензияның қолданылуын тоқтатуға құқылы. Мұндай құқықтық нормалардың жұмыс істеуі АҚШ-та ауыл шаруашылығы жерлерін пайдалану мен қорғаудың тиімділігіне ықпал ететіні сөзсіз.

Мальта заңнамасында қызықты құқықтық норма бар: ол басқа адамға құнарлы топырақты сақтауға немесе оны ауыл шаруашылығында пайдалануға жарамсыз күйде қалдыруға тыйым салады [112]. Осы тыйым салуды бұзу заңды жауапкершілік шараларын қолдану түріндегі салдармен қатар жүруі тиіс деп есептейміз, әйтпесе ол мағынасыз болады.

Жапонияда АШ жерлерінің тапшылығы мен халықтың тығыздығы себепті ауыл шаруашылығын қорғауға қатысты қатал саясат жүргізіледі. АШ жерлеріне қатысты алыпсатарлық мәселесі жерді мемлекеттік жоспарлау және оның сатылуынан түсетін пайдаға жоғары салық салу арқылы шешілуде. Елде жерді ауылшаруашылық және ауылшаруашылық емес жерлерге бөлетін заңнама бар (1919 және 1967 жылдардағы қала құрылысы туралы заң және жерді пайдалануды жоспарлау туралы ұлттық заң). АШ жерлерінің пайдаланылу ережелері бойынша айырмашылықтар Ресей мен Жапония заңнамасында анық көрінеді. Ресейде ауыл шаруашылығы жерлерін басқа санаттарға ауыстыруға тыйым салу кейде орынсыз деп есептеледі, алайда ерекше құнды жерлерге федералды деңгейде шектеулер енгізу қажеттілігі айқын байқалады. Бұл әсіресе жердің экологиялық және ауылшаруашылық маңызына байланысты маңызды. Ал Жапонияда ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлер тек аграрлық өндіріс үшін пайдаланылуы тиіс, сондай-ақ ауыл шаруашылығы ұйымдары ғана мұндай жерлерді сатып ала алады, бұл жердің мақсатын сақтауға бағытталған нақты саясаттың көрінісі [113].

Көршілес жатқан Қырғыз елінің ауылшаруашылық жерлерін пайдалану мен қорғау мәселелерін қарастырып кетейік.

Қырғыз елінің ауылшараушылық жерлерінің 80% жайылымдық жерлер болды. Қырғызстанда ауыл шаруашылығы жерлерін қорғау және тиімді пайдалану мақсатында бірнеше нормативтік құқықтық актілер қабылданған. Олардың ішінде Қырғыз Республикасының Жер кодексі, «Жылжымайтын мүлікке құқықтарды мемлекеттік тіркеу туралы», «Жергілікті өзін-өзі басқару

туралы», «Ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлерді басқару туралы» және «Жайылым туралы» заңдар бар. Бұл заңдар жер нарығын қалыптастыру және ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлерді халықтың мүддесі үшін тиімді пайдалану бойынша құқықтық базаны қамтамасыз етуге бағытталған. «Ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлерді басқару туралы» заң жерді тиімді және қауіпсіз пайдалану бойынша құқықтық қатынастарды реттейді.

Қырғыз Республикасының «Ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлерді басқару туралы» заңының 1 бабында ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлер ауыл шаруашылығы мұқтаждары үшін бөлінген немесе арналған жерлер ретінде анықталады. Оларға тұқым шаруашылығы, өсіру және тәжірибе шаруашылықтары, ауыл шаруашылығы кооперативтері, тауарлы өндіріс, қорғаныш орман шаруашылығы, бау-бақша, саяжай шаруашылығы және басқа да ғылыми немесе тәжірибелік мақсаттар үшін пайдаланылатын жерлер кіреді.

Қырғыз Республикасының «Ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлерді басқару туралы» заңында ауыл шаруашылығы жерлерін басқаруға қатысты мәселелер қарастырылса да, жерді ұтымды пайдалану мен қорғау мәселелері толыққанды қамтылмаған. Бұл тұрғыда жерді қорғауға қатысты негізгі ережелер Қырғыз Республикасының Жер кодексінің 95-бабында белгіленген. Аталған бап жерді қорғау шараларын, табиғи ортаны сақтау және ауыл шаруашылығы мен орман шаруашылығын жүргізу кезінде жерді негізсіз алып қоюдан сақтану, топырақ құнарлылығын қалпына келтіру және арттыруға бағытталған құқықтық, экономикалық және ұйымдастырушылық шараларды қамтиды. Бұл жүйе зиянды антропогендік әсерлерден қорғай отырып, жердің өнімділігін арттыруды көздейді [113].

Жерді қорғаудың мақсаты:

1) экологиялық өндірістік технологияларды пайдалануды ынталандыру және орман-мелиоративтік іс-шараларды жүргізу жолымен топырақ жамылғысының және жердің басқа да сапалық көрсеткіштерінің тозуын және бұзылуын болғызбау;

2) топырақ жамылғысын жақсартуды және қалпына келтіруді қамтамасыз ету;

3) тозған немесе бүлінген табиғи жем-шөп алқаптарын қалпына келтіру;

4) экологиялық стандарттарды сақтау.

Украина экономикасының аграрлық секторындағы жер қатынастарының реформалары жер меншігінің жаңа жүйесін қалыптастырды. Бұл жүйе ауыл шаруашылығы жерлерін жеке меншікте пайдалану арқылы қалыптасты. Ауыл шаруашылығы жерлерінің пайдаланылуы сол жерлердің ерекшеліктерін ескере отырып, жер қатынастарындағы қатысушылардың мүдделерін қорғауға бағытталған қоғамдық құқықтық реттеуді қамтиды. Сонымен қатар, жер өзінің өндірістік құралы, аумақтық негізі және табиғи ресурсы ретінде ғана емес, құқықтық қатынастардың объектісі ретінде де қарастырылуда [113].

Украинаның Жер кодексінің 22-бабына сәйкес, ауыл шаруашылығы жерлері – бұл ауылшаруашылық өнімдерін өндіру, ауылшаруашылық ғылыми-зерттеу және оқу қызметін жүргізу, сондай-ақ тиісті өндірістік инфрақұрылымды

орналастыру немесе осы мақсаттарға арналған жер учаскелері болып табылады [114]. Қазіргі заңнама ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлерді дамытуға басымдық береді. Осылайша, бүгінгі таңда ауыл шаруашылығы жерлері Украинадағы жер қорының негізгі құрамдас бөлігі болып табылады. Бұл жерлер ауылшаруашылық өндірісі, ғылыми зерттеулер мен оқу қызметі үшін қолданылып, елдің аграрлық секторын дамытуда маңызды рөл атқарады.

АШ мақсатындағы жерлер заңнамада бөлінген жер қорының тоғыз санаты арасында басым орын алуы кездейсоқ емес. Бұл жерлер тек кеңістіктік-операциялық негіз ретінде ғана емес, сонымен қатар азық-түлік, мал азығы және шикізат өндірісінің негізгі құралы ретінде маңызды рөл атқарады. Басқа жер санаттарынан айырмашылығы, АШ жерлері өздеріне тән ерекше функционалдық мақсатта пайдаланылып, елдің аграрлық секторының дамуына тікелей ықпал етеді. Сондықтан АШ жерлерінің құқықтық мәртебесі мен тиімді пайдалануын қамтамасыз ету экономикалық және экологиялық тұрақтылық үшін маңызды болып табылады [115].

Бұл факт АШ мақсатындағы жерлердің ерекше құқықтық режимін белгілейді, оның басты ерекшелігі – жерді қорғау, топырақ құнарлылығын арттыру және бұл жерлерді ауыл шаруашылығы айналымынан шығармауды қамтамасыз ету. АШ мақсатындағы жерлердің құқықтық режимі үш аспектіден тұрады:

1. Жерді пайдаланудың жалпы құқықтық режимі – бұл режим жер қорының басқа санаттары үшін де қолданылады, бірақ оның ерекшеліктері АШ мақсатындағы жерлерге қатысты қосымша талаптармен толықтырылады.

2. Санаттың ерекшелігіне байланысты ерекше құқықтық режимі – бұл режим тек АШ мақсатындағы жерлерге тән және оларды тиімді әрі тұрақты пайдалану үшін арнайы құқықтық ережелерді қамтиды.

3. Қаржы, шаруашылық және басқа да құқық салаларының нормалары – бұл салалар ауыл шаруашылығы алқаптарының пайдалануын реттейтін және экономикалық қолдауды қамтамасыз ететін заңдық ережелерді құрайды.

Бұл үштік құқықтық сипаттама ауыл шаруашылығы жерлерінің ерекше мәртебесін және оларды тиімді пайдалану мен қорғауға бағытталған заңнаманың маңыздылығын көрсетеді.

Бұл жағдайда экономикалық тиімді болуы мүмкін осындай жерлерді шаруашылық пайдалануды тоқтатуды көздейтін жерді консервациялау немесе орман өсіру жолымен. Осының нәтижесінде агролан ландшафттар мен жалпы қоршаған орта тартымды бола бастайды, «адам-табиғат» тізбегіндегі қайшылықтар әлсірейді [116].

Украинаның Жер кодексінде азаматтық айналымнан толығымен шығарылған АШ жерлері анықталған. Бұл жерлер жеке меншік құқығының объектілері бола алмайды және арнайы талаптарға сәйкес өндірістік мақсаттарға пайдаланылмайды. Кодекстің 170 және 172-баптарына сәйкес, мұндай жерлерге техногендік апаттар мен ластанулардан зардап шеккен, сондай-ақ тозған және өнімсіз жерлер жатады. Бұл жерлер АШ өндірісін қамтамасыз ету үшін пайдаланылмайды және азаматтық айналымнан шығарылып, ерекше

жағдайлармен өңделеді. Сонымен, АШ жерлерінің санатын талдай отырып, олардың ерекшеліктерін ескере отырып, Украина жер қорының ең құнды категориясы үшін заңмен белгіленген осы жерлерді пайдаланудың ерекше тәртібін белгілеу қажет.

Біздің пікірімізше, жердің сапалық жай-күйінің нашарлауының негізгі себептері-жерге дұрыс қарамау, нақты меншік иесінің ұзақ уақыт болмауы, жерді өңдеуге барынша тартудың қате стратегиясы, жерді өңдеу мен ауыл шаруашылығы өнімін өндірудің жетілмеген техникасы мен технологиясы, өлшенбеген баға саясаты, ғылыми негізделген егіншілік жүйелерін сақтамау, атап айтқанда, ауыспалы егістерді кеңінен сақтамау, ауыл шаруашылығы өнімін өндіруді енгізу. Жердің сапалық жағдайының нашарлауы ұтымды пайдалану мен ерекше қорғауды қажет етеді. Егер қоғам жерді ұтымды пайдалануды және жан-жақты қорғауды қамтамасыз еткісі келсе, Жер ресурстарын мақсатты басқару міндетті болуы керек.

Украинадағы жер қатынастарын реформалау 20 жылдан астам уақыт бойы жалғасып келе жатқан процесс, оның негізгі мақсаттары жер ресурстарын ұтымды, тиімді пайдалану және жан-жақты қорғауды қамтамасыз ету болып табылады. Алайда, бұл мақсаттар әлі толық жүзеге асырылмай, мемлекеттік басқару мен жер қатынастарын реттеудің тиімді жүйесін құру қажеттілігін көрсетеді. Жерді жекешелендіру және меншік құқығы саласындағы елеулі жетістіктерге қарамастан, елдің экономикалық және экологиялық басымдықтарына сәйкес келетін теңгерімді және тұрақты жер ресурстарын басқару жүйесін құруда қиындықтар әлі де бар. АШ жерлерін басқару мәселелері өте өзекті және шұғыл шешуді қажет етеді. Демек, елдің экономикалық дамуының ұлттық бағдарламасын қалыптастырудың негізгі бағыттарының бірі Жер ресурстарын басқару тиімділігін арттыруды, жерді ұтымды пайдалануды қамтамасыз ететін мемлекеттік жер саясаты идеологиясын әзірлеу және іске асыру болып табылады [117].

Жерді ұтымды пайдалануға, өндіріс құралы ретінде жердің ресурстық әлеуетін сақтауға және арттыруға бағытталған мемлекеттік деңгейде бірқатар шаралар жоспарланған. Украинадағы жерді қорғауды қамтамасыз ететін негізгі заңнамалық акт болып табылатын «Жерді қорғау туралы» Заң жерді қорғауды тиімді пайдалану мақсатында қолданылатын құқықтық, ұйымдастырушылық, экономикалық, технологиялық және басқа да шаралардың кешенді жүйесі ретінде анықтайды. Бұл заңның негізгі мақсаты – жер ресурстарын ұтымды пайдалану мен қорғауды реттейтін шараларды жүйелі түрде жүзеге асыру, сондай-ақ табиғи ресурстарды сақтау мен болашақ ұрпаққа қолайлы жағдай жасау үшін қажет болатын құқықтық негіздерді қалыптастыру. [118].

Жерді қорғаудың міндеттері жер ресурстарын сақтау мен молықтыруды, жердің табиғи және жүре пайда болған қасиеттерінің экологиялық құндылығын қамтамасыз ету болып табылады. Бағалы, құнарлы ауыл шаруашылығы жерлерін қорғау басты назарда болуы керек.

Шетелдерде фермерлерге консультативтік көмек көрсететін ұйымдар кең таралған. Бұл ұйымдар мемлекеттік немесе жеке секторға тиесілі болуы мүмкін

және әртүрлі ұйымдық құрылымдарда жұмыс істейді. Олар фермерлердің ауылшаруашылық өндірісін тиімді жүргізуі үшін ақпараттық және әдістемелік қолдау көрсетеді. Қаржыландыру көздері әртүрлі болуы мүмкін: мемлекеттен немесе фермерлердің өз жарналары арқылы. Мұндай ұйымдар көбінесе ауылшаруашылық жұмысын ұйымдастыру және оны жүргізу мәселелері бойынша кеңес береді, әсіресе шағын шаруашылықтар үшін бұл қызметтер өте маңызды. АШ-на ақпараттық қолдау қажеттілігі әсіресе кішігірім шаруашылықтар үшін жоғары, себебі олар стратегиялық және өндірістік шешімдер қабылдауда қолжетімді ақпараттың тапшылығын сезінеді. Сондықтан мұндай консультативтік көмек шетелдерде үлкен сұранысқа ие болып, тиімді қолдау көрсету құралы ретінде орын алады.

Ауыл шаруашылығы тауарын өндірушілерге ақпараттық-кеңес беру жүйесін енгізу қазіргі кездегі кезек күттірмейтін міндет екенін атап өткен жөн. Шаруа қожалықтарының ішінде ауыл шаруашылығы жерлерін тиімді пайдаланудың жоғалуы Кеңестік кезеңдегі колхоздар мен совхоздардың ірі ауылшаруашылық кәсіпорындарының құрылуымен байланысты. Кеңес дәуірінде ауыл шаруашылығының ұйымдастырылуы орталықтандырылған жүйеге негізделді, ал ауылдық жерлердегі жер пайдалануды басқару жүйесі тек мемлекеттік меншіктегі ірі шаруашылықтарға бағытталды.

Ресейдегі фермерлерге көптеген экономикалық және құқықтық мәселелер бойынша білім қажет, алайда топырақтың құнарлылығын сақтау, қалпына келтіру және жер ресурстарын экологиялық таза пайдалану туралы білім алу ерекше маңызды болып табылады. Бұл мәселелер жер пайдалану тиімділігін арттыру және ауыл шаруашылығының экологиялық тұрақтылығын қамтамасыз ету үшін шешуші рөл атқарады. АШ жерлерін дұрыс пайдалану бойынша қажетті ақпарат пен кәсіби кеңес беру Ресейдегі АШ тауарын өндірушілеріне мемлекеттік қолдау көрсету механизмдерінің бір бөлігі болып, тиімді әрі маңызды құралға айналуы мүмкін.

Ауыл шаруашылығы жерлерін дұрыс пайдалану мәселесіне ерекше көңіл бөлу үрдісі шетелдерде кеңінен таралған. Дүниежүзілік тәжірибені негізге ала отырып, ауыл шаруашылығы жерлерін пайдаланудың үш негізгі мәселесін атап өтуге болады:

1. Жер ресурстарын ұтымды пайдалану: Жерді тиімді пайдалану оның өнімділігін арттыруға және экологиялық тепе-теңдікті сақтау үшін маңызды. Бұл мақсатқа жету үшін көптеген елдерде жерді пайдалану бойынша тиісті заңдар мен ережелер қабылданған, олардың ішінде АШ жерлерін бөлудің, оларды агроөнеркәсіптік кешендерге тиімді бөлу іс-шаралары бар.

2. Жерді сандық және сапалық қорғау: Бұл жерді ластанудан, эрозиядан және басқа да экологиялық бұзылулардан қорғауды білдіреді. Шет елдерде топырақ құнарлылығын сақтауға бағытталған түрлі мемлекеттік бағдарламалар мен зерттеулер іске асырылып жатыр, соның ішінде тұрақты егіншілік жүйелерін енгізу және жердің құнарлылығын қалпына келтіру бойынша шаралар бар.

3. Шаруашылықты ұтымды басқаруды қалыптастыру: АШ-ғын тиімді басқарудың басты шарты – бұл жерді пайдаланудың экономикалық және

экологиялық тиімді әдістерін қолданып, аграрлық өндірісті тұрақты дамыту. Мұнда ақпараттық технологиялар мен тиімді басқару әдістері қолданылып, фермерлерге тиісті кеңестер мен қолдау көрсету маңызды рөл атқарады [119].

АШ жерлерін тиімді пайдалану мәселесін шешу үшін жерлерді қайта бөлу, сондай-ақ мемлекеттік реттеуді талап ететін нарықтық механизмдер қажет. Бұл үшін ауылдық жер қатынастарының тарихы, әлеуметтік ерекшеліктері және қазіргі экономикалық жағдайлары ескерілуі тиіс. Қазақстан мен басқа елдерде АШ мақсатындағы жерлерді пайдалану, топырақ құнарлығын сақтау, ластанған жерлерді қорғау және оның сапасын қалпына келтіру бойынша арнайы заңдар қабылдануы керек. АШ жерлерінің тиімді пайдалануы мен құқықтық реттеудің әртүрлі үлгілері жер кодексімен емес, арнайы заңмен іске асырылуы қажет.

Оған мысал, ретінде шетелдік заңнаманы және шетелдік заң әдебиеттерін зерттеу кезінде, көп мемлекетте, яғни, Германияда 1998 жылғы «Топырақты қорғау туралы», Нидерландыда – 1996 жылғы «Топырақты қорғау туралы», Данияда – 2009 жылғы «Топырақтың ластануы туралы» Заң, Мальтада – «Топырақты қорғау туралы» Заңы, «Топырақтың құнарлылығын сақтау» 1973 ж. заңдары бар. Барлық аталған заңнамалық актілер жер учаскелерінің меншік иелерінің және басқа да заңды иелерінің топырақты ұтымды пайдалану және қорғау, ластанған жағдайда оның сапасын қалпына келтіру және топыраққа зиянды әсердің алдын алу жөніндегі міндеттерін қарастырады.

Ал Ресей мемлекетінде «Ауыл шаруашылығы алқаптарының құнарлылығын қамтамасыз етуді мемлекеттік реттеу туралы» 1998 жылғы 16 шілдедегі № 101-ФЗ Федералдық заңы, «Ауыл шаруашылығы жерлерінің айналымы туралы» Федералдық заңы, «Мелиорация туралы» Федералдық заңы арнайы заңдарының барын байқадық.

Америка Құрама Штаттарында ауыл шаруашылығы жерлерін тиімді пайдалануды қамтамасыз етуге бағытталған мемлекеттік саясаттың күрделі жүйесі бар. Федералдық заңнама ұлттық топырақты сақтау саясатын реттейді, ал штаттар ауылшаруашылық аймақтарында белгіленген жер пайдалануды бақылауға жауапты. Құрама Штаттарда жерді тұрақты пайдалану мен сақтауды ынталандыратын заңнама да бар. Америка Құрама Штаттарында жер қатынастары бірқатар заңдармен реттелетінін және олардың іс жүзінде іске асырылуы федералдық және штаттық мемлекеттік бағдарламалар арқылы жүзеге асырылатынын атап өту маңызды.

Қырғыз Республикасы «Ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлерді басқару туралы» заңында ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлерді басқарудың құқықтық қатынастарын реттейді және жерді Қырғыз Республикасы халқының мүддесі үшін тиімді және қауіпсіз пайдалануды қамтамасыз етуге бағытталған.

Украинаның «Жерді қорғау туралы» Заңы жер ресурстарын қорғаудың құқықтық, экономикалық және әлеуметтік аспектілерін айқындайды. Осы тәжірибені ескере отырып, Қазақстанда да «Ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлерді ұтымды пайдалану мен қорғау туралы» арнайы заң қабылдау қажеттілігі туындайды. Бұл заң ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлерді

тиімді пайдалану мен қорғауды құқықтық тұрғыдан реттеп, топырақ құнарлығын сақтау және қалпына келтіру шараларын қамтуы тиіс. Осы заң жобасы аясында ұлттық заңнаманы жетілдірудің негізгі бағыттарын қарастыру мақсатында келесі тарауда осы мәселе тереңірек талқыланатын болады.

4.2 Ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлерді пайдалану және қорғау бойынша ұлттық заңнаманы жетілдірудің негізгі бағыттары

Жоғардағы зерттеулер мен шет мемлекеттерінің заңдарымен тәжірибесін негізге ала отырып, «Ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлерді пайдалану және қорғау туралы» заң жобасын қабылдауды жөн көреміз (Қосымша А).

АШ мақсатындағы жерлерді пайдалану және қорғау бойынша заңын жетілдіру аграрлық сектордың тұрақты дамуын қамтамасыз ету үшін маңызды болып табылады. Мұндай қызметтің негізгі бағыттары мыналарды қамтиды:

- жерлердің аудиті және түгендеуі;
- ауыл шаруашылығы жерлерін жүйелі түрде түгендеп, жер ресурстары туралы мәліметтерді жаңарту;
- жерлердің жағдайын бақылау үшін геоақпараттық жүйелерді (ГАЖ) қолдануды енгізу.

Ұтымды пайдалануды қамтамасыз ету:

Ауыспалы егіс, топырақты қорғау және басқа да агротехникалық шаралар үшін нақты нормативтер мен ережелерді белгілеу.

Жерлердің жағдайын және олардың пайдалану тиімділігін бағалау үшін міндетті агроэкологиялық мониторинг жүйесін енгізу.

Жерлерді деградациядан және ластанудан қорғау:

Топырақ эрозиясын, тұздануды, тозуды және басқа да деградация түрлерін болдырмау шараларын әзірлеу және енгізу.

Қоршаған ортаға жағымсыз әсерді азайту мақсатында тыңайтқыштар мен пестицидтерді қолдану бойынша қатаң нормалар енгізу.

Жерді ұйымдастыру және басқару жүйесін жетілдіру:

АШ қажеттіліктері үшін жер учаскелерін бөлу және ресімдеу рәсімдерін оңтайландыру.

Жергілікті деңгейден ұлттық деңгейге дейін АШ жерлерін басқарудың институционалдық базасын нығайту.

Жер иеленушілер мен жер пайдаланушылардың құқықтарын қорғау:

Құқық қорғау – жер учаскелерінің меншік иелері мен жалға алушылардың құқықтарын заң жүзінде қорғауды қамтамасыз ету.

Жер дауларын шешу – жер дауларын шешу механизмдерін жеңілдету және тиімді ету.

Халықаралық ынтымақтастық – жер ресурстарын қорғау және тиімді пайдалану саласындағы халықаралық бағдарламалар мен жобаларға белсенді түрде қатысу.

Басқа елдермен үздік тәжірибелер мен технологиялармен алмасу.

Бұл бағыттардың кейбірін сәтті іске асыру мысалы ретінде халықаралық стандарттарға сәйкес белсенді дамып келе жатқан Қазақстан заңнамасын атауға болады. Қазақстан жер мониторингі мен басқару үшін заманауи технологияларды енгізіп, фермерлерді ресурстарды ұтымды пайдалануға ынталандырып, осы саладағы құқықтық базаны жетілдіру бойынша белсенді жұмыс жүргізу керек.

Жоғарыдағы зерттеулер мен халықаралық тәжірибені негізге ала отырып, «ҚР-ның ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлерді пайдалану мен қорғау туралы» заңының жабасын ұсынамыз. (Қосымша А). Бұл заң АШ мақсатындағы жерлерді тиімді пайдалану мен қорғауға байланысты қоғамдық қатынастарды реттейді. Оның негізгі мақсаты – АШ жерлерінің азаюын, деградациясын, шөлейттенуін, тозуы мен бүлінуін болдырмау, сондай-ақ инфрақұрылым объектілерінің жағдайын жақсарту болып табылады.

Осы заң жобасына талдау жасап ктетін болсақ, заң жобасы 5-бөлімнен тұрады. 1-бөлім жалпы ережелерге арналған.

1-бапта біз ұсынған заңда пайланатын негізгі ұғымдар көрініс таба отырып, АШ мақсатына арналған жерлер, ерекше құнды жерлер, жер учаскелерін өз бетінше басып алу, шаруашылық ішіндегі құрылыс, АШ мақсатындағы жерлерді ұтымсыз пайдалану, жерді жақсарту және қорғау жөніндегі міндетті шараларды жүргізбеу, жердің ретке келтіруі, топырақтың құнарлы қабатының зақымдануы және бұзылуы, жерді рекультивациялау, жерді консервациялау, ерекше бағалы ауылшаруашылық алқаптары қарастыралады.

2-бапта ҚР-ның АШ мақсатындағы жерлерді пайдалану мен қорғау туралы заңнамалары: ҚР Контитуциясы, ҚР Жер кодексі, «Жайылым туралы» заңы мен өзге де ауылшаруашылығы жерлерін реттейтін құқықтық актілерге негізделеді.

3-бапта заңмен реттелетін қатынастарға қатысушылары мен объектілерін қарастырып, яғни АШ мақсатындағы жерлерді қорғауды құқықтық қамтамасыз ету объектілері болып топырақтар, жерлер және АШ-лық ландшафттары табылады, олардың біртұтас құқықтық шаралар кешені арқылы сақталуы олардың АШ өндірісіндегі табиғи және антропогендік процестер шеңберіндегі тығыз байланысына байланысты. АШ мақсатындағы жерлерді құқықтық қорғау субъектілері деп заңға сәйкес құқықтар берілген және АШ мақсатындағы жерлерді қорғау бойынша міндеттер жүктелген барлық адамдар мен органдар түсініледі.

4-бапта ҚР-ның АШ мақсатындағы жерлерді құқықтық режимі қарастырылған. АШ жерлері ерекше қорғауға жатады. Бұл жерлерді АШ өндірісімен байланысты емес мақсаттарға пайдалануға ерекше жағдайларда жол беріледі.

5-бапта ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлерді құқықтық қорғауды қамтамасыз ету келесі қағидаларға негізделуі тиіс:

- ауыл шаруашылығы жерлерін пайдалану және қорғау саласындағы қатынастарды реттеудегі тұрақты даму, интеграция және өзара тәуелділік;
- ұрпақ ішіндегі және ұрпақ арасындағы теңдік;
- трансшекаралық залал үшін жауапкершілік;

- ауыл шаруашылығы жерлерін пайдалану және қорғау саласындағы ақпарат пен шешімдерге ашықтық, жұртшылықтың қатысуы және қолжетімділігі;

- ауылшаруашылық жер ресурстарына қол жеткізу және оларды пайдалану;

- ауыл шаруашылығы алқаптарының экожүйесін сақтау.

6-бап. Ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлерді пайдалану мен қорғауды мемлекеттік және экономикалық ынталандыру механизмі.

Жерді қорғаудың экономикалық ынталандыруы жер меншік иелерінің, жер иеленушілерінің, пайдаланушылар мен жалға алушылардың топырақтың құнарлылығын сақтау және арттыруға, сондай-ақ жерді өндірістік қызметтің теріс әсерлерінен қорғауға деген мүдделілігін арттыруға бағытталған.

Жерді сақтауды экономикалық ынталандыруға мыналар жатады:

- аумақтық және жергілікті бағдарламаларға сәйкес жерді қалпына келтіру, агротехникалық, орман-мелиоративтік және басқа да топырақты қорғау, топырақ құнарлығын арттыру іс-шараларын жүргізу үшін тиісті бюджеттерге түсетін сомалар және ауыл шаруашылығы өндірісінің ысыраптарын өтеуден түскен қаражат шегінде жер салығы қаражатын пайдалану

- қолданыстағы заңнамаға сәйкес ауыл шаруашылығын дамытудағы жер учаскелері үшін жер салығын төлеуден уақытша босату;

- дүлей зілзалалар мен табиғат құбылыстары салдарынан бүлінген жерлерді уақытша консервациялау нәтижесінде табыстың азаюы салдарынан келтірілген залалды төлемдер мен сақтандыру өтемі арқылы заңнамада белгіленген тәртіппен өтеу.

- АШ мақсатындағы жерледі қалпына келтіру мақсатында мемлекет тарапынан қолдау мақысатында субсидиялау мен дотациялауды, төменгі процентте несиелеу беру арқылы жүзеге асыру.

Заңда көзделген шараларды және жерді қорғау жөніндегі (жерлердің құнарлылығының төмендеуі, экологиялық жағдайдың нашарлауы, топырақтың бүлінуі, ластануы және жойылуы, эрозияның дамуы және жердің жай-күйін нашарлататын басқа да процестер) міндетті талаптарды орындамаған жер пайдаланушылар бұл жұмыстарды тиісті бюджеттерден қаржыландыруға, ал жер учаскелерін қорғауға әкеп соқтыратын тәсілдермен пайдаланған жағдайда қолдаудан айырылады.

Осы заң жобасының 2-бөлімі «Мемлекеттік органдардың құзреттілігі және қызметтері» арналған: Ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлерді пайдалану мен қорғауда ҚР Үкіметінің, уәкілетті органның, облыстың жергілікті атқарушы органының, ауданның, облыстық маңызы бар қаланың жергілікті өкілді органының, ауданның (қалалардағы аудандардан басқа), облыстық маңызы бар қаланың жергілікті атқарушы органының және аудандық маңызы бар қала, кент, ауыл, ауылдық округ әкімдерінің құзыреті мен қызметтеріне арналған. Жергілікті өзін-өзі басқару органдарының қарауына жатқызылған мәселелер де осы бөлімде көрініс тапқан.

Осы заң жобасының 3-бөлімі «ҚР-ның ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлерді пайдалану» арналған.

13-бапта «Ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлерге меншік құқығы» қарастырылған бұл бапта ЖК 24-бабында көрініс тапқан ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерге меншік құқығы осы жерге бағытталып, ЖК 24-бабы осы бапқа сілтеме жасалауы керек.

14-баптағы «Ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлерді ұтымды пайдалану тәртібі:

1. АШ мақсатындағы жерлер осы санаттағы жер үшін өзгеде құқықтық актілермен белгіленген және жер учаскелерін беру кезінде айқындалатын олардың нысаналы мақсатына, құқықтық режиміне, рұқсат етілген пайдалануына сәйкес пайдаланылуы тиіс.

2. Жерді пайдалану тәртібін табиғи-экономикалық жағдайларды ескере отырып және жерге орналастыру құжаттамасына сәйкес жер учаскелерінің меншік иесі, пайдаланушы, меншік иесі, жалға алушы айқындайды.

3. Ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлерді олардың негізгі мақсатына сәйкес келмейтін мақсаттарға өз бетінше пайдалануға жол берілмейді.

4. Неғұрлым қатаң режимі бар басқа санаттарға жатқызылған ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлерге осы санаттар үшін белгіленген барлық ережелер мен шектеулер қолданылады.

15- бап. ҚР-ның ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлердің құқықтары мен міндеттері

Жер учаскелерінің меншік иелері, жер иелері, жер пайдаланушылар мен жалға алушылар мынадай қызметті жүзеге асыруға міндетті:

а) топырақ құнарлығын сақтау және арттыру;

б) жерді су және жел эрозиясынан, селден, су басудан, батпақтанудан, қайталама сортаңданудан, кебуден, тығыздаудан, өндіріс қалдықтарымен, химиялық және радиоактивті заттармен ластанудан және топырақтың бұзылуына әкелетін басқа да процестерден қорғау;

в) ауыл шаруашылығы жерлерін және басқа жерлерді бактериялық-паразиттік және карантиндік зиянкестермен және өсімдік ауруларымен ластанудан, арамшөптермен, бұталармен және ұсақ ормандармен басып кетуден және жердің басқа да тозу түрлерінен қорғау;

г) бүлінген жерлерді қалпына келтіру, олардың құнарлылығын қалпына келтіру, шаруашылық айналымына дер кезінде тарту;

д) жердің бұзылуына байланысты жұмыстарды жүргізу кезінде топырақтың құнарлы қабатын сақтау және пайдалану.

Жер учаскелерінің меншік иелері, жер иелері, жер пайдаланушылар мен жалға алушылар мынадай қызметті жүзеге асыруға құқылы;

1) ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерледі қалпына келтіру мақсатында мемлекет тарапынан қолдауды пайдалануға;

2) жер учаскесі мемлекет мұқтажы үшін мәжбүрлеп иеліктен шығарылған жағдайда келтірілген шығысды толық көлемінде өтетіп алу;

3) белгіленген құрылыс, экологиялық, санитарлық-гигиеналық және өзге де арнаулы талаптарға сәйкес суландыру, құрғату және өзге де мелиорациялық жұмыстар жүргізу, тоғандар мен өзге де су айдындарын жасау

4) осы Заңда және ҚР-ның өзге де заңдарында көзделген өзге де құқықтарды жүзеге асыруға құқылы.

16-бапта «Ауыл шаруашылығы алқаптарын бір түрден екіншісіне ауыстыру тәртібіне» арналған. Бұл бапта ЖК 98-бабында көрініс тапқан ауыл шаруашылығы алқаптарын бір түрден екіншісіне ауыстыру тәртібі осы жерге бағытталып, ЖК 98-бабы осы бапқа сілтеме жасалауы керек.

17-бапта және 18-бап. АШ мақсатындағы жерлерді мониторинг жүргізу тәртібі, сондай-ақ ақпараттық технологияларды пайдалана отырып жерді пайдалану мониторингін ұйымдастыру мен жүргізу ережелері шаруа немесе фермер қожалықтарын, ауыл шаруашылығы өндірісін жүргізу үшін берілетін жер учаскелерінің пайдаланылуын бақылау және ұйымдастыру қағидаларында белгіленген. Бұл қағидалар тиісті заңға сілтеме жасай отырып, тиісті баптарға енгізілуі тиіс.

19-бапта АШ мақсатындағы жерлермен қамтамасыз ету ерекшеліктері көрісіп тапқан. Онда АШ мақсатындағы жерлермен қамтамасыз ету шаруа фермер қожалығын, АШ өндірісін жүргізу үшін жер учаскелерін беру конкурс негізінде жүзеге асырылады.

20-бап. Жеке қосалқы шаруашылықтарды, шаруа фермер қожалықтарын, ауыл шаруашылығы кооперативтерін жүргізу үшін беру тәрітбі ЖК 101,102-баптадрдағы норманы осы заңға көшіру, ал осы заңдағы осы бапқа ЖК-не сілеме жасау. Ауыл шаруашылығы кооперативтеріне ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлермен жерді беру тәрітбін ешкандай заңда көрніс таппаған.

21- бап. Ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлерді шаруашылық ішіндегі құрылысқа беру тәртібі:

1. Ауыл шаруашылығы алқаптарын шаруашылық ішіндегі құрылыс салу және қорғаныш орман белдеулерін отырғызу үшін алып қою ауыл шаруашылығы коммерциялық ұйымының немесе ауыл шаруашылығы алқаптары бар өзге кәсіпорынның өтініші бойынша қабылданған жергілікті мемлекеттік органның тиісті шешімі негізінде жүзеге асырылады. Шаруашылық ішіндегі құрылыс және орман жолақтарын отырғызу үшін ауыл шаруашылығы жерлерін алып қою туралы шешім қабылдау үшін материалдар белгіленген тәртіппен дайындалады. Шешім өтініш беруші қажетті құжаттарды ұсынған күннен бастап 15 күн ішінде, оның ішінде объектінің орналасқан жерін барлық мүдделі органдармен келісу арқылы қабылданады.

2. Ауыл шаруашылығы коммерциялық ұйымының ортақ меншігіндегі ауыл шаруашылығы алқаптарын шаруашылық ішінде құрылыс салу және орман белдеулерін отырғызу үшін алу туралы шешім барлық жер үлестерінің меншік иелерінің немесе ұйымның жарғысында осыған уәкілетті органның келісімімен қабылданады. Дәл осындай қаулымен ортақ меншікте қалған ауылшаруашылық жерлерінің ауданы өзгертілді. Шаруа қожалығының алқаптары айтарлықтай қысқарған кезде үлестермен мәмілелер жасалған кезде жер учаскелеріне ортақ меншік құқығы туралы құжаттарға, ал жер үлестеріне меншік құқығы туралы куәліктерге өзгертулер енгізіледі.

3. Аудандық жер бөлу қорынан жалға алынған ауыл шаруашылығы жерлері шаруашылық ішіндегі құрылыс салу және орман белдеулерін отырғызу үшін алынған кезде орман белдеуін салуға немесе отырғызуға жер учаскелері берілгеннен кейін жалға беру шартына тиісті өзгерістер енгізіледі.

4. Шаруашылық ішіндегі құрылыс және орман жолақтарын отырғызу үшін жер учаскелерін беру белгіленген тәртіппен келісілген және бекітілген жобаларға сәйкес жүзеге асырылады.

22-бап Суармалы және құрғатылған жерлер, егістік және көпжылдық екпелер алқаптарының өзгеруі:

1. Суармалы және құрғатылатын жерлердің, егістік алқаптардың және көпжылдық дақылдардың алқаптарын азайтуды тиісті негіздемелері бар ауыл шаруашылығы коммерциялық ұйымының өтініші бойынша ерекше жағдайларда жергілікті мемлекеттік органдар жүзеге асырады.

2. Осы баптың 1-тармағында көрсетілген және ауыл шаруашылығы коммерциялық ұйымдарының меншігіндегі жер учаскелерінің ауданын азайту туралы шешім барлық жер үлестерінің меншік иелерінің немесе ұйымның жарғысында осыған уәкілетті органның келісімімен қабылданады.

3. Суармалы және құрғатылатын жерлердің алқаптарын қысқарту суармалы жерлерді жаңбырлы жерлерге ауыстыру туралы облыстық комиссияның оң қорытындысы болған жағдайда жергілікті мемлекеттік органдармен жүзеге асырылады.

23-бап. Ерекше бағалы жерлерді алып қоюдың ерекшеліктері

1. Мемлекеттік, коммуналдық және өзге де ауыл шаруашылығына жатпайтын мұқтаждар үшін ерекше бағалы жерлерді, суармалы және құрғатылған жерлерді, егістік жерлерді, көпжылдық екпелерді тәркілеуге объектілерді орналастырудың басқа нұсқалары болмаған кезде ерекше жағдайларда жол беріледі.

2.Тәжірибе-өндірістік шаруашылықтардың, оқу-тәжірибе шаруашылықтарының, ғылыми-зерттеу мекемелері мен оқу орындарының оқу-өндірістік және өзге де шаруашылықтарының жерлерін мемлекеттік, коммуналдық және ауыл шаруашылығына жатпайтын өзге де мұқтаждар үшін қамтамасыз ету мақсатында алып қоюға ерекше жағдайларда ғана жол беріледі. ҚР-ның мемлекеттік органдарының келісімі бойынша объектілерді орналастырудың басқа нұсқалары болмаған жағдайда.

Осы заң жобасының 4-бөлімі «ҚР-ның ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлерді қорғау» арналған.

24-бап. Шаруашылық қызметті жүзеге асыру кезінде жер учаскелерінің меншік иелері мен жер пайдаланушыларға, оның ішінде жалға алушыларға қойылатын талаптар:

ҚР жер және экологиялық заңнамасының талаптарын сақтауға;

жер учаскелерінде жердің жай-күйі мен топырақ құнарлылығына зиянды әсер етпейтін тәсілдермен шаруашылық қызметті жүзеге асыруға;

экологиялық таза өндеу технологиялары мен техникасын қолдану арқылы топырақтың құнарлылығын арттыру және жердің басқа да пайдалы қасиеттерін

сақтау, топыраққа кері әсер етуді азайтатын, қарашіріктің, қоректік заттардың және т.б. қайтымсыз жоғалуын болдырмайтын басқа да шараларды жүзеге асыру;

жерді қорғауға, топырақ құнарлығын сақтауға және арттыруға байланысты эрозияға қарсы, агротехникалық, агрохимиялық, мелиоративтік және басқа да іс-шараларды жүргізу кезінде нормативтерді сақтауға;

тиісті атқарушы органдар мен жергілікті өзін-өзі басқару органдарын пестицидтер мен агрохимикаттарды қолдану туралы ақпаратпен қамтамасыз етуге;

жердің жай-күйі мен топырақ құнарлылығының динамикасы бойынша іздестіру, іздестіру, барлау жұмыстарын жүйелі жүргізуге ықпал ету;

жер учаскелерінің жай-күйі, тозуы және ластануы туралы тиісті атқарушы билік пен жергілікті өзін-өзі басқару органдарына жедел хабарлауға;

ерекше қорғалатын жерлерді пайдаланудың жер заңнамасында белгіленген режимнің сақталуын қамтамасыз ету;

жер учаскелерінің нысаналы мақсаты бойынша пайдаланылуын қамтамасыз етуге және жер учаскесіне белгіленген шектеулерді (ауыртпалықтарды) сақтауға;

жерді өрттен, эрозиядан, сарқылудан, ластанудан, бітелуден, сортаңданудан, сілтіленуден, қышқылданудан, батпақтанудан, су басудан, арамшөптермен, бұталармен және ұсақ ормандардан қорғауды қамтамасыз етуге;

жер учаскелеріне келеңсіз және экологиялық қауіпті әсер етудің алдын алу және осы әсердің зардаптарын жою жөнінде шаралар қабылдау.

25-бап. Ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлерінің оңтайлы арақатынасының нормалары.

Ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлерді қорғау ауыл шаруашылығы алқаптарының өнімділігін сақтау, олардың экологиялық тұрақтылығын және топырақ құнарлығын арттыру, сондай-ақ ауыл шаруашылығына жатпайтын мұқтаждар үшін алып қоюды (сатып алуды) шектеу жөніндегі іс-шаралар кешенін іске асыру арқылы қамтамасыз етіледі.

Ауыл шаруашылығы мақсатындағы жер учаскелерінің нысаналы мақсатын өзгертуге мұндай өзгертудің орындылығы заңнамада белгіленген тәртіппен негізделген жағдайда ғана жол беріледі.

Ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлерді ауыл шаруашылығына жатпайтын мұқтаждар үшін алып қою (сатып алу) кезінде өнімді жерлерді барынша сақтауға басымдық беріледі.

Оларды тиімді пайдалануға және қоршаған ортаны қорғау шараларын жүзеге асыруға кедергі келтіретін, сондай-ақ аумақтың ландшафтық тұтастығын бұзатын жер учаскелерінің аралықтары мен конфигурациясы бекітілген жерге орналастыру құжаттамасына сәйкес ретке келтірілуге жатады.

Ауыл шаруашылығы алқаптарын өрттен, эрозиядан, селден, су басудан және тозудың басқа да түрлерінен қорғау мемлекеттік және өңірлік бағдарламаларда көзделген іс-шараларды іске асыру негізінде жерге орналастыру схемаларына және пайдалану мен қорғаудың техникалық-экономикалық негіздемесіне сәйкес әкімшілік-аумақтық бірлік жерлерінің, жұмыс істейтін жерге орналастыру жобалары жүзеге асырылады.

26-бап. Ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлерде шаруашылық қызметті жүзеге асыру кезінде жерді қорғау.

Жер учаскелерінің меншік иелері мен жер пайдаланушылар, соның ішінде жалға алушылар, осы Заңда және ҚР-ның өзге де құқықтық актілерінде көзделген топырақ құнарлылығын қорғау жөніндегі шараларды қолдануға міндетті.

Жер учаскелерін олардың сапасының нашарлауына әкелетін тәсілдермен пайдалануға тыйым салынады.

Ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлерде мынадай қызмет түрлері шектелуі мүмкін:

белгілі бір ауыл шаруашылығы дақылдарын өсіру, оларды өсірудің белгілі технологияларын қолдану немесе белгілі бір агротехникалық іс-шараларды жүргізу;

шабындықтар мен жайылымдарды жырту;

бүлінген, өнімсіз және техногендік ластанған жер учаскелерін пайдалану;

жерді негізсіз қарқынды пайдалану.

27-бап. Мелиорациялық жай-күйін қорғаудың талаптары

Жерді мелиорациялау заңда белгіленген тәртіппен бекітілген жобалар бойынша жүзеге асырылады.

Кәсіпорындар, мекемелер мен ұйымдар жерді мелиорациялауды жүргізген кезде су басуын, батпақтануын, тұздануын, топырақтың ластануын, мелиорацияланған жерлердің жел және су эрозиясын, олардың тозуын, су объектілерінің жай-күйінің нашарлауын болдырмауға бағытталған шараларды жүзеге асыруға міндетті.

Жерді мелиорациялау кезінде құрылыс, пайдалану және экологиялық қауіпсіздікті қамтамасыз ету тәртібі ҚР заңымен белгіленеді.

28-бап. Суармалы жерлерді қорғаудың талаптары:

1) суармалы жерлердің агромелиоративтік зерттеулер жүргізу;

2) каналдар мен бұқтырмаларды қоғау;

3) суару суларына және коллекторлық-дренаждық сулардың ағынына гидрологиялық бақылаулар жүргізу;

29-бап. Ағынды суларды пайдалану кезінде топырақ құнарлылығын қорғау талаптары

Су тазарту құрылыстарында жинақталған ағынды суларды топырақты тыңайту үшін пайдалану облыстық, қалалық мемлекеттік әкімшіліктерінің рұқсатымен халықтың санитариялық-эпидемиологиялық салауаттылығы саласындағы мемлекеттік саясатты жүзеге асыратын орталық атқарушы органмен келісім бойынша жүзеге асырылады.

Қорық және өзге де экологиялық, сауықтыру және рекреациялық мақсаттағы жерлерде, су қоры жерлерінде және басқа да ерекше қорғалатын аумақтарда, сондай-ақ мал жаюға, көкөністер мен жемістерді өсіруге сондай-ақ кез келген улы заттың мөлшері рұқсат етілген шекті концентрациядан асатын жер учаскелеріне пайдаланылатын жер учаскелерінде сарқынды суларды пайдалануға жол берілмейді.

30-бап. Пестицидтер мен агрохимикаттарды қолдану кезінде жерді қорғау талаптары

Ауыл шаруашылығы зиянкестеріне, аурулары мен арамшөптеріне қарсы бақшалар мен бақшаларға арналған пестицидтерді, сондай-ақ жеке қосалқы шаруашылықтарда пайдалануға арналған отандық кемiргіштермен күресуге арналған өнімдер техникалық регламентпен жүзеге асыру керек.

Жеке қосалқы шаруашылықта пайдалануға арналған пестицидтерді дәрілік заттың мөлшерін дәл өлшеуге мүмкіндік бермейтін қаптамада өткізуге емдеу шығысы нормасы 0,1 (нөлдік бір) гектардан аспайтын қаптамада ғана рұқсат етіледі. Өлшеу құралдары (өлшеу стақан, тұтыну шкаласы) бар орамдағы пестицидтерге және препаратты қайталап пломбалауға және белгіленген талаптарға сәйкестігін растауға жарамды түпнұсқалық орамға мөлшерге қойылатын талап қолданылмайды.

Пестицидтерді қолдану пайдалану (қолдану) ережелеріне сәйкес жүзеге асырылады (тұтыну нормалары, өңдеу әдісі мен жиілігі, шектеулер, күту мерзімдері, ұсынылатын жеке қорғаныс құралдарын пайдалану).

Пестицидтер мен агрохимикаттарды қолдану кезінде жердге зиян келсе, жерді алып қою шарасы қолданылады.

31-бап. Ауыл шаруашылығы алқаптарын және басқа жерлерді карантиндік зиянкестермен және өсімдіктер ауруларымен ластанудан қорғау талаптары.

Жер иелері мен пайдалуншыларға ауыл шаруашылығы алқаптарын және басқа жерлерді карантиндік зиянкестермен және өсімдіктер ауруларымен ластанудан қорғай алады.

Ауыл шаруашылығы алқаптарын және басқа жерлерді карантиндік зиянкестермен және өсімдіктер ауруларымен ластанудан қорғау өз қаражаты есебінен, егер оның көлемі өз табысанан асып кетсе, мемлекеттік бюджет тарапынан жүргізіледі.

32-33 баптар. Ауыл шаруашылығы өндірісіндегі шығысының орнын толтыру және Ауыл шаруашылығы өндірісіндегі шығысының өтеу тәртібі Жер Кодексінің 105-106 бабындағыны осы заңның бабына көрсетіп, осы заңға сілтеме жасау.

34-бап. Ауыл шаруашылығы өндірісінің ысыраптарын және ауыл шаруашылығы жерлерін алып қоюдан келтірілген залалдарды өтеу.

1. Ауыл шаруашылығы алқаптарын шаруа қожалығын жүргізуге байланысты емес мақсаттарға пайдалану үшін алып қоюдан келтірілген ауыл шаруашылығы өндірісінің залалдары өтелуге жатады.

2. Ауыл шаруашылығы өндірісінің залалдары өтелмейді:

а) ауыл шаруашылығы алқаптарында мелиоративтік жүйелер мен жалпыға ортақ автомобиль жолдарын салу үшін жер учаскелерін беру кезінде;

б) тоғандық балық өсіретін, балық өсіретін зауыттар, уылдырық шашатын және өсіретін шаруашылықтар мен балық өсіретін зауыттар салу үшін табиғи қоректену алаңдарын беру кезінде;

в) елді мекендер шегінде жеке тұрғын үй құрылысы үшін жер учаскелерін беру кезінде;

г) тозған ауыл шаруашылығы алқаптарын және улы өнеркәсіптік қалдықтармен және радиоактивті заттармен ластанған жерлерді консервациялау кезінде, жердің бүлінуіне және ластануына кінәлі заңды тұлғалар анықталмаған жағдайларда, сондай-ақ кінәлілер уақтылы орындаған жағдайларда. бүлінген ауыл шаруашылығы жерлерін қалпына келтіру және ластанған жерлерді қалпына келтіру бойынша қажетті шараларда;

35- бап. Жер заңнамасын бұзудан келтірілген зиянды өтеу.

1. Заңды тұлғалар мен азаматтар жер заңдарын бұзу салдарынан келтірілген зиян мен залалдарды толық көлемде өтеуге міндетті.

2. Өз бетінше басып алынған жер учаскелері олардың заңды меншік иелеріне, меншік иелеріне, жер пайдаланушыларға, жалға алушыларға жер заңнамасын бұзушыларға осы учаскелерді заңсыз пайдалану кезінде шеккен шығыстары өтелмей қайтарылады.

3. Жер учаскелерін өз бетінше басып алу немесе өз бетінше салу кезінде үйлерді, құрылыстар мен құрылыстарды бұзу, үйлерді, құрылыстар мен құрылыстарды ретсіз басып алу немесе өз бетінше салу кезінде жер учаскелерін пайдалануға жарамды жай-күйге келтіруді, сондай-ақ қираған шекаралық және ақпараттық белгілерді қалпына келтіруді жоғарыда аталған бұзушылықтарға кінәлі заңды тұлғалар мен азаматтар немесе олардың есебінен жүргізіледі.

4. Мемлекеттік немесе коммуналдық жер учаскелеріндегі өз бетінше жер учаскесінде азаматтар немесе заңды тұлғалар өз бетінше құрылыс салса және олар құрылыс басталған күннен бастап үш ай ішінде белгіленген тәртіппен учаске беру туралы өтініш бермесе, не ғимарат болса, рұқсат етілмеген ғимарат осы мәселені шешуге құзыретті жергілікті өзін-өзі басқару органы басшысының қаулысы негізінде кейіннен бұзуға кеткен шығыстар мен келтірілген залалдарды өндіре отырып бұзылуға жатады.

5. Өз бетінше құрылыс салуға жер учаскесін беруден бас тартуға сот тәртібімен шағым жасалған жағдайда, егер сот басқа мерзім белгілемесе, мәжбүрлеп бұзуды сот шешімі заңды күшіне енген күннен бастап үш айдан ерте жүргізуге болмайды.

6. Ауыл шаруашылығы өндірісінің ысыраптарын өтеу және олардың мөлшерін айқындау, сондай-ақ ысыраптарды, оның ішінде жоғалған пайданы өтеу және олардың мөлшерін айқындау қолданыстағы заңнамада белгіленген тәртіппен жүзеге асырылады.

36- бап. Жерді рекультивациялау.

1. Тау-кен, геологиялық барлау, құрылыс және басқа жұмыстарға байланысты рельеф құрылымы, топырақ пен аналық жыныстардың экологиялық жағдайы және гидрологиялық режимі өзгерген жерлер рекультивациялауға жатады.

2. Тау-кен, геологиялық барлау, құрылыс және топырақтың бұзылуына байланысты басқа да жұмыстарды жүргізу кезінде бөлінген топырақ массасы жұмыс істейтін жерге орналастыру жобаларына сәйкес жойылуға, сақтауға және бұзылған немесе өнімсіз жер учаскелеріне ауыстырылуға жатады.

3. Бүлінген жерлерді рекультивациялау оларды ауыл, орман, су шаруашылығы, құрылыс, рекреациялық, экологиялық және санитарлық-гигиеналық мақсатта пайдалану үшін қалпына келтіру мақсатында жүзеге асырылады.

4. Бүлінген жердің рекультивациялауға жататын учаскелерін, рекультивациялаудың бағыттарын, әдістері мен мерзімдерін айқындау, оның орындалуын бақылау белгіленген тәртіппен жүзеге асырылады.

37- бап Жерді консервациялау.

1. Бұзылған ауыл шаруашылығы алқаптары және улы өнеркәсіптік және радиоактивті қалдықтармен ластанған жерлер консервациялануға жатады.

2. Жерді консервациялау немесе оларды шаруашылық айналымнан уақытша алып тастау топырақтың тозу процестерінің дамуына және жойылуына жол бермеу, олардың құнарлылығын сақтау және қалпына келтіру және ластанған аумақтарды қалпына келтіру, табиғи ортаны жақсарту және адамдардың денсаулығын сақтау мақсатында жүзеге асырылады.

3. Консервациялауға жататын жер учаскелерін анықтау, оларды консервациялау, ысыраптарды анықтау және олардың орнын толтыру белгіленген тәртіппен жүзеге асырылады.

4. Жерді консервациялау атқарушы билік органдарының немесе жергілікті өзін-өзі басқару органдарының шешімі бойынша жер учаскелерінің меншік иелерімен келісім шарт негізінде жүзеге асырылады. Жерді консервациялау тәртібі ҚР заңнамасымен белгіленеді.

39- бап ауыл шаруашылығы жерлерін басқа санаттағы жерлерге ауыстыру негіздерін шектеуне арналған. Ауыл шаруашылығы жерлерін басқа санатқа ауыстыруға тыйым салынады.

Осы заң жобасының 5-бөлімі «Қорытынды ережелерге» арналған.

38-бабы ҚР-ның ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлерді пайдалану мен қорғау туралы заңы туралы заңнамасын бұзғаны үшін жауаптылық мәселесі қарастырылған. ҚР-ның ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлерді пайдалану мен қорғау туралы заңнамасын бұзу ҚР-ның қылмыстық, азаматтық, әкімшілік кодексіне сәйкес жауаптылыққа алып келеді.

39-бабы осы Заңды қолданысқа енгізу тәртібі. Осы Заң алғашқы ресми жарияланған күнінен кейін күнтізбелік он күн өткен соң қолданысқа енгізіледі.

Қорыта келгенде, Жер кодексінде көптеген нормалардың жоқтығы, жерді қорғау мен пайдалану мәселелерінің дұрыс қарастырлмауы, Жер кодексі нормаларының дұрыс жүзеге асырылмауы ауыл шаурашылық жерлерінің азаюы мен деградацияға ұшырауы, шөлейттеніп кетуі, жердің тозуы мен бүлінуіне әкелді. Сондықтан біз ұсынып отырған «ҚР-ның ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлерді пайдалану және қорғау туралы» заң жобасын қабылдау біздің елімізге өте маңызды. Бұл заң ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлерді ұтымды пайдалануғамен қорғауға байланысты қоғамдық қатынастарды реттейді және ауыл шаурашылық жерлерінің азаюын мен деградацияға ұшырауын, шөлейттеніп кетуін, жердің тозуы мен бүлінуі процестерін болғызбауға, инфрақұрылым объектілерінің жай-күйін жақсартуға бағытталған. Егер осы

жоба қабылданса, онда ҚР Жер кодексіне, ҚР Экологиялық кодексіне, ҚР «Жайылым туралы» заңына өзгерістер мен толықтырулар енгізілуі керек.

Біз ұсынған заң жобасында төмендегідей аса маңызды мәселелер белгіленген:

- Бұл заң жобасы ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлерді ұтымды пайдалану мен қорғауды қамтамасыз ету, тұрғындардың өмірі мен қызметінің негізі ретінде Қазақстан Республикасында ауылшаруашлығы жерлерінің топырақ құнарлылығын арттыру үшін экономикалық жағдайлар жасау мақсатында жер қатынастарын ерекше реттеудің құқықтық негіздерін айқындайды;
- ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерді пайдаланушыларға, ауыл шаруашылығы тауарын өндірушілерге ауыл шаруашылығы жерлерін қорғау жөніндегі іс-шараларды жүргізгені үшін қаржылық мемлекеттік қолдау көрсету (салық жеңілдіктері, субсидиялар, дотациялар, жеңілдетілген несие, сақтандыру және т.б.) тетіктерін белгіленген;
- ауыл шаруашылығы жерлерін басқа санаттағы жерлерге ауыстыру негіздерін шектеу арқылы ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлерді мақсатты пайдалануды қамтамасыз ету.
- жерді рекультивациялау, жерді консервациялау бойынша жаңа нормалардың енуі.
- Ерекше бағалы жерлерді алып қоюдың ерекшеліктері деген норманы енгізуді жөн көріп отырмыз;
- Қазіргі таңда ауыл шаруашылығы жерлерін пайдаланушылар тыңғайтқыштарды дұрыс көлемде қолданылмағандықтан, жердің тозуы мен деградацияға ұшырауы белең алғандықтан біз, пестицидтер мен агрохимикаттарды қолдану кезінде жерді қорғау талаптары туралы норманы енгізуді жөн көрдік.
- Жер пайдаланушылардың қазіргі таңда кездесетін пробелмалардың бірі ол зиянкестерден және өсімдіктер ауруларымен ластанудан жапа шегуінің алдын алу мақсатында «Ауыл шаруашылығы алқаптарын және басқа жерлерді карантиндік зиянкестермен және өсімдіктер ауруларымен ластанудан қорғау талаптары» нормасын енгізуді жөн көрдік.
- Біздің заңнамаларда сурмалы жерлерді қорғау мәселесін көңіл бөлмегендіктен, каналдар мен бұқтырмалардың азаюуы, не болмаса дұрыс агромелиоративтік жүйенің болмауынан суармалы жерлердің қысқаруына алып келіп отыр. Сол себепті «Суармалы жерлерді қорғаудың талаптары» және «Мелиорациялық жай-күйін қорғаудың талаптары» деген норманы енгізуді жөн көрдік.

4.2 Ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлерді ұтымды пайдалану мен қорғауды қамтамасыз ету саласындағы сот тәжірибесінің рөлі

ЖК-нің 92-бабының 1-тармағына сәйкес, егер ауыл шаруашылығы өндірісін жүргізу немесе тұрғын үй, өзге құрылыстар үшін берілген жер учаскесі екі жыл ішінде өзінің нысаналы мақсаты бойынша пайдаланылмаса, онда мұндай жер учаскесі, егер ол алғаш рет нысаналы мақсатын бұзу бойынша анықталған күннен бастап бес жыл ішінде қайтадан ауыл шаруашылығы өндірісі үшін пайдаланылмаса, жер пайдалану құқығы бойынша меншік иесінен және жер пайдаланушыдан мәжбүрлеп алынуы тиіс.

Заңның осы ережелерін бұзу жер учаскелерін алуға негіз болып табылады.

Ө.Қалдарбекұлының пікірі бойынша, ҚР Жер кодексінде 9-тарау меншік құқығын, жер пайдалану құқығын және жер учаскесіне өзге де заттық құқықтарды тоқтатуға арналған, мұндай құқықтардың ерікті және мәжбүрлеп тоқтатылуын бөліп көрсетуге болады [9, 25 б.].

Жерге меншік иелері немесе жер пайдаланушылары әр түрлі себептермен өз жер учаскесіне қатысты барлық құқықтарынан немесе меншік құқығынан бас тартуға құқылы. Мұндай бас тарту екі түрге бөлінеді: белсенді (тоқтату) және белсенді емес (пассивті тоқтату). Белсенді тоқтату жағдайда, жер учаскесі белгілі бір тұлғаға беріледі, мысалы, сату, сыйға тарту немесе кәсіпорынның жарғылық капиталына жарна ретінде беру арқылы. Ал пассивті тоқтату кезінде меншік иесі немесе жер пайдаланушы жер учаскесінен немесе оған байланысты құқықтардан бас тартады, бірақ оны басқа тұлғаға беруді жоспарламайды, тек жер учаскесін иелену және оған қатысты барлық міндеттемелерден құтылуды көздейді.

Ө.Қалдарбекұлы жер учаскесіне меншік құқығын, жерді пайдалану құқығын және басқа да заттық құқықтарды мәжбүрлеп тоқтату жер учаскесінің иелері немесе пайдаланушының еркіне қарсы мұндай құқықтардың жоғалуын білдіреді деп есептейді. Бұл жағдайлар келесі шарттарда орын алуы мүмкін:

1. Меншік иесі немесе жер пайдаланушының міндеттемелерін орындамауы, бұл жер учаскесіне немесе пайдалану құқығына төлемақының қолданылуына әкеледі.
2. Мемлекеттік қажеттіліктер үшін.
3. Жер учаскесі өзінің мақсатында пайдаланылмайды немесе Қазақстан Республикасының заңдарын бұза отырып пайдаланылады.
4. Жер учаскесінің жай-күйі радиоактивті ластанудан айтарлықтай нашарласа және бұл меншік иесінің немесе пайдаланушының өмірі мен денсаулығына қауіп төндірсе.
5. Тәркілеу, яғни қылмыс нәтижесінде мәжбүрлеп алу [9, 26 б.].

Сондай-ақ, Қазақстан Республикасының жер заңнамасын бұзу жер учаскесін мәжбүрлеп алу туралы талаппен сотқа жүгінуге негіз болып табылады.

Қазақстан Республикасының жер заңнамасын бұзу жер учаскесін мәжбүрлеп алып қою туралы талап қоюға негіз болады. Бұндай жағдайлар жер учаскесін оның нысаналы мақсатына сай пайдаланбаудан, сондай-ақ жердің құнарлылығының елеулі төмендеуіне немесе экологиялық жағдайдың

нашарлауына әкеп соғатын әрекеттерден туындайды. Мұндай талап, әдетте, жер учаскесін нысаналы мақсаты бойынша пайдалануға қатысты жазбаша ескерту жасалғаннан кейін және Жер кодексінің 94-бабында белгіленген мерзімдерде әкімшілік жаза қолданылған соң қойылады.

Сот жер учаскесіне меншік құқығын сатып алу күнінен бастап, меншік құқығын заңды түрде танудан бас тартуы мүмкін. ЖК-інің 22-бабы бойынша, меншік құқығының ауысуы бірнеше жолмен жүзеге асады: ол меншік құқығын беру, мүліктік құқықтардың ауысуы (мұрагерлік немесе заңды тұлғаның қайта құрылуы) тәртібімен болуы мүмкін. Заңда белгіленген талап қою мерзімінің өтуі басқа тұлғаға тиесілі мүлікті сатып алуға мүмкіндік береді.

Меншік құқығының тұтастығы дегеніміз, тұлғаның сайттың заңды түрде иесі екендігін білдіреді, яғни ол заңмен немесе құқықтық актілермен ресми түрде танылған немесе ол құқықтық актілерге қайшы келмейтін, бірақ заңды түрде ресімделмеген әрекеттер мен оқиғалар нәтижесінде пайда болған меншік құқығын білдіреді.

Мысалы, талапкер Л. жер телімін меншік құқығын тану туралы талаппен сотқа жүгінді. Оның айтуынша, 1994 жылы Ақтөбе қалалық әкімшілігі басшысының шешімі негізінде оған жер телімі берілген. 2003 жылдың мамырында ол оны сатып алып, кейін АТК-5 бау-бақша кооперативіне мүше болып кірген және 2000 жылдан бастап бұл учаскені жеке жер телімі ретінде пайдаланып келген. Ақтөбе қалалық әкімшілігі басшысының қаулысы бойынша, АТК-5 кооперативіндегі жер телімі өмір бойы мұрагерлікке беріледі, бірақ бұл учаскеге меншік құқығы әлі тіркелмеген.

АК-тің 118-бабына сәйкес меншік құқығы уәкілетті органда мемлекеттік тіркелген сәттен бастап туындайды. Жер учаскесіне мемлекеттік тіркеу туралы деректер болмаған кезде ҚР АК 240-бабы негізінде меншік құқығын тану сатып алу ескіруіне байланысты алынып тасталады [120]. Даулы жер учаскесіне құқықтарды алу үшін талапкер ҚР ЖК-сінің 43-бабы тәртібінде заңда белгіленген тәртіппен уәкілетті органға жүгінуі тиіс [121].

Сот тәжірибесі көрсеткендей, жер иелері жиі ауыл шаруашылығы мақсатында берілген жерлерді тиісті мақсатта пайдаланбайды немесе мүлдем пайдаланбайды. Бұл жағдайда жер учаскесін мәжбүрлеп алып қою тек соңғы шара ретінде қолданылады, оған дейін жер пайдаланушыға ескерту жасалып, әкімшілік айыппұл түрінде ықпал ету шаралары қолданылуы мүмкін. Бұл шаралардың мақсаты – жер иелерін өз жерлерін заңмен белгіленген мақсатқа сәйкес пайдалануға ынталандыру.

Осылайша, уәкілетті орган жерді мақсатсыз пайдалану фактілерін тіркеу және тексеру жұмыстарын 5 жыл ішінде жүргізуге міндетті. Егер жер пайдаланушы мақсатқа сай пайдаланбағаны анықталса, оған ұйғарымдар шығарылады және әкімшілік айыппұлдар салынады. Барлық осы әрекеттер орындалғаннан кейін ғана мемлекеттік орган жер учаскелерін мәжбүрлеп алып қою туралы талаппен сотқа жүгінеді. Мысалы, 2018 жылы Қостанай облысы бойынша арнайы мамандандырылған экономикалық сотқа ауыл шаруашылығы мақсатындағы жер учаскесін мәжбүрлеп алып қою туралы өтініш түсті.

Уәкілетті орган жер пайдаланушының жер заңнамасын сақтауын бірнеше рет тексеріп, нәтижесінде 185 га (егістік) көлеміндегі ауыл шаруашылығы мақсатындағы жер учаскесінің 2015 жылдан бастап мақсатқа сай пайдаланылмағанын анықтады. Жер учаскесінде ауыл шаруашылығы дақылдары егіле қоймаған және жер бу астында өңделмеген. Бұдан басқа, арамшөптер (ошаған, бидай шөптері, жусан және басқа да өсімдіктер) өскен, бұл жердің қолданылмай жатқандығын және заң талаптарына сәйкес келмейтіндігін көрсетеді [122].

Жер учаскелерін пайдалану жөніндегі тексерулер нәтижесінде жер пайдаланушының бұзушылықтарын жою қажеттігі туралы нұсқамалар шығарылды. Жер кодексінің 65-бабының 1-тармағына сәйкес, жер учаскесін нысаналы мақсаты бойынша пайдаланбау фактісі анықталып, айыпталушыға бұзушылықтарды түзету үшін 1 жыл уақыт берілді. Алайда, кейінгі бақылау тексерулерінде бұл бұзушылықтар қайта расталды, және жауапкер бұрынғы нұсқамаларды орындау бойынша ешқандай шаралар қабылдамағаны анықталды.

Осыған байланысты, жер пайдаланушы үш рет әкімшілік жауапкершілікке тартылды. Талапкер ЖШС жер учаскесін мақсаты бойынша пайдаланбау жағдайларын қайта тексеріп, нұсқамалардың орындалмағанын көрсетті, бұл жер пайдаланушының заң талаптарына бағынбағанын дәлелдеді.

ЖШС-ке қатысты нұсқамаларды орындамағаны үшін «Әкімшілік құқық бұзушылық туралы» ҚР Кодексінің 462-бабының 3-бөлігі бойынша Әкімшілік құқық бұзушылық туралы хаттамалар жасалды, ЖШС сот тәртібімен әкімшілік жауапкершілікке тартылды, сол арқылы сот жер учаскелерін пайдаланбау фактілерін растады.

ҚР АПК 76-бабының 5-бөлігіне сәйкес, әкімшілік құқық бұзушылық туралы істі қарау кезінде соттың заңды күшіне енген қаулысымен анықталған адамның кінәсі, сол адам жасаған құқық бұзушылықтың азаматтық-құқықтық салдары туралы іс қаралғанда қайтадан дәлелденбейді. Бұл ереже адамның жауапкершілігін тек бір мәрте анықтау принципін білдіреді, яғни бір жағдай бойынша әкімшілік іспен белгіленген кінә азаматтық істе қайтадан тексерілмейді. Бұл тәртіп екі құқықтық саланың бірін-бірі қайталамайтындығын және әрқайсысы үшін тәуелсіз шешім қабылданатынын қамтамасыз етеді.

Сот органы әкімшілік істерді қарау кезінде жауапкердің нұсқамаларды орындамағаны үшін іс-әрекеттеріне құқықтық баға бергенін, кінәсі анықталғанын, қаулылар заңды күшіне енгенін атап өткен жөн. ҚР-ның құқықтық актісінде жер учаскелерін мәжбүрлеп алып қою туралы арнайы ережелер бар. Мақсаты бойынша пайдаланылмайтын және игерілмеген жер учаскелері осы рәсімге жатуы мүмкін, бірақ ерекше жағдайлар қарастырылған. Мысалы, жетім балаларға немесе ата-анасының қамқорлығынсыз қалған балаларға жиырма бір жасқа толғанға дейін меншік құқығымен тиесілі жер учаскесі бұл рәсімге қолданылмайды. Бұл ережелер мұндай тұлғалардың жерді өз мақсатына пайдаланбаған жағдайда да олардың құқықтарының қорғауына бағытталған. Сонымен қатар, оңалту және банктер алдындағы кредиторлық

берешектер мәжбүрлеп алып қоюға негіз болмайды. Бұл жағдайлар заңда көрсетілген ерекшеліктердің тізбесіне кірмейді.

Сот талапкердің ұсынған дәлелдерін зерттеп, уәкілетті органның талаптарын қанағаттандырып, жер учаскесін мәжбүрлеп алып қою туралы шешім шығарды. Бұл жағдай, ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлердің меншік иелеріне (жер иелеріне) жерді мақсатсыз пайдалану нәтижесінде заңды шаралар қолданылатынын көрсетеді. Ауыл шаруашылығы жерлерін пайдалану кезінде заңнаманың талаптарын сақтау өте маңызды, себебі жер учаскесін мәжбүрлеп алу рәсімін болдырмау үшін тексерулер мен нұсқамалардың орындалуы керек.

Меншік иесі, сондай-ақ жерді адал пайдаланған жағдайда, ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерді ұтымды пайдалану қағидаттарын бекіту туралы Қазақстан Республикасы Ауыл шаруашылығы министрінің 2020 жылғы 17 қаңтардағы No 7 бұйрығына сәйкес және Қазақстан Республикасы Ауыл шаруашылығы министрінің кейбір бұйрықтарына өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы және статистикалық материалдармен негізделуі мүмкін [77].

Мысал ретінде Алматы облысының мамандандырылған ауданаралық экономикалық сотының 2021 жылғы 17 ақпандағы қаулысын және азаматтық істер жөніндегі сот алқасының қаулысын қайта қарау туралы Талдықорған қаласы әкімінің өтініші бойынша келіп түскен істі қарастырайық. Арызданушы сотқа жергілікті атқарушы органдардың жер учаскесінің нысаналы мақсатын өзгертуден бас тартуын заңсыз деп тану, оларға жер учаскесінің нысаналы мақсатын өзгерту міндетін жүктеу туралы өтінішпен жүгінген [123].

Алматы облысының мамандандырылған ауданаралық экономикалық сотының 2021 жылғы 17 ақпандағы шешімімен мәлімделген талаптар ішінара қанағаттандырылды. Талдықорған қаласының әкімі Г.Р. Әбдіраймовтың 2020 жылғы 15 қыркүйектегі С. А. Марабаеваға тиесілі жер учаскесінің нысаналы мақсатын өзгертуден дәлелді бас тартуы заңсыз деп танылды. Қалған талаптарды қанағаттандырудан бас тартылды. Алматы облыстық сотының азаматтық істер жөніндегі сот алқасының 2021 жылғы 5 мамырдағы қаулысымен сот шешімі өзгертілді. Талаптарды қанағаттандырудан бас тарту бөлігіндегі шешім жойылды және оны қанағаттандыру туралы жаңа шешім шығарылды. Талдықорған қаласының әкімдігіне жер учаскесінің нысаналы мақсатын шаруа қожалығын жүргізуден жеке тұрғын үй құрылысына өзгерту міндеті жүктелген. Қолдаухатта Талдықорған қаласы әкімдігінің өкілі соттардың материалдық және процестік құқық нормаларын бұзуына сілтеме жасай отырып, өткен сот актілерінің күшін жоюды, талап қоюдан бас тарту туралы жаңа шешім шығаруды сұрайды. Жер кодексінің (бұдан әрі – Кодекс) 97-бабының 3-2-тармағына сәйкес шаруа немесе фермер қожалығын, ауыл шаруашылығы өндірісін жүргізу мақсатында берілген ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлердің нысаналы мақсатын өзгертуге жол берілмейді. жеке тұрғын үй құрылысының мақсаты және жеке қосалқы шаруашылық жүргізу. назар аудартады. Сондай-ақ, кез келген құрылыс қаланың дамуын кешенді жоспарлауды айқындайтын негізгі қала құрылысы құжаты

болып табылатын елді мекеннің бекітілген Бас жоспарына сәйкес жүргізілетіні атап өтілді.

Қаланың бас жоспары ҚР Үкіметінің 2017 жылғы 15 қыркүйектегі № 568 қаулысымен, ал егжей-тегжейлі жоспарлау жобасы – 2013 жылғы 20 мамырда бекітілген. Сонымен қатар, бұл мән-жайларды апелляциялық сатыдағы сот ескермеді, ол мақсатты мақсаттың өзгеруі талапкердің мүдделеріне ғана емес, сонымен бірге осы массивте тұратын азаматтардың мүдделеріне де жауап беретінін анықтады. Өтінішке кері байланыс берілмеген. Әкімдік өкілдерінің Р.С. Самратбековтың өтінішхаттың дәлелдерін негіздеу туралы түсіндірмелерін тыңдағаннан кейін, «Талдықорған қаласының жер қатынастары бөлімі» ММ А. В. Чистова өтінішті қолдаған «Талдықорған қаласының сәулет және қала құрылысы бөлімі» ММ А.М. Қалиева, өтініш берушінің дәлелдеріне қарсылық білдірген өтініш беруші О. А. Епифанцева іс материалдарын зерттей отырып, Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының сот алқасы (бұдан әрі – сот алқасы) мынадай қорытындыға келеді. Қазақстан Республикасы Азаматтық процестік кодексінің (бұдан әрі – АПК) 438-бабының 5-бөлігіне сәйкес заңсыз сот актісін шығаруға әкеп соққан материалдық және іс жүргізу құқығы нормаларының елеулі бұзылуы заңды күшіне енген сот актілерін кассациялық тәртіппен қайта қарауға негіз болып табылады. Мұндай бұзушылықтарға апелляциялық сатыдағы сот жол берді. 2017 жылғы 11 тамыздағы сыйға тарту шартына сәйкес С.А. Марабаева меншік құқығында ауданы 1,0000 га жер учаскесі, кадастрлық нөмірі 03-268-002-673, жер санаты: ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлер, нысаналы мақсаты – Алматы облысында, Талдықорған қаласында, арнайы жер қорының жерлерінде орналасқан шаруа қожалығын жүргізу тиесілі. 2020 жылғы 19 тамызда санитарлық-қорғау аймағының болмауына байланысты шаруа қожалығының жүргізуінен жеке тұрғын үй құрылысына нысаналы мақсатын өзгерту туралы өтініш берілді. 2020 жылғы 15 қыркүйекте қала әкімдігі нысаналы мақсатын өзгертуден бас тартты. Қазақстан Республикасы Жер кодексінің 97-бабының 3-2-тармағына сәйкес, елді мекендердің жерлерін кеңейту жағдайларын қоспағанда, ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлердің нысаналы мақсатын өзгертуге жол берілмейді. Бұл ереже, атап айтқанда, шаруа немесе фермер қожалығын, ауыл шаруашылығы өндірісін жүргізу, жеке тұрғын үй құрылысын салу немесе қосалқы шаруашылық жүргізу үшін арналған жерлерге қатысты.

Өтініш беруші жер учаскесінің «жеміс-жидек питомнигі» шағын ауданында орналасқанын және оның нысаналы мақсатын шаруа қожалығын жүргізу үшін пайдаланылатынын көрсеткен. Алайда, ірі қара малдың болуы және ауыл шаруашылығы техникасын қолдану шағын аудан тұрғындарына қолайсыздық туғызғандықтан, 2020 жылғы 12 тамызда жалпы жиналыста тұрғындар меншік иесі С.А. Марабаеваны жер учаскесінің нысаналы мақсаты өзгертуді ұсынды [123, 2 б.].

ЖК-нің 49-1-бабы жер учаскесінің нысаналы мақсатын өзгерту тәртібін реттейді. Кодекстің 2-тармағының 8) тармақшасында жер учаскесінің нысаналы мақсатын өзгерту туралы шешімнің жер комиссиясының қорытындысына

негізделіп қабылданатыны атап көрсетілген. Бұл нормаларға сәйкес, «Талдықорған қаласының сәулет және қала құрылысы бөлімі» ММ-нің жер учаскесі мәдени-қоғамдық және ғибадат ұйымдары мен мекемелерінің аймағында орналасқандығы туралы берген қорытындысы жер учаскесінің нысаналы мақсатын өзгерту үшін ұсынылған, алайда комиссия мүшелерінің уәждері мен дәлелдері сотта зерттелген жоқ. Себебі, жер комиссиясының отырысы Кодекстің 43-бабы 2-тармағы талаптарына қайшы түрде өткізілді: отырыс аудио және бейне жазу құралдарымен тіркелмеген, комиссия мүшелерінің дауыс беруі мен қол қоюы кейінірек ресми түрде рәсімделген, бұл заңды процедуралардың бұзылуына әкеп соқты.

Осылайша, жауапкерлер С.А. Марабаеваның өтінішін қарау тәртібін бұзды және Кодекстің 49-1-бабының 11-13-тармақтарының талаптарын да орындалмады. Жер учаскесінің нысаналы мақсатын өзгерту туралы шешім хат арқылы қабылданды, ал әкімдік бұл шешімді шығарып, оны өтініш берушіге жер заңнамасында көрсетілген мерзім ішінде ұсынуы керек болатын. Осы негізде бірінші сатыдағы сот жергілікті атқарушы органдардың шешім қабылдауды заңсыз деп тану жөніндегі тұжырымы дұрыс және негізделген деп санайды.

Сонымен қатар, апелляциялық сатыдағы сот әкімдікке нысаналы мақсатын өзгерту міндетін жүктеу туралы жаңа шешім қабылдады. Алайда, бұл әрекеттер соттың құзыретіне жатпайды. Бірінші сатыдағы сот материалдық құқық нормаларын дұрыс қолданды, істің мән-жайларын тиісті түрде бағалады. Осылайша, апелляциялық сатыдағы сот дәлелдемелерді қайта бағалау мен шешімнің күшін жоюға негіз болған жоқ. Материалдық құқық нормаларының елеулі бұзылуына байланысты апелляциялық қаулы, бірінші сатыдағы сот шешімінің күшін сақтай отырып, өзгеріссіз қалдырылды. АІЖК-нің 451-бабының 2-бөлігі 2) тармақшасын негізге ала отырып, сот алқасы Алматы облыстық сотының 2021 жылғы 5 мамырдағы қаулысының күшін жоюды және Алматы облысының мамандандырылған ауданаралық экономикалық сотының 2021 жылғы 17 ақпандағы шешімін сақтау жөнінде шешім қабылдады. Өтініш ішінара қанағаттандырылды [123, 2 б.].

Қорытындылай келе, АШ мақсатындағы жерлерді тиімді пайдалану мен қорғауды қамтамасыз ету саласындағы сот тәжірибесі маңызды рөл атқарады. Жоғарыда талданған сот тәжірибелері жер иелерінің көп жағдайда ауылшаруашылық мақсаттағы жерлерді немесе мүлдем пайдаланбайтынын, немесе мақсатсыз қолданатынын көрсетеді. Бұл, өз кезегінде, жер заңнамасының дұрыс іске асырылмай жатқандығын білдіреді. Жер учаскесін алып қою – бұл соңғы шара болып табылады, және оған дейін жер пайдаланушыға нұсқама берілуі қажет, сондай-ақ әкімшілік ықпал ету шаралары, мысалы, айыппұлдар күшейтілуі керек. Бұл шаралар жер иелерін өз жерін мақсатты түрде пайдалануға ынталандыруға бағытталуы тиіс. Сот тәжірибесі осындай жағдайлармен күресу үшін заңның дұрыс қолданылуы мен ескертулердің уақытында берілуі керектігін көрсетеді.

ҚОРЫТЫНДЫ

Диссертациялық зерттеуде Қазақстан Республикасындағы ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлерді пайдалану мен қорғауды құқықтық реттеу мәселелерін халықаралық және ұлттық тәжірибені салыстырмалы талдай отырып қарастырылды, ауыл шаруашылығы мақсатындағы және оның ішінде жайылым жерлерін тиімді пайдалану мен қорғауды қамтамасыз ету саласындағы қолданыстағы заңнаманы жетілдіру жолдары анықталды. Бұл ретте «ҚР Жер кодексі» мен «Жайылым туралы» заң қазіргі жағдайы зерттеліп, осы мәселелерге қатысты ғылыми әдебиеттер қарастырылып, ҚР-ның ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлерді пайдалану және қорғау туралы» заң жобасын (Қосымша А) ұсынып отырмыз.

Диссертацияда Қазақстан Республикасындағы ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлерді пайдалану мен қорғауды құқықтық реттеу бойынша неғұрлым тиімді шараларды қамтамасыз етуге бағытталған қолданыстағы заңнаманы жетілдіру бойынша қорытындылар мен ұсыныстар негізделді.

ҚР жер заңнамасының нормаларын талдай отырып, біз төмендегідей қорытындыға келдік:

1. Ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлерді пайдалану және қорғау саласындағы құқықтық қатынастардың жария-құқықтық, жеке-құқықтық мазмұны бар. «Ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлерді пайдалану мен қорғау саласындағы құқықтық қатынастар субъектілеріне ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлерді пайдалану және қорғау саласында тиісті құқықтар мен міндеттер берілген, құқықтық нормалармен реттелетін қоғамдық қатынастарды айтамыз».

Бұл құқықтық қатынастардың негізгі белгілері:

а) объекті – ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлерді пайдалану және қорғау кезінде жүзеге асырылатын ауыл шаруашылығы өнімдерін өндіруге бағытталған осы қатынастар субъектілерінің мінез-құлқы;

б) мазмұны ауыл шаруашылығы өндірісі саласының ерекшеліктерімен айқындалатын ерекше құқық субъектілігі бар осы құқықтық қатынастар субъектілерінің болуы;

в) бұл құқықтық қатынастар жария құқықпен қатар жеке құқық мазмұнына да ие.

Бұл қатынастарды құқықтық реттеу экологиялық, азаматтық, аграрлық және басқа құқық салаларының нормаларын қамтиды, бұл қарастырылатын қатынастардың күрделі сипатын көрсетеді.

2. Жер құқық қатынастарының объектісі ҚР жер қоры, яғни ҚР ЖК-де көзделген жеті санаты, субъектілерге берілген жер учаскесі және оған құқықтар мен міндеттер деп көрсетсек болады.

Ал сол жер қорының айрықша санаты ол ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлер жер қатынасының негізгі объектісі болып табылады. Ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлер құқықтық қатынастардың негізгі обектісі

болып табылатын, аграрлық құқық субъектілерінің ауыл шаруашылығы өндірісі саласындағы игіліктердің әртүрлі түрлеріне бағытталған мінез-құлқы табылады.

Ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлердің объектілері төмендегі нысаналы мақсатына байланысты пайдалануға бағытталады:

- егістіктер, тыңайған жер, көп жылдық екпелер егілген жер, шабындықтар мен жайылымдар, түбегейлі жақсартылған шабындықтар, түбегейлі жақсартылған жайылымдар, суландырылған жайылымдар;
- суарылатын және суарлымайтын жерлер;
- Ауыл шаруашылығы мақсатындағы жер құрамына ауыл шаруашылығы алқаптары мен ауыл шаруашылығының жұмыс істеуіне қажетті ішкі шаруашылық жолдары, коммуникациялар, тұйық су айдындары, мелиорациялық жүйе, қора-жайлар мен ғимараттар орналасқан жер, сондай-ақ басқа да алқаптар (сор, құм, тақыр және ауыл шаруашылығы алқаптарының алабына қосылған басқа да алқаптар) жатқызылады.

Сондай-ақ жайылым жерлері ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлерінің айрықша объектісі ретінде арнайы тарауда жеке қарастырдық.

Сонымен қатар ауыл шаруашылығы өндірісі саласындағы игіліктердің әртүрлі түрлеріне бағытталған ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлердің объектілері: шаруа немесе фермер қожалығын, ауыл шаруашылығы өндірісін жүргізу, жеке қосалқы шаруашылығын жүргізуге арналған жерлер, орман өсіру мақсаттары үшін берілген (берілетін) жер учаскелері, ғылыми-зерттеу, тәжірибе жүргізу және оқыту мақсаттары, қосалқы ауыл шаруашылығын, бау-бақша шаруашылығын және мал шаруашылығын жүргізу үшін жерлер жатады.

Ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлерді қорғауды құқықтық қамтамасыз ету объектілері болып топырақтар, жерлер және ауылшаруашылық ландшафттары табылады, олардың біртұтас құқықтық шаралар кешені арқылы сақталуы олардың ауыл шаруашылығы өндірісіндегі табиғи және антропогендік процестер шеңберіндегі тығыз байланысына байланысты. Ауыл шаруашылығы жерлерін қорғау объектісінің күрделілігі құқық қорғаудың арнайы құралдарында: ұйымдастыру-шаруашылық, мелиоративтік, агротехникалық, санитарлық-эпидемиологиялық және т.б. жатады.

Ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлерді құқықтық қорғау субъектілері деп заңға сәйкес құқықтар берілген және ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлерді қорғау бойынша міндеттер жүктелген барлық адамдар мен органдар түсініледі.

Құқықтық қорғау субъектілері деп заңға сәйкес құқықтар берілген және ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлерді қорғау бойынша міндеттер жүктелген барлық жеке және заңды тұлғалар түсініледі.

Құқықтар мен міндеттердің мазмұнына қарай субъектілердің үш тобын шамамен бөліп көрсетуге болады.

Біріншіден, бұл жерді өздері пайдаланбайтын, бірақ заңдарда, қаулыларда, ережелерде, стандарттарда және басқа да актілерде қамтылған құқықтық нормалар арқылы ауыл шаруашылығы жерлерін қорғауды жүзеге асыратын

субъектілер үшін міндетті мінез-құлық ережелерін белгілейтін мемлекеттік органдар мен лауазымды адамдар.

Екіншіден, субъектілерге ауыл шаруашылығы жерлерін тікелей қорғауға бағытталған шараларды (мелиорация, рекультивация және т.б.) жүргізуге міндетті жер иеленушілер, жер пайдаланушылар, жер иелері мен жалға алушылар жатады.

Үшіншіден, ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлерді құқықтық қорғау жөніндегі қатынастардың субъектілері ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлерді қорғауды бақылау және қадағалау жөніндегі мемлекеттік және жергілікті органдар және осы жерлерді қорғау туралы заңнаманы бұзушыларды жауапкершілікке тартатын органдар болып табылады. Бұл жерде екі түрлі субъектілер тобы байланысқан сияқты көрінуі мүмкін, бірақ мұндай бірігудің себебі екі функцияның бір-бірімен тығыз байланыстылығы болды. Бақылау органдарымен бұзушылықтарды анықтау және бұл бұзушылық үшін жазалауды сол органдар жүзеге асыра алады.

Жер пайдаланушылар ауыл шаруашылығы тауарын өндірушілер, шаруа және фермер қожалықтары, азаматтардың жеке қосалқы шаруашылықтары, ЖШС, АҚ, ауыл шаурашылық кооперативтері жатады.

Жоғарыда айтылғандардың негізінде біз қарастырылып отырған құқықтық қатынастардың субъектілері заңды және жеке тұлғалар өкілдік ететін ауыл шаруашылығы тауарын өндірушілер болып табылады деген қорытындыға келдік.

3. Жайылымдардың құқықтық режимінің ерекшеліктері олардың ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлер жүйесіндегі маңыздылығында, оларды пайдалану шарттары мен тәртібінде болады. Қазіргі уақытта жайылымдардың құқықтық режимінің мазмұны айтарлықтай өзгерді, бұл саяси, экономикалық және әлеуметтік құрылыстың жаңа шарттарының болуымен түсіндіріледі, олардың арасында егеменді және тәуелсіз Қазақстанның қалыптасуы мен дамуы; жайылымдар туралы арнайы заңнаманың болуы; жайылымдарға жеке меншікті және басқа құқықтарды енгізуін атап өтуге болады. Бұл өзгерістер жайылымдық жерлерді пайдалану мен қорғаудың жаңа тұжырымдамасын әзірлеуді талап етеді, ол тұрақты даму және экологиялық қауіпсіздік талаптарына жауап беруі тиіс. Бұл санаттағы жерлердің бірінші ерекшелігі – оны пайдаланудың шарттары мен тәртібін анықтайтын өзіндік нысаналы мақсаты бар. Жайылымдар негізінен ауыл шаруашылығы жануарларын жыл бойы немесе маусымдық жаю үшін беріледі және пайдаланылады. Бұл ретте олар ауылшаруашылық жануарларына арналған шөп пен жем-шөп дайындауға, сондай-ақ мал айдау жолдарын және басқа да жайылымдық инфрақұрылымдарды ұстауға арналған. Екінші ерекшелігі, жайылымдық жерлер тек ауыл шаруашылығы жерлерінің құрамында ғана емес, сонымен қатар орманды жерлер, су қорлары, елді мекендер, ерекше қорғалатын табиғи аумақтар құрамында да орналасады. Осыған байланысты оларды пайдалану режимі жердің сол немесе басқа санатына жататындығына және жерге, орманға, суға, сондай-ақ ерекше қорғалатын табиғи аумақтар саласындағы заңнамаға сәйкес пайдаланудың рұқсат етілген тәртібі мен өсімдіктер дүниесін, елді мекендерді қорғау, қалпына келтіру және пайдалану болып табылады. Келесі

ерекшелігі жайылымдық жерлерді ұтымды пайдалану мен қорғауды ұйымдастыру экономикалық, ұйымдастырушылық, техникалық, экологиялық және құқықтық сипаттағы әртүрлі аспектілерді қамтиды.

Жайылымдардың құқықтық режимі – оларды пайдалану мен қорғауға байланысты құқықтық нормаларда белгіленген ережелердің, талаптардың және шектеулердің жиынтығы. Олар жайылымдық жерлерді мақсатты пайдалануды қамтамасыз етуге, олардың экологиялық тепе-теңдігін сақтауға және мал шаруашылығының жем-шөпке қажеттілігін қамтамасыз етуге, тозу мен шөлейттенуге жол бермеуге, экологиялық қауіпсіздікті қамтамасыз етуге бағытталған. Жайылымдық жерлер халықтың меншігінде қалып, жеке меншікке өтпеуі керек. Бұрын жеке меншікке өткен жайылымдық жерлер мемлекетке қайтарылуға тиіс. Жеке меншігіндегі маусымдық жайылымдар мал шаруашылығын дамытуға айтарлықтай кедергі болып табылады. Заңнама жайылымдық жерлерді пайдалануға берудің тәртібі мен ерекше шарттарын көрсете отырып, олардың айналымын шектеуі керек.

ҚР жер кодексінде жайылым жерлерін маусымдық жайылымдар, мал жаюға және шөп дайындауға арналған жайылымдар, суарылатын және суарылмайтын жайылымдар, жалпыға ортақ жайылымдар деп қарастырған.

Жалпы жайлым жерлерін жер учаскелері деп атау үлкен қателік. Өйткені ауылшаруашылығы жерлеріндегі негізі бір бөлігі деп санасақ болады. Тағы бір айта кететін мәселе қазіргі таңда барлық жерлер осы уақытқа дейін шаруа фермер қожалықтары көптеген жайылым жерлерлерді ұзақ мерзімге пайдаланып келді да, ал жеке қосалқы шаруашылықтары малдарын жаятын жер тапшы болып жатқанын білеміз. Сол себепті жайылым жерлерді уақытша және тұрақты негізде пайдалануға беруге, сонымен қатар ақылы негізде пайдалануға беруге болмайды деп ойлаймыз, бұндай жерлер жалпы халыққа тиесілі жер болып табылуы керек. Сонымен қатар жеке меншікке беруге болмайды. Жеке меншікке берілген жайылым жерлерді мемлекетке қайтарылуы керек.

Маусымдық жайылымдық жерлердің жеке меншікте болуы, біздің ойымызша, дұрыс емес және объективті және субъективті себептерге байланысты шалғынды және жартылай мал шаруашылығы жүйесін дамытуға айтарлықтай кедергі болып табылады. ҚР-ның Жер кодексінде оларды жеке меншікке берудің, оның ішінде оларды берудің тәртібі мен ерекше жағдайларының нақты айқындалған тетігі жоқ. Бұл жерлердің мемлекет меншігінде болуы жергілікті атқарушы органдарға олардың өз аумағындағы мал шаруашылығының барлық түрлерін дамыту үшін пайдалануды жоспарлауға, содан кейін бақылауға мүмкіндік берер еді.

4. Жайылымдарды пайдалану саласындағы жер заңнамасының нормаларын талдау оның мазмұны келесі себептерге байланысты жеткілікті түзетулер енгізуді талап ететінін көрсетті:

Біріншіден, орман және су қоры жерлерінде, елді мекендерде және ерекше қорғалатын табиғи аумақтарда орналасқан жайылымдарды пайдалану режимін нақтылау қажет.

Екіншіден, шалғайдағы және маусымдық жайылымдарды пайдалану принциптері реттелуі керек. Осыған орай, жергілікті атқарушы органдардың жайылымдық жерлерді суару, әсіресе мал шаруашылығын жүргізу бойынша жұмысын үйлестіруді күшейту қажет. Жайылым ресурстарын қалпына келтіру, сақтау, ұтымды пайдалану бойынша ғылыми-зерттеу жұмыстарын ұйымдастыру қажет.

Үшіншіден, жайылым ресурстарын пайдалануды экономикалық ынталандыру құралдары қарастырылуы керек. Одан әрі ауыл шаруашылығы мақсатындағы өнімсіз жерлер мен жайылымдарды реттеу, оларды қалпына келтіру тетігін енгізу ұсынылады.

«Жайылымдар туралы» Заңның 13-бабына жайылымдарды басқару және оларды пайдалану жоспарын дайындау міндеті енгізілген. Тәжірибе көрсеткендей, жайылым пайдаланушыларға «Басқару жоспары мен жайылым айналымы схемасын» дайындауда әдістемелік көмек қажет.

2021 жылы жұртшылық «Жеке қосалқы шаруашылық туралы» Қазақстан Республикасы Заңының жобасымен, өкінішке орай, жайылымдық жерлерді пайдалануға қатысты нормаларды қамтымағанымен танысты. Оның мазмұны азаматтарға жеке қосалқы шаруашылықты ұстау үшін берілетін жер учаскелерінің мөлшері туралы нормаларды және онда ауыл шаруашылығы жануарларын ұстау нормаларын қамтиды. Жеке қосалқы шаруашылықтардың жайылымдық жерлерді пайдалану тәртібі мен ерекшеліктері, олардың құқықтары мен міндеттері осы заң жобасында көрсетілмеген. Біздің ойымызша, елді мекендерде жайылымдық жерлердің жоқтығына, елді мекендердегі экологиялық-санитарлық жағдайға байланысты елді мекендердегі жерлердің жайылымдық айналымының жағдайлары олардың осы аумақтардың ерекшеліктерін ескере отырып реттелуі керек.

Орман және су қоры жерлері мен ерекше қорғалатын табиғи аумақтарда жайылымдарды пайдаланудың құқықтық режимін жан-жақты нақтылау ұсынылады. Осы санаттағы жерлерді сервитутты пайдалану ерекшеліктері қолданыстағы заңнамамен реттелмеген. Осыған байланысты жер заңнамасына «Жайылым сервитуты» деп аталатын арнайы бап енгізу ұсынылып отыр. Жайылым сервитуты – ауыл шаруашылығы жануарларын жаю және айдау қажеттіліктері үшін берілген жерді шектеулі және мақсатты пайдалану құқығы. Ол жайылым пайдаланушыларға жерге меншік нысанына қарамастан жайылым мен мал айдауды ұйымдастыруға мүмкіндік беретін құқықтық механизмді білдіреді. Малды жаю және айдау кезінде орман және су ресурстарының, елді мекендердің және ерекше қорғалатын табиғи аумақтардың биоәртүрлілігін сақтауға бағытталған талаптарды қамтамасыз ету қажет. Мал шаруашылығын жандандыру ауылшаруашылық өндірісінің осы саласын реттеудің құқықтық тетіктерін әзірлеуді және шалбар және жартылай мал шаруашылығы қажеттіліктеріне арналған жайылымдарды пайдалану режимін нақтылауды талап етеді.

Жайылым туралы заңның 16-1-бабына «Жайылым жерлерін қорғау тәртібі» деген бапты қосып онда, жайылым жерлерін қорғауды құқықтық реттеуді жетілдіру мақсатында мыналарды қамтамасыз ету қажет:

- Жайылым жерлердің мемлекеттік мониторингін дамыту, сондай-ақ жайылым жерлерді пайдалану мен қорғауды ақпараттық қамтамасыз ету жүйесін құру;

- осындай іс-шараларды жүзеге асыруға байланысты шығыстарды бюджеттік және бюджеттен тыс көздерден мақсатты қаржыландыру арқылы жайылым жерлерді қорғауды мемлекеттік қолдауды қамтамасыз ету; ауыл шаруашылығы тауарын өндірушілерге жайылым жерлерін қорғау жөніндегі іс-шараларды жүргізу үшін нысаналы қаражат беру тәртібін жетілдіру.

Мал шаруашылығын қайта жаңғырту ауыл шаруашылығы өндірісінің осы саласын реттеудің құқықтық тетіктерін әзірлеуді және мал жайылымдарын және маусымдық жайылымдарды пайдалану режимін нақтылауды талап етеді. «Мал шаруашылығы туралы» заңды әзірлеу және қабылдау жоғарыда аталған мәселелерді шешуге кешенді көзқарасты қамтамасыз етеді.

Елді мекендер маңындағы жайылымдық жерлерді пайдалану талапқа сай емес. Көптеген елді мекендерде жайылымдық жерлерді тұрғындар жыл бойы пайдаланып, күн сайын дерлік мал таптайды. Сондықтан үй шаруашылықтары мен жергілікті қауымдастықтар елді мекендердің айналасындағы жайылымдық жерлерді балама пайдалануды ұйымдастырып, оларды тиімді пайдалануды қамтамасыз етуі керек.

Жайылымдарды толық және тиімді пайдалану үшін келесі іс-шаралар ұсынылады:

• республиканың қалаларында, аудандарында және шаруашылықтарында жайылым айналымы жобасын әзірлеу және оны жүзеге асыру;

• мал басының саны мен осы аумақтардың өнімділігі бойынша жайылымдарды анықтау және оларды тиімді пайдалану;

• қолда бар су көздерін ұтымды пайдалану, оларды жөндеуді жүзеге асыру және олардан белгілі бір қашықтықта суару пункттерін ұйымдастыру;

• бұрын су басқан, су басқан жайылымдарды қалпына келтіру;

• жазғы жайылымы бар таулы аудандарды бірінші кезекте сумен қамтамасыз ету;

• кадастрлық аймаққа сәйкес жайылымдық жерге салықты 1,5-2,5 есеге арттыру;

• мал айдауды мақсатсыз пайдалануға тыйым салу, құрылыс алаңдарының, ауыл шаруашылық ұйымдарының, шаруашылықтың басқа түрлерінің осы учаскелерінде құрылыс салуға жол бермеу және осы маршруттарға қайшы келетін басқа да факторлар;

• мал прогондарының ветеринариялық, зоотехникалық, агротехникалық және басқа да талаптарын қатаң қадағалау.

Еліміздің жайылым жерлерін ұтымды пайдалануды ұйымдастыру мәселесі экономикалық, ұйымдастырушылық, техникалық және құқықтық сипаттағы әртүрлі аспектілерді қамтиды. Құқықтық аспектіде бұл мәселені шешу жердің

меншік иесі ретіндегі мемлекеттің қызметіне, оның жер қорын мемлекеттік басқару функцияларын жүзеге асыратын органдарына және жерді пайдалану мәселелеріне, жерді пайдалану мәселелеріне, жер пайдаланушылардың құқықтары мен міндеттеріне қатысты мәселелерге де қатысты.

5. Ауылшаруашылық жерлерін ұтымсыз пайдалану тәжірибесінің нәтижесінде біз олардың деградациясының күшеюін атап өтеміз. Өндіріс факторы ретінде жердің өсіп келе жатқан мәні жағдайында бұл тенденциялар өте жағымсыз. Жерді пайдаланудың ұтымды тәсілі ауыл шаруашылығы өндірушілері үшін экономикалық және әлеуметтік жағынан тиімді, өйткені ол сапалы сақталатын және үнемі жаңартылатын Жер ресурстарын ғылыми негізделген пайдалану есебінен ұзақ мерзімді және тұрақты нәтижелерге қол жеткізуге мүмкіндік береді. Ауылшаруашылық кәсіпорындары өндірістік қызметті құрудың негізгі элементі ретінде жерді пайдаланудың экологиялық тиімділігін ескеруі керек. Бұл, сайып келгенде, жерді пайдалану тиімділігіне әсер етеді. Біздің ұсынған ҚР-ның ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлерді пайдалану және қорғау туралы» заң жобасынның (Қосымша А) «ҚР-ның ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлерді қорғау» туралы 4-бөлімі ұсынылды. Ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлерді құқықтық қорғауды қамтамасыз ету келесі қағидаларға негізделуі тиіс:

- ауыл шаруашылығы жерлерін пайдалану және қорғау саласындағы қатынастарды реттеудегі тұрақты даму, интеграция және өзара тәуелділік;
- ұрпақ ішіндегі және ұрпақ арасындағы теңдік;
- трансшекаралық залал үшін жауапкершілік;
- ауыл шаруашылығы жерлерін пайдалану және қорғау саласындағы ақпарат пен шешімдерге ашықтық, жұртшылықтың қатысуы және қолжетімділігі;
- ауылшаруашылық жер ресурстарына қол жеткізу және оларды пайдалану;
- ауыл шаруашылығы алқаптарының экожүйесін сақтау.

Бұл қағидаттарды «Қазақстан Республикасының ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлерді пайдалану және қорғау туралы» авторлық заң жобасының 4-бөліміне енгізу ұсынылып отыр.

Сонымен қатар осы ауыл шаруашылығы ысыраптарының алдын алу Жұртшылықтың жер ресурстарының жай-күйі туралы ақпаратқа қол жеткізуін қамтамасыз ету мақсатында жыл сайын ресми бұқаралық ақпарат құралдарында жер қорының жай-күйі туралы есептер (жиынтық деректер) жариялануы тиіс, бұл билік және басқару органдарының қызметіне қоғамдық бақылаудың пәрменді тетігі болады деген норманы енгізу ұсынылады. Жер ресурстарын басқару процесінде билік шешімдерін қабылдайтын мемлекеттік органдар экологиялық проблемаларды шешуге жауапты емес. ҚР Жер кодексіне және ҚР Экологиялық кодексіне түсініктеме дайындау қажет, бұл дұрыс түсінуді және біркелкі құқық қолдануды қамтамасыз етуге мүмкіндік береді. Мұндай маңызды құжатты дайындауды білікті ұжымдар жүргізуі керек, олардың құрамына әртүрлі білім салаларының мамандары кіруі керек.

6. Ауыл шаруашылығы өндірісіндегі шығындарды өтеу саласындағы қатынастарды реттейтін құқықтық нормалар жер құқығының құқықтық

институтын құрайды. Ауыл шаруашылығы өндірісінің ысыраптары – ауыл шаруашылығы жерлерін мақсатты пайдалану қағидасын қамтамасыз етуге, ауыл шаруашылығы жерлерін сақтауға, оның сапасын қалпына келтіруге бағытталған зиянның бір түрі. Аталған құқықтық институттың профилактикалық рөлін күшейту мақсатында қосымша негіздер мен оларды өтеудің тәртібі мен шарттарына өзгерістер енгізу ұсынылады.

7. Ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлерді ұтымды пайдалану мен қорғауды қамтамасыз ету саласындағы шет мемлекеттерінің заңдары мен тәжірибесін салыстырмалы талдау жүргізіп, Қазақстанның ауылшаруашылық жер қатынастарын құқықтық реттеудің шетелдік модельдерін негізе алынды. ҚР-да шет мемлекеттер сияқты, ауылшаруашылық жер участке иелерінің құқықтары мен міндеттері, сондай-ақ ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлерді тиімді пайдалануды ынталандыру жөніндегі шаралар негізге ала отырып, елімізде ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлерді ұтымды пайдалану мен қорғау ҚР Жер кодесінде жеткілікті нормалар көзделмегенін байқалды, сондықтан арнайы заңмен реттелу керек.

Оған мысал, ретінде шетелдік заңнаманы және шетелдік заң әдебиеттерін зерттеу кезінде, көп мемлекетте, яғни, Германияда 1998 жылғы «Топырақты қорғау туралы», Нидерландыда – 1996 жылғы «Топырақты қорғау туралы», Данияда – 2009 жылғы «Топырақтың ластануы туралы» Заң, Мальтада – «Топырақты қорғау туралы» Заңы, «Топырақтың құнарлылығын сақтау» 1973 ж. заңдары бар. Барлық аталған заңнамалық актілер жер учаскелерінің меншік иелерінің және басқа да заңды иелерінің топырақты ұтымды пайдалану және қорғау, ластанған жағдайда оның сапасын қалпына келтіру және топыраққа зиянды әсердің алдын алу жөніндегі міндеттерін қарастырады.

Ал Ресей мемлекетінде «Ауыл шаруашылығы алқаптарының құнарлылығын қамтамасыз етуді мемлекеттік реттеу туралы» 1998 жылғы 16 шілдедегі № 101-ФЗ Федералдық заңы, «Ауыл шаруашылығы жерлерінің айналымы туралы» Федералдық заңы, «Мелиорация туралы» Федералдық заңы арнайы заңдарының барын байқадық.

Америка Құрама Штаттарында ауылшаруашылық жерлерін дұрыс пайдалануды қамтамасыз ету үшін көп деңгейлі үкімет саясаты бар. Федералдық заңнама топырақты сақтау жөніндегі ұлттық саясатты реттейді, ауылшаруашылық аймақтарындағы жерді мақсатты пайдалануды бақылау штаттардың міндеті болып табылады. Америка Құрама Штаттарында жер қатынастары бірқатар заңдармен реттелетінін, ал олардың ережелерін іс жүзінде жүзеге асыру мемлекеттік бағдарламалармен, федералды және мемлекеттік бағдарламалармен жүзеге асырылатынын атап өтеді.

Қырғыз Республикасы «Ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлерді басқару туралы» заңында ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлерді басқарудың құқықтық қатынастарын реттейді және жерді Қырғыз Республикасы халқының мүддесі үшін тиімді және қауіпсіз пайдалануды қамтамасыз етуге бағытталған.

Жерді қорғаудың құқықтық, экономикалық және әлеуметтік негіздерін айқындайтын заңнамалық акт Украинаның «Жерді қорғау туралы» Заңы болып табылады.

Сол тәжірибені негізге ала отырып, біздің елге де «Ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлерді ұтымды пайдалану мен қорғау туралы» заң қабылдау керектігі негізге алып, біз арнайы заң жобасын ұсынамыз.

8. Жер кодексінде көптеген нормалардың жоқтығы, жерді қорғау мен пайдалану мәселелерінің дұрыс қарастырлмауы, Жер кодексі нормаларының дұрыс жүзеге асырылмауы ауыл шаурашылық жерлерінің азаюы мен деградацияға ұшырауы, шөлейттеніп кетуі, жердің тозуы мен бүлінуіне әкелді. Сондықтан біз ұсынып отырған «ҚР-ның ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлерді пайдалану және қорғау туралы» заң жобасын қабылдау біздің елімізге өте маңызды. Бұл заң ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлерді ұтымды пайдалануғамен қорғауға байланысты қоғамдық қатынастарды реттейді және ауыл шаурашылық жерлерінің азаюын мен деградацияға ұшырауын, шөлейттеніп кетуін, жердің тозуы мен бүлінуі процестерін болғызбауға, инфрақұрылым объектілерінің жай-күйін жақсартуға бағытталған. Егер осы жоба қабылданса, онда ҚР Жер кодексіне, ҚР Экологиялық кодесіне, ҚР «Жайылым туралы» заңына өзгерістер мен толықтурулар енгізілуі керек.

Біз ұсынған заң жобасында төмендегідей аса маңызды мәселелер белгіленген:

- бұл заң жобасы ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлерді ұтымды пайдалану мен қорғауды қамтамасыз ету, тұрғындардың өмірі мен қызметінің негізі ретінде Қазақстан Республикасында ауылшаруашлығы жерлерінің топырақ құнарлылығын арттыру үшін экономикалық жағдайлар жасау мақсатында жер қатынастарын ерекше реттеудің құқықтық негіздерін айқындайды;
- ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерді пайдаланушыларға, ауыл шаруашылығы тауарын өндірушілерге ауыл шаруашылығы жерлерін қорғау жөніндегі іс-шараларды жүргізгені үшін қаржылық мемлекеттік қолдау көрсету (салық жеңілдіктері, субсидиялар, дотациялар, жеңілдетілген несие, сақтандыру және т.б.) тетіктерін белгіленген;
- ауыл шаруашылығы жерлерін басқа санаттағы жерлерге ауыстыру негіздерін шектеу арқылы ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлерді мақсатты пайдалануды қамтамасыз ету;
- жерді рекультивациялау, жерді консервациялау бойынша жаңа нормалардың енуі;
- ерекше бағалы жерлерді алып қоюдың ерекшеліктері деген норманы енгізуді жөн көріп отырмыз;
- Қазіргі таңда ауыл шаруашылығы жерлерін пайдаланушылар тыңғайтқыштарды дұрыс көлемде қолданылмағандықтан, жердің тозуы мен деградацияға ұшырауы белең алғандықтан біз, пестицидтер мен агрохимикаттарды қолдану кезінде жерді қорғау талаптары туралы норманы енгізуді жөн көрдік.

- Жер пайдаланушылардың қазіргі таңда кездесетін пробелмалардың бірі ол зиянкестерден және өсімдіктер ауруларымен ластанудан жапа шегуінің алдын алу мақсатында «Ауыл шаруашылығы алқаптарын және басқа жерлерді карантиндік зиянкестермен және өсімдіктер ауруларымен ластанудан қорғау талаптары» нормасын енгізуді жөн көрдік.

- Біздің заңнамаларда сурмалы жерлерді қорғау мәселесін көңіл бөлмегендіктен, каналдар мен бұқтырмалардың азаюуы, не болмаса дұрыс агромелиоративтік жүйенің болмауынан суармалы жерлердің қысқаруына алып келіп отыр. Сол себепті «Суармалы жерлерді қорғаудың талаптары» және «Мелиорациялық жай-күйін қорғаудың талаптары» деген норманы енгізуді жөн көрдік.

9. АШ мақсатындағы жерлерді тиімді пайдалану мен қорғауды қамтамасыз ету саласындағы сот тәжірибесі маңызды рөл атқарады. Жоғарыда талданған сот тәжірибелері жер иелерінің көп жағдайда ауылшаруашылық мақсаттағы жерлерді немесе мүлдем пайдаланбайтынын, немесе мақсатсыз қолданатынын көрсетеді. Бұл, өз кезегінде, жер заңнамасының дұрыс іске асырылмай жатқандығын білдіреді. Жер учаскесін алып қою – бұл соңғы шара болып табылады, және оған дейін жер пайдаланушыға нұсқама берілуі қажет, сондай-ақ әкімшілік ықпал ету шаралары, мысалы, айыппұлдар күшейтілуі керек. Бұл шаралар жер иелерін өз жерін мақсатты түрде пайдалануға ынталандыруға бағытталуы тиіс. Сот тәжірибесі осындай жағдайлармен күресу үшін заңның дұрыс қолданылуы мен ескертулердің уақытында берілуі керектігін көрсетеді.

Қойылған міндеттерді шешудің толықтығын бағалау. Ұсынылған зерттеу барысында келесі мәселелер шешілді: ауыл шаруашылығы жерлері саласындағы құқықтық қатынастардың түсінігі және негізгі сипаттамасын анықталды; ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлерді пайдалану және қорғау саласындағы құқықтық қатынастардың объектілерін және субъектілерін анықталды; жайылымдардың құқықтық режимі және жайылымдарды пайдалануға беру ерекшеліктерін қарастырылды; жайылымдарды пайдалану және қорғау бойынша ұлттық және шет мемлекеттерінің заңдарын қолдану тәжірибесін талданды; ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлерді ұтымсыз пайдалану, мақсаты бойынша пайдаланбау салдарынан келтірілген зиянды өтеуді құқықтық реттеуді талданды; ауыл шаруашылығы ысыраптарының заңды сипаты және оларды өтеудің негіздері мен тәртібін анықталды; ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлерді ұтымды пайдалану мен қорғауды қамтамасыз ету саласындағы шет мемлекеттерінің заңдары мен тәжірибесін салыстырмалы талдау жүргізілді; ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлерді ұтымды пайдалану мен қорғауды қамтамасыз ету саласындағы сот тәжірибесінің рөлін қарастырылды; ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлерді пайдалану және қорғау бойынша ұлттық заңнаманы жетілдірудің негізгі бағыттары қарастырылды.

Зерттеу бойынша ұсыныстарын қолдану. Диссертациялық зерттеудің тәжірибелік ұсыныстарын келесі бағыттарда қолдануға болады:

1. Құқық шығармашылығында – ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлерді ұтымды пайдалану мен қорғау мәселелерін шешуге бағытталған заң шығармашылығы процесінде.

2. Ғылыми негіздеме – жер құқығының теориялық негіздерін тереңірек зерттеп, ауыл шаруашылығы жерлерін ұтымды пайдалану мен қорғауды қамтамасыз етуге арналған ғылыми тұжырымдамаларды әзірлеуде.

3. Мемлекеттік органдардың қызметі – жергілікті атқарушы органдар, ауыл шаруашылығы басқармалары, жер қатынастары басқармалары және басқа да тиісті мекемелердің жұмысында қолдану.

4. Білім беру саласы – «Құқықтану» білім беру бағдарламалары шеңберінде жер құқығы және аграрлық құқық пәндері бойынша дәрістер мен практикалық сабақтар әзірлеу және өткізу кезінде пайдалану.

Іске асырудың техникалық-экономикалық тиімділігін бағалау. Қолданыстағы құқықтық нормалардың практикалық қолданылу деңгейі және олардың ауыл шаруашылығы жерлерінің жағдайын жақсартуға әсер етеді. Техникалық-экономикалық тиімділікті бағалау арқылы ұсынылған реформалардың жүзеге асырылуының практикалық нәтижелері анықталады. Бұл бағалау заңнамалық өзгерістердің, басқару шешімдерінің және жер пайдалануды реттеудің тиімділігін арттыру бойынша жаңа нормаларды әзірлеуге, сонымен қатар «ҚР-ның ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлерді пайдалану және қорғау туралы» (Қосымша А) заң жобасын енгізуге мүмкіндік береді.

Атқарылған жұмыстың ғылыми деңгейін осы саладағы үздік жетістіктермен салыстыра отырып бағалау. Теориялық және қолданбалы нәтижелер берген бұл зерттеу заманауи ғылыми талаптарға жауап береді. Диссертация авторы ауыл шаруашылығы жерлерін пайдалану және қорғау құқықтық реттеу теориясына белгілі бір үлес қосты:

- ауыл шаруашылығы жерлерін пайдалану және қорғау саласындағы құқықтық қатынастарын анықтай отырып, ауыл шаруашылығы жерлері саласындағы құқықтық қатынастардың анықатмасы беріліп және негізгі сипаттамасын анықтады; ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлерді пайдалану және қорғау саласындағы құқықтық қатынастардың объектілерін және субъектілерін анықтады.

- жайылым жерлерді пайдалану және қорғауды құқықтық реттеуді зерттей отырып, жайылымдардың құқықтық режимі және жайылымдарды пайдалануға беру ерекшеліктерін қарастырып, жайылымдарды пайдалану және қорғау бойынша ұлттық және шет мемлекеттерінің заңдарын қолдану тәжірибесін талдады;

- ауыл шаруашылығы жерлерін қорғау бойынша құқықтық шараларын зертей отырып, ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлерді ұтымсыз пайдалану, мақсаты бойынша пайдаланбау салдарынан келтірілген зиянды өтеуді құқықтық реттеуді талданып, ауыл шаруашылығы ысыраптарының заңды сипаты және оларды өтеудің негіздері мен тәртібін анықталды;

- ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлерді ұтымды пайдалану мен қорғауды қамтамасыз ету саласындағы шет мемлекеттерінің заңдары мен

тәжірибесін салыстырмалы талдау жүргізіліп, ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлерді ұтымды пайдалану мен қорғауды қамтамасыз ету саласындағы сот тәжірибесінің рөлін қарастырылып, ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлерді пайдалану және қорғау бойынша ұлттық заңнаманы жетілдірудің негізгі бағыттары қарастыра отырып, «ҚР-ның ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлерді пайдалану және қорғау туралы» (Қосымша А) заң жобасын ұсынды.

Зерттеуде қойылған мәселелер барынша толық шешілу деңгейі. Зерттеуде қойылған мәселелер заңнаманың ауыл шаруашылығы, жер және басқа да салаларының қазіргі даму деңгейіне сәйкес мүмкін болатын барынша толық шешілді. Қазақстан Республикасының қолданыстағы жер заңнамасына өзгерістер мен толықтырулар енгізуге мүмкіндік береді. Алдыға қойылған барлық міндеттер шешілді. Әзірленген теориялық және практикалық ұсыныстар отандық жер құқық ғылымында бұрын ұсынылмаған. Бұл ұсыныстар заңнаманы жетілдіру бойынша заң шығару қызметінде, оқу процессінде пайдалануға болады.

Қорытындылай келе, жер құқығы ғылымында Қазақстан Республикасындағы ауыл шаруашылығы жерлерін пайдалану мен қорғаудың құқықтық реттеудің жекелеген аспектілерін Л.К. Еркинбаева, А.С. Стамқұлов, А.Х. Хаджиев, А.Е. Бектұрғанов, А.Е. Еренов, А.А. Мұқашева сияқты қазақ ғалымдарының еңбектерін зерттеп және А.Т. Озенбаева, А.С. Ибраев, Ө. Қалдарбекұлы сияқты жас ғалымдардың еңбектерін зерттегенін айта кету керек. Бұл жұмыстың айырмашылығы ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлерді пайдалану мен қорғауды құқықтық реттеуге бағытталған. Бұл мәселелерді шешуге арналған алғашқы ғылыми жұмыстардың бірі болып табылады. Қазіргі таңда ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлерді құқықтық реттеу терең теориялық тұрғыдан дамыту, сол арқылы жерлерді пайдалану мен қорғауды құқықтық реттеудің теориялық негіздерін кешенді түрде зерттеу жүргізіле отырып, сонымен қатар, осы саладағы құқықтық қатынастарды оңтайландыру үшін тәжірибелік және теориялық ұсыныстар әзірленді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ҚАЙНАР КӨЗДЕР ТІЗІМІ

1. Мемлекет басшысы Қ.К.Тоқаевтың «Әділетті мемлекет. Біртұтас ұлт. Берекелі қоғам» Қазақстан халқына жолдауы. - [Электрондық ресурс]. - Қол жеткізу режимі: https://www.akorda.kz

2. Қазақстан Республикасының Стратегиялық жоспарлау және реформалар жөніндегі агенттігі. Ұлттық статистика бюросы . - [Электрондық ресурс]. - Қол жеткізу режимі: http://www.stat.gov.kz/official/industry/14/statistic/8

3. Жайылымдар туралы» Қазақстан Республикасының 2017 жылғы 20 ақпандағы Заңы No 47-VI ЗРК. - [Электрондық ресурс]. - Қол жеткізу режимі:http://www.adilet.zan.kz/ rus/ docs/ Z1700000047/z471.htm

4. «ҚР-ның кейбір заңнамалық актілеріне жайылымдарды пайдалану мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» ҚР-ның 2024 жылғы 27 ақпандағы № 65-VIII Заңы . - [Электрондық ресурс]. - Қол жеткізу режимі: http://www.adilet.zan.kz/ rus/ docs

5. Еркинбаева Л.К. Аграрные правоотношения в Республике Казахстан. Дисс. на соиск. учен. степ. д.ю.н., Алматы, 2008. – 291с.

6. Ибраев А.С. Право собственности и иные вещные права на земли сельскохозяйственного назначения в условиях Цифрового Казахстана. Дисс. на соиск. степенидоктора философии PhD. - Астана 2023. - 152 с.

7. Саймова Ш.А. Теория и практика правового регулирования арендной платы за землю в Республике Казахстан и Российской Федерации: сравнительно-правовой анализ [Текст] : дис. д-ра филос. (PhD) в области юриспруденции: 6D030100. – Астана, 2013. - 155 С.

8. Джабаилдаева Г.Т. Правовая охрана земель в Республике Казахстан автореферат. на соиск. учен. степ. к.ю.н., Минск, 2020. – 30 с.

9. Қалдарбекұлы Ө.Правовое регулирование изъятия земельного участка у собственника и права землепользования у землепользователя (Сравнительный анализ законодательства и практики его применения в Республике Казахстан и зарубежных странах. Дисс. на соиск. степенидоктора философии PhD. . -Алматы, 2020 – 105 с.

10. Озенбаева А.Т. ҚР-ның ауыл шаруашылығындағы кәсіпкерлік қызметті құқықтық реттеу. Монография / Озенбаева А.Т. – «Әлем баспасы»: Шымкент, 2023. – 138 б.

11. Правовые отношения: общетеоретические и отраслевые аспекты (обзор методологического семинара). - [Электрондық ресурс]. - Қол жеткізу режимі: https://cyberleninka.ru/article/n/pravovye-otnosheniya-obscheteoreticheskie-i-otraslevye-aspekty-obzor-metodologicheskogo-seminara

12. ҚР-ның Жер кодексі 20 маусым 2003 жыл. // «Әділет» Қазақстан Республикасы нормативтік құқықтық актілерінің ақпараттық-құқықтық жүйесі. - [Электрондық ресурс]. - Қол жеткізу режимі:adilet.zan.kz/rus

13. Украинаның Жер кодексі 2001 жылғы 25 қазандағы № 2768-III. - [Электрондық ресурс]. - Қол жеткізу режимі:https:/ /kodeksy.com.ua/ ka/zemel_nij_kodeks_ukrainy/statja-2.htm (кіру күні: 19.03.2024 ж.)

14. Қалымбек Б., Сайпинов Д.Р., Реми М. Қазақстан Республикасында ауыл шаруашылығы мақсатына арналған жерлердің пайдалану мен қорғаудың құқықтық ерекшеліктері Заң сериясы. №3(91).2019. С. 66-77. - [Электрондық ресурс]. - Қол жеткізу режимі: https://bulletin-law.kaznu.kz/index.php/journal/article/view/2202

15. Черных М.А. Совершенствование организации использования земель сельскохозяйственного назначения: дисс на соиск. учен степ. к.э.н. Воронеж. 2022. - 203 с.

16. ТМД-ға қатысушы мемлекеттердің Үлгі Жер кодексі (ТМД-ға қатысушы мемлекеттердің Парламентаралық Ассамблеясының жиырма төртінші жалпы отырысында 2004 жылғы 4 желтоқсандағы № 24 - 8 қаулысымен қабылданған). - [Электрондық ресурс]. - Қол жеткізу режимі: https://online.zakon.kz/Document (дата обращения: 17.10.2023)

17. Ресей Федерациясының Жер кодексі. - [Электрондық ресурс]. - Қол жеткізу режимі: http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_

18. Өзбекстан Республикасының Жер кодексі (Өзбекстан Республикасының 1998 жылғы 30 сәуірдегі № 598-I Заңымен бекітілген 06.06.2022 жылғы өзгертулер мен толықтырулармен). - [Электрондық ресурс]. - Қол жеткізу режимі:https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30421444&pos=563;-10#pos=563;-10:

19. Беларусь Республикасының Жер туралы кодексі. - [Электрондық ресурс]. - Қол жеткізу режимі: https://kodeksy-by.com/kodeks_rb_o_zemle/6.htm

20. Elżbieta Pawlikowska, Paulina Popek, M. Sc., Agnieszka Bieda, Milena Moteva, Ana Stoeva Analysis of the legal methods of agricultural land protection in central europe on the example of poland and bulgaria. - [Электрондық ресурс]. - Қол жеткізу режимі:https://sciendo.com/pdf/10.1515/remav-2017-0013

21. Сводный аналитический отчет о состоянии и использовании земель Республики Казахстан за 2021 год. - [Электрондық ресурс]. - Қол жеткізу режимі:]https://www.gov.kz/uploads/2022/4/11/b09469de9be9cc54d2cc0e9cc7a77e84_original.7131188.pdf

22. Голубцов В.Г. Теории разграничения публичного и частного права в дореволюционной российской науке. - [Электрондық ресурс]. - Қол жеткізу режимі:http://www.jurvestnik.psu.ru/index.php/ru

23. Болтанова Е.С. Основы публичных и частных интересов в правовом регулировании застройки земель // Известия ВУЗов. Правоведение. - 2014. № 2 (313). - С. 213–224

24. Умербаева Р.Е. Правовая охрана земель городов республиканского значения (на примере г. Алматы) Вестник КазНУ. Серия юридическая. № 4 (56). 2010. -С. - 151-154.

25. Шпигель Н.А. О совершенствовании юридической структуры земель как объекта правового регулирования / Н.А.Шингель / / Право в современном белорусском обществе: сб. науч. тр. / Ред. кол.: В.И.Семенков [и др.]. - Минск: Право и экономика, 2007. - Вып. 2. - С. 411-419.

26. Галиновская Елена Анатольевна Особенности включения земли в правовые отношения в качестве объекта. - [Электрондық ресурс]. - Қол жеткізу режимі:https://cyberleninka.ru/article/n/osobennosti-vklyucheniya-zemli-v-pravovye-otnosheniya-v-kachestve-obekta

27. Землякова Г.Л. Земля и земельный участок как объекты земельных правоотношений: проблемы терминологии . - [Электрондық ресурс]. - Қол жеткізу режимі:https://cyberleninka.ru/article/n/zemlya-i-zemelnyy-uchastok-kak-obekty-zemelnyh-pravootnosheniy-problemy-terminologii

28. Симачкова Н.Н. Зарубина Е.В., Чупина И.П. Земли сельскохозяйственного назначения как объект правового регулирования . - [Электрондық ресурс]. - Қол жеткізу режимі:https://cyberleninka.ru/article/n/zemli-selskohozyaystvennogo-naznacheniya-kak-obekt-pravovogo-regulirovaniya

29. Айдаболов М.Н. Проблемы правового регулирования охраны и рационального использования земель сельскохозяйственного назначения: Дис. к-та юрид. наук: 12.00.06. - Алматы, 2001. - 151 с.

30. Бектурганов А.Е. Правовое обеспечение рационального использования орошаемых земель (на материалах Казахской ССР): Автореф. дисс. к-та юрид. наук: 1200.06. - Алма-Ата, 1986. - 19 с.

31. Чупина И.П., Симачкова Н.Н. Особенности правового регулирования земель сельскохозяйственного назначения. - [Электрондық ресурс]. - Қол жеткізу режимі: https://cyberleninka.ru/article/n/osobennosti-pravovogo-regulirovaniya-zemel-selskohozyaystvennogo-naznacheniya

32. Саипинов Д.Р., Калымбек Б.К. Ауыл шаруашылығы мақсатына арналған жерлерге меншік құқығының ерекшеліктері // JOURNAL of Actual Problems of Jurisprudence. Vol 83 No 3 (2017). – С. 102-110.

33. Российская Федерация. О развитии сельского хозяйства. - [Электрондық ресурс]. - Қол жеткізу режимі: https://docs.cntd.ru/document/902021785 (дата обращения 20.08.2024)

34. Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне жер қатынастарын реттеу мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы Қазақстан Республикасының 2018 жылғы 4 мамырдағы No 151-VI ҚРЗ Заңы/«Әділет» Қазақстан Республикасы нормативтік құқықтық актілерінің ақпараттық-құқықтық жүйесі. - [Электрондық ресурс]. - Қол жеткізу режимі:adilet.zan.kz/rus

35. Озенбаева А.Т. Азық-түлік қауіпсіздігін құқықтық қамтамасыз ету (Қазастан Республикасы және шет мемлекеттерінің заңдары мен тәжірибесін салыстырмалы талдау) Философия докторы (PhD) ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. – Талдықорған, 2015. – 178 б.

36. Еркинбаева Л.К., Озенбаева А.Т. Правовые проблемы аграрного предпринимательства в условиях современной земельной реформы в Республике Казахстан: Монография. – Талдыкорган: «Qprint», 2020. – 132 с.

37. Дембо Л.И. Очерки современного аграрного законодательства капиталистических государств. - М. Юрид.лит. 1962. – 248 с.

38. Органическое сельское хозяйство в странах Евразийского экономического союза: текущее состояние и перспективы (Международный банк реконструкции и развития/ Всемирный банк, 2020/ Евразийский центр по продовольственной безопасности, 2020). - [Электрондық ресурс]. - Қол жеткізу режимі: https://online.zakon.kz/Document/?doc

39. ҚР-ның Кәсіпкерлік Кодексі 2015 жылғы 29 қазандағы № 375-V ҚРЗ.// «Әділет» Қазақстан Республикасы нормативтік құқықтық актілерінің ақпараттық-құқықтық жүйесі. - [Электрондық ресурс]. - Қол жеткізу режимі: adilet.zan.kz/rus

40. Kaitlyn Spangler, Emily K. Burchfield and Britta Schumacher. Past and Current Dynamics of U.S. Agricultural Land Use and Policy // Front. Sustain. Food Syst., 21 July 2020 Sec. Agroecology and Ecosystem Services. - [Электрондық ресурс]. - Қол жеткізу режимі://https://doi.org/10.3389/fsufs.2020.00098

41. Еркинбаева Л.К., Озенбаева А.Т., Сайпинов Д.Р. Некоторые правовые проблемы рационального использования пастбищных угодий Республики Казахстан Қарағанды университетінің Вестник «Құқық» сериясы № 4(108)/2022. – Б. 15-24.

42. Дуйсебаев Ж., Как работает Закон «О пастбищах»? - [Электрондық ресурс]. - Қол жеткізу режимі: https://apgazeta.kz/2019/04/08/kak-rabotaet-zakon-o-pastbishhax

43. Алихан Смаилов. доступность пастбищ является одной из основ обеспечения продовольственной безопасности Казахстана. - [Электрондық ресурс]. - Қол жеткізу режимі:https://primeminister.kz/ru/news/alihan-smailov-dostupnost-pastbishch-yavlyaetsya

44. «Жайылымдар туралы» заңды орындауда атқарушы органдардың міндеттерін белгілеу туралы депутаттық сауал. - [Электрондық ресурс]. - Қол жеткізу режимі:https://primeminister.kz/inquiries/146

45. Allen, V.G., Batello, C., Berretta, E.J., Hodgson, J., Kothmann, M., Li, X., McIvor, J., Milne, J. Morris, C., Peeters, A., Sanderson, M. & The Forage and Grazing Terminology Committee. 2011. An international terminology for grazing lands and grazing animals. Grass and Forage Science, 66(1): 2–28.

46. Совершенствование системы регулирования пастбищных земель. - [Электрондық ресурс]. - Қол жеткізу режимі: www. fao.org/publications

47. Қ.Б. Зұлпыхаров Қазақстан Республикасы жайылым жерлерін т-иімді пайдалану мәселелері// KazNU Bulletin. Geography series. №1 (36) 2013. - Б. 85-90

48. Гринберг С.Н.Правовое и экологическое обеспечение рационального использования и охраны оленьих пастбищ Социально-экономический и гуманитарный журнал Красноярского ГАУ, 2016. – С. 46-50.

49. Саипинов Д.Р. Қазақстан Республикасында ауыл шаруашылығы мақсатына арналған жерлерді тиімді пайдалануды қаматамасыз етудің құқықтық мәселелері // «Қазақстанның ғылымы мен өмірі. - 2017» Халықаралық ғылыми-көпшілік журналы. –Астана, 2017. - 187-192 бб.

50. В Мажилисе презентован депутатский законопроект о пастбищ. Мажилис парламента Республики Казахстан. - [Электрондық ресурс]. - Қол жеткізу режимі: https://www.parlam.kz/ru/mazhilis/news-details/id25378/1/1

51. Сводный аналитический отчет о состоянии и использовании земель за 2021 г. - [Электрондық ресурс]. - Қол жеткізу режимі: https://www.gov.kz/uploads/2022/4/11/b09469de9be9cc54d2cc0e9cc7a77e84_original.7131188.pdf

52. Письмо и.о. Министра сельского хозяйства Республики Казахстан от 1 ноября 2019 года № 19-2-5 [Электрондық ресурс]. - Қол жеткізу режимі: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=34053063&base_id=1

53. Абдалы Нұралиев. Жайылым мәселелері алаңдатады. - [Электрондық ресурс]. - Қол жеткізу режимі: https://egemen.kz/article/266570-zhayylym-maseleleri-alanhdatady

54. 2003 жылғы 8 шілдедегі Қазақстан Республикасының Орман кодексі. - [Электрондық ресурс]. - Қол жеткізу режимі: https://adilet.zan.kz/rus/docs/K030000477_

55. 2003 жылғы 9 шілдедегі Қазақстан Республикасының Су кодексі № 481. - [Электрондық ресурс]. - Қол жеткізу режимі: https://adilet.zan.kz/rus/docs/K030000481

56. Өзбекстан Республикасы Президентінің 2019 жылғы 30 қазандағы № ПҚ-5863 Жарлығы. Өзбекстан Республикасының 2030 жылға дейінгі қоршаған ортаны қорғау тұжырымдамасын бекіту туралы . - [Электрондық ресурс]. - Қол жеткізу режимі: https://lex.uz/ru/docs/4574010 (дата обращения: 22.09.2024)

57. «Жеке қосалқы шаруашылықтар туралы» Қазақстан Республикасы Заңының жобасына тұжырымдама жобасы- [Электрондық ресурс]. - Қол жеткізу режимі: https://legalacts.egov.kz/npa/view?id=12392844 (дата обращения:19.08.2024)

58. Еркинбаева Л.К., Сайпинов Д.Р. Правовые проблемы рационального использования и охраны пастбищных угодий: сравнительный анализ законодательства Республики Казахстан и Республики Узбекистан. Материалы международного узбекско-казахского научно-практического форума Право современного Узбекистана и Казахстана состояние особенности и преспективы развития. Ташкент 2022.

59. «Жайылымдар туралы» Өзбекстан Республикасының 2019 жылғы 20 мамырдағы № ЗРҚ-538 Заңы (29.06.2024 жылғы өзгерістер мен толықтырулармен). - [Электрондық ресурс]. - Қол жеткізу режимі:https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=37052797&base_id=1 (дата обращения: 21.05.2024)

60. Рыбалова Т.А. Цена на молоко как определяющий фактор развития отрасли // Переработка молока. – 2013. – № 4. – С. 10-12.

61. Герасимова О.А., Шилин Е.В. Обеспечение экологичной безопасности пастбищ. - [Электрондық ресурс]. - Қол жеткізу режимі:https://cyberleninka.ru/article/n/obespechenie-ekologichnoy-bezopasnosti-pastbisch

62. Еркинбаева Л.К., Озенбаева А.Т., Сайпинов Д.Р. Правовой механизм участия пастбищепользователей в реализации «плана по управлению пастбищами» в РК // Актуальные вопросы права: теория и практика. Сборник научных трудов по материалам IV Международной научно-практической конференции (г.-к. Анапа, 21 октября 2023 г.). – Анапа: Изд-во «НИЦ ЭСП» в ЮФО, 2023. - С. 63-68.

63. Шухов Ф.Г., Бурякова А.А. Основные проблемы земельного законодательства и особенности возмещения вреда в сфере землепользования Аграрное и земельное право. 2019. - [Электрондық ресурс]. - Қол жеткізу режимі: https://cyberleninka.ru/article/n/-sn-vnye-pr-blemy-zemeln-g--zak-n-datelstva-i--s-benn-sti-v-zmescheniya-vreda-v-sfere-zemlep-lz-vaniya

64. Стариков А.С., Самарина В.П. Проблемы рационального использования земель сельскохозяйственного назначения // Современные проблемы науки и образования. - № 4 2012. - [Электрондық ресурс]. - Қол жеткізу режимі:https://science-educati-n.ru/ru/article/view?id=6881

65. Бубнов Д.В. Рациональное использование земельных ресурсов как фактор устойчивого развития региона. Автореферат дисс. на соис. уч. степени к.э.н. – Волгоград, 2014. – 25 с.

66. Иващук И.С. Правовое обеспечение охраны земель сельскохозяйственного назначения. Дисс. на соис. уч. степени к.ю.н.- Москва, 2012. – 30 с.

67. Пантин Е.В. Правовое обеспечение целевого рационального использования земель сельскохозяйственного назначения Дисс. на соис. уч. степени к.ю.н.- Москва, 2013. -213 с.

68. Абдраимов Б.Ж., Боголюбов С.А. Земельное право России и Казахстана: проблемы развития, процессуальные формы реализации. - М.: Юристь, 2007. - 454 с.

69. Қазақстан Республикасының Экологиялық кодексі 2021 жылғы 2 қаңтардағы № 400-VI ҚР // Қазақстан Республикасы Парламентінің Жаршысы 2021 ж., No 2-I(б)Э

70. Еркинбаева Л.К., Сайпинов Д.Р. Экологизация аграрного производства и устойчивое развитие: правовые проблемы и перспективы . - [Электрондық ресурс]. - Қол жеткізу режимі:https://elibrary.ru/item.asp?id=50288191

71. Сайпинов Д. Legal problems in implementation of the Convention to Combat Desertification of Lands in Kazakhstan and other Central Asian// Environmental Policy and Law - Volume 49, issue 1(Scopus). – 2019. 30-35 p.

72. Органическое сельское хозяйство в странах Евразийского экономического союза: текущее состояние и перспективы. - [Электрондық ресурс]. - Қол жеткізу режимі:https://online.zakon.kz/Document/

73. ҚР-ның Органикалық өнімдерді өндіру туралы 2015 жылғы 27 қарашадағы № 423-V ҚРЗ Заңы. / Қазақстан Республикасы Парламентінің Жаршысы 2015 ж., No 22-VII, т. 160

74. Досье на проект Закона Республики Казахстан «О производстве и обороте органической продукции» (март 2022 года). - [Электрондық ресурс]. - Қол жеткізу режимі: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=37416705

75. Kalymbek, B., Yerkinbayeva, L., Bekisheva, S., Saipinov, D. The effect of digitalization on environmental safety// «Journal of Environmental Management and Tourism», 2021, 12(5). – P. 1299–1306

76. Пайдаланылмайтын ауыл шаруашылығы жерлерін мемлекетке қайтарып алу тетіктері. - [Электрондық ресурс]. - Қол жеткізу режимі: https://www.inf-rm.kz/kz/paydalanylmaytyn-auyl-sharuashylygy-zherlerin-memleketke-kaytaryp-alu-tetikteri_a3928730

77. Ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлерді ұтымды пайдалану қағидаларын бекіту және Қазақстан Республикасы Ауыл шаруашылығы министрінің кейбір бұйрықтарына өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы Қазақстан Республикасы Ауыл шаруашылығы министрінің 2020 жылғы 17 қаңтардағы No 7 бұйрығы. - [Электрондық ресурс]. - Қол жеткізу режимі: https://adilet.zan.kz/rus/docs/V2000019893

78. Шаруа немесе фермер қожалығын, ауыл шаруашылығы өндірісін жүргізу үшін берілген ауыл шаруашылығы алқаптарының пайдаланылуын ұйымдастыру және мониторингі қағидалары Қазақстан Республикасы Ауыл шаруашылығы министрінің 2019 жылғы 3 шілдедегі No 252 бұйрығымен бекітілген. - [Электрондық ресурс]. - Қол жеткізу режимі: https://adilet.zan.kz/rus/docs/

79. Қалымбек Б., Сайпинов Д.Р. Қазақстан Республикасында ауыл шаруашылығы мақсатына арналған жерлердің пайдалан мен қорғаудың құқықтық ерекшеліктері // «Төртінші өнеркәсіптік төңкеріске көшу жағдайында тиімді табиғатты пайдалану мен табиғи ресурстарға меншік құқығының өзекті мәселелері. Байсалов оқылымдары-2018» Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференцияның материалдары. –Талдықорған, І.Жансүгіров атындағы ЖМУ, 2018. 495 б. - 86-97 бб.

80. Аверьянова Н.Н. Принудительное изъятие земельного участка у собственника как специальная земельноправовая ответственность. Нотариус. 2008. №2. С.38-39.

81. Сельскохозяйственные земли: лучше использовать правильно! - [Электрондық ресурс]. - Қол жеткізу режимі:https://vestisemey.kz/11202/selsk-h-zyaystvennye-zemli-luchshe-isp-lz-vat-praviln-.html

82. Қазақстанда ауыл шаруашылығы жерлерін пайдаланбай жатқан 1901 заңды тұлға тексеріледі. - [Электрондық ресурс]. - Қол жеткізу режимі: https://www.g-v.kz/memleket/entities/m-a/press/news/details/377671?lang=kk

83. Миндрин А.С., Корнева Н.Н.,Фадеев А.А.Проблемы возмещения потерь сельскохозяйственного производства, вызванных изъятием сельскохозяйственных угодий для несельскохозяйственных нужд. Пути их решения. - [Электрондық ресурс]. - Қол жеткізу режимі: https://cyberleninka.ru/article/n/problemy-vozmescheniya-poter-selskohozyaystvennogo

84. Тепман Л.Н. Оценка недвижимости Учебное пособие: ЮНИТИ-ДАНА. – 2008. – 463 с.

85. Федеральный закон от 24.07.2002 N 101-ФЗ (ред. от 13.06.2023) "Об обороте земель сельскохозяйственного назначения". - [Электрондық ресурс]. - Қол жеткізу режимі:https://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_37816/9e013b5832d6828d2afe5bda2a5fea1b14fd7056/

86. Федеральный закон от 24.07.2002 N 101-ФЗ (ред. от 13.06.2023) "Об обороте земель сельскохозяйственного назначения". - [Электрондық ресурс]. - Қол жеткізу режимі://https://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_37816/9e013b5832d6828d2afe5bda2a5fea1b14fd7056/

87. Гражданский кодекс Российской Федерации (ГК РФ) 30 ноября 1994 года N 51-ФЗ. - [Электрондық ресурс]. - Қол жеткізу режимі:https://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_5142/

88. «Положением о порядке возмещения убытков собственникам земли, землевладельцам, землепользователям и арендаторам и потерь сельскохозяйственного производства» утвержденным постановлением Правительства Российской Федерации от 28 января 1993 года № 77. - [Электрондық ресурс]. - Қол жеткізу режимі: https://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW

89. Жерді қалпына келтіруге жұмсалған сомаларды есепке ала отырып, ауыл шаруашылығы өндірісінің ысыраптарын өтеу қағидалары Қазақстан Республикасы Ауыл шаруашылығы министрінің 2019 жылғы 26 тамыздағы No 315 бұйрығы. - [Электрондық ресурс]. - Қол жеткізу режимі: https://adilet.zan.kz/rus/d-cs/V1900019305

90. Орман шаруашылығы өндірісіндегі ысыраптар мен залалдарды өтеу қағидаларын бекіту туралы Қазақстан Республикасы Ауыл шаруашылығы министрінің 2019 жылғы 20 мамырдағы No 203 бұйрығы. - [Электрондық ресурс]. - Қол жеткізу режимі: https://adilet.zan.kz/rus/docs/V1900018723

91. «Атамекен»: бизнес надеется на поддержку МВК в вопросе «городских» земельных участков сельхоз назначения. - [Электрондық ресурс]. - Қол жеткізу режимі: https://atameken.kz/ru/news/47891-atameken-biznes-nadeetsya-na-podderzhku-mvk-v-voprose-gorodskih-zemel-nyh-uchastkov-sel-hoz-naznacheniya

92. Еркинбаева Л., Сайпинов Д.Р., Экологизация аграрного производства и устойчивое развитие: правовые проблемы и перспективы// СБОРНИК ТРУДОВ Международной научно-практической конференции «Устойчивое развитие республики казахстан в условиях перехода к «зеленой экономике»: применение опыта стран европейского союза», Астана 28.10.2022. – С. 25-36.

93. Ямгурсина, А. И. Проблемы охраны земель сельскохозяйственного назначения в Российской Федерации / А. И. Ямгурсина. – Текст : непосредственный // Молодой ученый. – 2022. – № 51 (446). – С. 594-597. - [Электрондық ресурс]. - Қол жеткізу режимі:https://moluch.ru/archive/446/97978/ (дата обращения: 18.05.2024).

94. Государственный мониторинг земель. – Текст: электронный // Государственный мониторинг земель. - [Электрондық ресурс]. - Қол жеткізу режимі:rosreestr.gov.ru (дата обращения: 15.04.2024)

95. Давлатов И. П. Обеспечение охраны земель сельскохозяйственного назначения / И. П. Давлатов. – Текст: непосредственный // Молодой ученый. – 2018. – № 18(204). – С. 224–226ү

96. «Ауыл шаруашылығы алқаптарының құнарлылығын қамтамасыз етуді мемлекеттік реттеу туралы» 1998 жылғы 16 шілдедегі № 101-ФЗ Федералдық заңы. - [Электрондық ресурс]. - Қол жеткізу режимі:https://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW

97. «Ауыл шаруашылығы жерлерінің айналымы туралы» Федералдық заңы. - [Электрондық ресурс]. - Қол жеткізу режимі:https://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW

98. Давлатов И. П. Обеспечение охраны земель сельскохозяйственного назначения / И. П. Давлатов. – Текст: непосредственный // Молодой ученый. – 2018. – № 18(204). – С. 224–226

99. Государственная программ «Комплексное развитие сельских территорий» утверждена постановлением Правительства Российской Федерации от 31 мая 2019 г. № 696. - [Электрондық ресурс]. - Қол жеткізу режимі:https://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW

100. Иосифиди С.Д. Правовая охрана земель сельскохозяйственного назначения конструктивная основа обеспечения продовольственной безопасности России. - [Электрондық ресурс]. - Қол жеткізу режимі: https://cyberleninka.ru/article/

101. Дербенева Е.В., Полушкина Т.М. Сравнительный анализ зарубежного и российского опыта организации использования сельскохозяйственных земель // Научное обозрение. Экономические науки. – 2016. – № 6. – С. 51-54;

102. Land Use Change Statistics (LUCS) Guidance // ODPM Publications. – Wetherby, West Yorkshire. – 2004. - [Электрондық ресурс]. - Қол жеткізу режимі:http://www.communities.gov.uk/documents/planningandbuilding/pdf/150313.pdf.

103. Полушкина Т. М. Объективная необходимость формирования новой аграрной политики в РФ // European Social Science Journal. 2013. № 10-1 (37). С. 437-444.

104. Manteau L. Les contrats en agriculture. Analyser, rediger, praticure. Parise: Editions: "Franse Agricole"; 2002

105. Гражданский кодекс (Кодекс Наполеона) 1804 г. - [Электрондық ресурс]. - Қол жеткізу режимі:https://pravo.hse.ru/intprilaw/doc/041401

106. B. Kalymbek, D.R. Saypinov, M. Remi. Legal features of use and protection of agricultural land in the Republic of Kazakhstan// Vol 3 No 91 (2019): Journal of Actual Problems of Jurisprudence. – С. 66-76.

107. Overbeek G. (2009). Rural areas under urban pressure in Europe Journal of Environmental Policy & Planning 11(1): 1–7,

108. Brabec E., Smith C. Agricultural land fragmentation: the spatial effects of three land protection strategies in the eastern United States, Landscape and Urban Planning, vol. 58 no 2, 2002. - pp. 255-268

109. Elin SlätmoPreservation of Agricultural Land as an Issue of Societal Importance// Rurall and Scapes Journal Volume: 4 Issue: 1, 2017.- P. 2

110. Setten, G., Stenseke, M. and Moen, J. (2012). Ecosystem services and landscape management: three challenges and one plea International Journal of Biodiversity Science, Ecosystem Services & Management 8(4): 305–312,

111. Theobald D. M. (2001). Land-use dynamics beyond the American urban fringe Geographical Review 91(3): 544–564, - [Электрондық ресурс]. - Қол жеткізу режимі: https://doi.org/10.1111/j.1931-0846.2001.tb00240.x

112. Borg S., Farrugia L. Environmental Law in Malta. Kluwer Law International; 2016. – P. 42-50.

113. Қырғыз Республикасының жер кодексі - [Электрондық ресурс]. - Қол жеткізу режимі:https://cbd.minjust.gov.kg/3-5/edition/1285814/ru

114. Земельный кодекс Украины. Ведомости Верховной Рады Украины, 2002. № 3 – 4. ст. 27.

115. Шеремет А.П. Земельное право Украины: Учебное пособие. К.: Центр учебной литературы, 2005. – 632 с.

116. Макеева Л.Н. Особенности государственного управления использованием земель сельскохозяйственного назначения в Украине- [Электрондық ресурс]. - Қол жеткізу режимі: https://cyberleninka.ru/article/n/osobennosti-gosudarstvennogo-upravleniya-ispolzovaniem-zemel-selskohozyaystvennogo-naznacheniya-v-ukraine

117. Третяк А.М., Дорош О.С. Управление земельными ресурсами. Винница: Новая книга, 2006. – 360 с.

118. Закон Украины «Про охрану земель» от 19.06.2003 р. Ведомости Верховной Рады Украины, 2003. № 39.

119. Eliseeva I.A. Legal regulation of the use and protection of agricultural land in the Russian Federation and foreign countries: comparative legal analysis. Legal Bulletin of the Kuban State University. 2023;15(1):55–62.

120. 1994 жылғы 27 желтоқсандағы № 268-XIII ҚР-ның Азаматтық кодексі- [Электрондық ресурс]. - Қол жеткізу режимі: https://adilet.zan.kz/rus/docs/K940001000_

121. Жумашева А. Земельные споры: дать надлежащую правовую оценку https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=35623301

122. Ахметова А. Правовой порядок изъятия сельскохозяйственных земель, не используемых по назначению. - [Электрондық ресурс]. - Қол жеткізу режимі:https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=35720336

123. Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының азаматтық істер жөніндегі сот алқасының 2021 жылғы 13 қазандағы № 6001-21-00-3гп-405 қаулысы. - [Электрондық ресурс]. - Қол жеткізу режимі:https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=39339415

ҚОСЫМША А

ҚР-ның ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлерді пайдалану мен қорғау туралы заңы

ЖОБА

1-бөлім. Жалпы ережелер

1-бап. Осы заңда пайланатын негізгі ұғымдар

2-бап. ҚР-ның ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлерді пайдалану мен қорғау туралы заңнамасы

3-бап. Осы заңмен реттелетін қатынастарға қатысушылары мен объектілері

4-бап. ҚР-ның ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлерді құқықтық режимі

5-бап. ҚР-ның ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлер туралы заңнамасының қағидаттары

6-бап. Ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлерді пайдалану мен қорғауды мемлекеттік және экономикалық ынталандыру механизмі

2-бөлім. Мемлекеттік органдардың құзреттілігі және қызметтері

7-бап. Қазақстан Республикасы Үкіметінің құзыреті

8-бап. Уәкілетті органның құзыреті

9-бап. Облыстың жергілікті атқарушы органының құзыреті

10-бап. Ауданның, облыстық маңызы бар қаланың жергілікті өкілді органының құзыреті

11-бап. Ауданның (қалалардағы аудандардан басқа), облыстық маңызы бар қаланың жергілікті атқарушы органының және аудандық маңызы бар қала, кент, ауыл, ауылдық округ әкімдерінің құзыреті

12-бап. Жергілікті өзін-өзі басқару органдарының қарауына жатқызылған мәселелер

3- бөлім. ҚР-ның ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлерді пайдалану

13-бап. Ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлерге меншік құқығы

14-бап. Ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлерді ұтымды пайдалану тәртібі

15- бап. ҚР-ның ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлердің құқықтары мен міндеттері

16-бап. Ауыл шаруашылығы алқаптарын бір түрден екіншісіне ауыстыру тәртібі

17-бап. Ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлерге мониторинг жүргізу тәртібі

18-бап. Ақпараттық технологияларды пайдалана отырып, жерді пайдалану мониторингін ұйымдастыру және жүргізу тәртібі.

19-бап. Ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлермен қамтамасыз ету ерекшеліктері
20-бап. Жеке қосалқы шаруашылықтарды, шаруа фермер қожалықтарын, ауыл шаруашылығы кооперативтерін жүргізу үшін беру тәрітбі
21-бап. Ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлерді шаруашылық ішіндегі құрылысқа беру тәртібі
22-бап Суармалы және құрғатылған жерлер, егістік және көпжылдық екпелер алқаптарының өзгеруі
23-бап. Ерекше бағалы жерлерді алып қоюдың ерекшеліктері

4- бөлім. ҚР-ның ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлерді қорғау

24-бап. Шаруашылық қызметті жүзеге асыру кезінде жер учаскелерінің меншік иелері мен жер пайдаланушыларға, оның ішінде жалға алушыларға қойылатын талаптар
25-бап. Ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлерінің оңтайлы арақатынасының нормалары
26-бап Ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлеріндегі топырақ құнарлығын қорғаудың негізгі талаптары
27-бап. Мелиорациялық жай-күйін қорғаудың талаптары
28-бап. Суармалы жерлерді қорғаудың талаптары
29-бап. Ағынды суларды пайдалану кезінде топырақ құнарлылығын қорғау талаптары
30-бап. Пестицидтер мен агрохимикаттарды қолдану кезінде жерді қорғау талаптары
31-бап. Ауыл шаруашылығы алқаптарын және басқа жерлерді карантиндік зиянкестермен және өсімдіктер ауруларымен ластанудан қорғау талаптары.
32-бап. Ауыл шаруашылығы өндірісіндегі шығысының орнын толтыру
33 -бап. Ауыл шаруашылығы өндірісіндегі шығысының өтеу тәртібі
34-бап. Ауыл шаруашылығы өндірісінің ысыраптарын және ауыл шаруашылығы жерлерін алып қоюдан келтірілген залалдарды өтеу
35- бап. Жер заңнамасын бұзудан келтірілген зиянды өтеу
36- бап. Жерді рекультивациялау
37- бап Жерді консервациялау
38-бап. Ауыл шаруашылығы жерлерін басқа санаттағы жерлерге ауыстыру негіздерін шектеу

5-бөлім Қорытынды ережелер

39-бап. ҚР-ның ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлерді пайдалану мен қорғау туралы заңы туралы заңнамасын бұзғаны үшін жауаптылық
40-бап. Осы Заңды қолданысқа енгізу тәртібі